VISNYK OF THE LVIV UNIVERSITY

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Philosophical Political studies

Філософсько-політологічні студії

Issue 40

Випуск 40

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko National University of Lviv

Львівський національний університет імені Івана Франка

Видавничий дім «Гельветика» 2022

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 27/3 від 30.03.2022 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (головний редактор); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Глухман Василь, доктор філософських наук, професор, Інститут етики і біоетики, Пряшівський університет (Словацька Республіка); Макарієв Пламен, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Софійський університет Святого Климента Охридського (Болгарія); Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (голова ред. ради).

Адреса редколегії:
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address:
Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку: 07.04.2022 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 18,2.
Тираж 100 прим. Зам. 0322/112

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2022

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Ніна Білокопитова, Карім Ель Гуессаб
СВІДОМІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН У ПОСТКАПІТАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬНОМУ БУТТІ……7

Юрій Брагін, Тетяна Брагіна, Каріна Островська
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ В СТУДІЯХ К. ГІРЦА……15

Руслан Васильченко, Олександр Данильченко
ОСВІТНІ ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ……24

Ганна Горохолинська
ВАРІАТИВНА РЕЛЕВАНТНІСТЬ У СЕМАНТИЧНІЙ ЗНАКОВОСТІ ОБРАЗУ КОНЕЙ НА ІКОНАХ РІЗДВА……30

Віталія Готинян-Журавльова
ОСОБИСТІСНИЙ ЗРАЗОК ПЕВНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ЕПОХИ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ……41

Лариса Діденко
МЕТАФІЗИКА: ВІД «УМОВНОГО КОНСТРУКТУ» ДО «ГАЛУЗІ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ»……48

Ольга Добродум, Едуард Мартинюк, Олена Никитченко
РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19 …58

Inna Sajtarly, Olena Ishchenko
LIBIDINAL BACKGROUND OF THE CURRENT SOCIAL CRISIS, OR SOME WORD ABOUT POSTMODERN ANTHROPOLOGY……65

Олександр Кулик
МЕТОДОЛОГІЯ ЗАХИЩЕНИХ У США ДИСЕРТАЦІЙ З ФІЛОСОФІЇ……73

Ганна Лєбєдєва
СЕМАНТИЧНІ ВИМІРИ ПОНЯТТЯ «ПРИРОДА» У ФІЛОСОФІЇ Р.В. ЕМЕРСОНА…84

Андрій Пальчик
«ФІЛОСОФІЯ ДЛЯ ДІТЕЙ» МЕТЬЮ ЛІПМАНА ТА ЇЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ У ПОЛЬЩІ……91

Марія Сінельнікова
РЕСЕНТИМЕНТ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА РИСА НІЦШЕАНСЬКОЇ ЛЮДИНИ……100

Ярослав Соболєвський
НАТУРФІЛОСОФІЯ АМЕРИКАНСЬКОГО ПРОСВІТНИКА КАДВАЛЛАДЕРА КОЛДЕНА……107

Світлана Шевчук
ЦІННОСТІ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В ЕВОЛЮЦІЇ НАУКИ……112

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Світлана Бульбенюк
ДЕЯКІ ЗАУВАГИ ДО ДИСКУРСУ ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ АВТОКРАТІЙ СУЧАСНОСТІ.....118

Андрій Гарбадин
КОНЦЕПЦІЯ ЛІБЕРТАРІАНСЬОГО ПАТЕРНАЛІЗМУ
Р. ТАЛЕРА: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ.....125

Ольга Горулько
ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ.....131

Ірина Дужа, Людмила Мельник, Лариса Самойленко
СТРАТЕГІЯ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ.....139

Юлія Завгородня
ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ В КІБЕРПРОСТОРІ: ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ.....148

Олександр Крук, Світлана Киселиця, Тамара Мазур
СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ У МЕШКАНЦІВ ПРИКОРДОННЯ.....154

Аліна Лясота
ҐЕНДЕРНИЙ ВИМІР ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....164

Анна Метельська
ҐЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА.....171

Олена Половко
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
(НА ПРИКЛАДІ ІЗРАЇЛЮ).....181

Тетяна Рева
ГІБРИДНІ ЗАГРОЗИ ТА ГІБРИДНІ ВІЙНИ: СУТНІСТЬ ТА АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ.....186

Андрій Савчук
ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СЛОВАЦЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ
КРІЗЬ ПРИЗМУ ПІДГОТОВКИ ДИПЛОМАТИЧНИХ КАДРІВ
НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. XX СТ.....192

Ольга Теленко
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТАЙВАНЮ ЯК ДЕ-ФАКТО ДЕРЖАВИ
В СУЧАСНОМУ СВІТІ.....198

Сергій Шаповалов
КОГЕРЕНТНІСТЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ГРОМАДЯН
ЯК ЧИННИК СТІЙКОСТІ ДО ПРОПАГАНДИ.....205

Геннадій Шипунов, Вікторія Швець
«НОВА ПОЛІТИКА» ЯК НАСЛІДОК ЦІННІСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ
СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ: ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ
ТА ТЕНДЕНЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ.....215

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Nina Bilokopytova, Karim El Guessab
CONSCIOUSNESS AS A PHENOMENON IN POST-CAPITALISTIC SOCIAL BEING….7

Yurii Brahin, Tetiana Brahina, Karina Ostrovska
PARTICULAR ASPECTS OF DEFINING THE SUBJECT MATTER
OF CLTURAL RESEARCH IN THE STUDIES OF C. GEERTZ……..15

Ruslan Vasylchenko, Oleksandr Danylchenko
EDUCATIONAL PRIORITY OF THE FORMATION THE WORLDVIEW CULTURE
IN THE ERA OF GLOBALIZATION……..24

Hanna Horokholynska
THE VARIABLE RELEVANCE IN THE SEMANTIC SIGNIFICANCE
OF THE HORSES' IMAGE ON THE ICONS OF THE CHRISTMAS……30

Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova
PERSONAL EXAMPLE OF A CERTAIN CULTURAL AND HISTORICAL EPOCH:
FEATURES OF APPLICATION…… .41

Larysa Didenko
METAPHYSICS: FROM 'A CONDITIONAL CONSTRUCT' TO 'THE BRANCH
OF PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE'……48

Olga Dobrodum, Eduard Martinuk, Olena Nykytchenko
RELIGIOUS ORGANIZATIONS AND POLICY OF UKRAINE DURING
THE COVID-19 PANDEMIC…… .58

Inna Sajtarly, Olena Ishchenko
LIBIDINAL BACKGROUND OF THE CURRENT SOCIAL CRISIS,
OR SOME WORD ABOUT POSTMODERN ANTHROPOLOGY……65

Oleksandr Kulyk
METHODOLOGY OF DISSERTATIONS IN PHILOSOPHY DEFENDED
IN THE UNITED STATES……73

Hanna Liebiedieva
SEMANTICAL DIMENSIONS OF THE CONCEPT OF "NATURE"
IN THE PHILOSOPHY OF R.W. EMERSON……84

Andrii Palchyk
"PHILOSOPHY FOR CHILDREN" BY MATHHEW LIPMAN
AND ITS IMPLEMENTATION IN POLAND……91

Maria Sinelnikova
RESSENTIMENT AS A DISTINCTIVE FEATURE OF A NICHESHAN MAN……..100

Yaroslav Sobolievskyi
NATURAL PHILOSOPHY OF THE AMERICAN ENLIGHTENER
CADWALLADER COLDEN…… .107

Svitlana Shevchuk
HUMAN VALUES AND THEIR PLACE IN THE EVOLUTION OF SCIENCE……..112

POLITICAL SCIENCE

Svitlana Bulbeniuk
SOME COMMENTS ON THE DISCOURSE ON PROSPECTS AUTOCRATES
OF THE PRESENT……118

Andriy Garbadin
THE CONCEPT OF R. H. THALER'S LIBERTARIAN PATERNALISM……125

Olga Gorulko
STAGES OF FORMATION GENDER POLICY IN UKRAINE……131

Iryna Duzha, Lyudmila Melnyk, Larysa Samoilenko
UNITED STATES GENDER EQUALITY STRATEGY……139

Julia Zavgorodnya
POLITICAL CONFLICT IN CYBERSPACE: GLOBALIZATION ASPECT……148

Oleksandr Kruk, Svitlana Kyselytsia, Tamara Mazur
ESTABLISHMENT OF CIVIL SOCIETY AND FORMATION
OF CIVIL POSITION OF CITIZENS LIVING IN THE BORDER-ZONE……154

Alina Liasota
GENDER DIMENSION OF PARITY DEMOCRACY……164

Anna Metelska
GENESIS OF POLITICAL LEADERSHIP PHENOMENA FORMATION……171

Olena Polovko
THE MAIN DIRECTIONS OF COUNTERING TERRORIST ACTIVITIES
(ON THE EXAMPLE OF ISRAEL)……181

Tetiana Reva
HYBRID THREATS AND HYBRID WARFARE:
ESSENCE AND ASPECTS OF THEIR INTERACTION……186

Andrii Savchuk
FEATURES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SLOVAK DIPLOMACY
THROUGH THE PRISM OF DIPLOMATIC STAFF TRAINING
IN THE EARLY 90'S OF THE XX CENTURY……192

Olha Telenko
PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF TAIWAN
AS DE FACTO STATE IN THE MODERN WORLD……198

Serhii Shapovalov
COHERENCE OF CITIZENS' SOCIO-POLITICAL ORIENTATIONS
AS A FACTOR OF RESISTANCE TO PROPAGANDA……205

Hennadii Shypunov, Viktoriia Shvets
"NEW POLITICS" AS A CONSEQUENCE OF VALUE TRANSFORMATION
OF MODERN SOCIETIES: THE FEATURES OF ITS ORIGIN AND TENDENCIES
OF INSTITUTIONAL DEVELOPMENT IN WESTERN EUROPE……215

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 7–14
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 7–14

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 159.91:122
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.1

СВІДОМІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН У ПОСТКАПІТАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬНОМУ БУТТІ

Ніна Білокопитова
незалежна дослідниця,
Стамбул, Туреччина

Карім Ель Гуессаб
Запорізький національний університет,
кафедра соціальної філософії та управління,
вул. Жуковського, 66, 69600, Запоріжжя, Україна

У статті досліджується проблематика розуміння феномену свідомості людини. З'ясовуються тенденції сучасних когнітивних наук та відношення до свідомості як предмета дослідження. Окреслено специфіку сучасного розуміння свідомості. Зазначено, що суспільна свідомість у посткапіталістичну добу, або як прийнято – інформаційну, є розумінням того, що світ, життя має якийсь сенс, що прогрес має вектор та певну мету, а універсальні цінності істини, добра, краси змінились визнанням того, що все є відносним. Мистецтво вже не орієнтоване на красу та гармонію; релігія стає трендом, а мораль орієнтується не на добро, а на справедливість; право і свобода стали різноманіттям необмежених прав усіляких меншин; ідеологія як позиція соціальної групи змінена технологіями тиску на інформаційне оточення. Метою статті є спроба уточнити сучасне розуміння феномену свідомість крізь призму пост капіталістичного суспільного буття на основі аналізу наукових праць вітчизняних та зарубіжних науковців. Методологія дослідження базується на узагальненні теоретичного знання щодо поняття свідомість людини, використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, філософської рефлексії. За допомогою соціально-філософського інструментарію класифіковано теоретичні поняття з тематики дослідження. Наукова новизна полягає в усвідомленні значення сутності феномена свідомості, що допоможе не лише удосконалити обізнаність у сфері маніпулювання масовою свідомістю, а й додати роз'яснення в рамках конструювання штучного інтелекту, що відтворює когнітивні здібності людини, оскільки воно безпосередньо пов'язане з відповіддю на питання: які психічні функції піддаються моделюванню логіко-обчислювальними засобами на неорганічних носіях, а які принципово не можуть бути реалізовані у вигляді комп'ютерних програм. Висновки. Зроблено висновок, що проблематика дослідження свідомості ґрунтується на дихотомії, де на одній чаші терезів або на стороні концепції сили штучного інтелекту – людина як істота розумна і за своєю суттю не відрізняється від кібернетичного пристрою, та на іншій стороні концепції слабкості штучного інтелекту – людина, що володіє унікальними якостями, які не редукуються логіко-обчислювальними алгоритмами.

Ключові слова: когнітивні науки, розуміння свідомості людини, маніпулювання свідомістю, штучний інтелект.

Останнім часом відбувається активний розвиток когнітивістики як міждисциплінарного комплексу різних галузей знань, що займається дослідженнями пізнавальної діяльності та роботи мозку. За Дж. Міллєром [16], до складу когнітивних наук входять філософія, лінгвістика, антропологія, психологія, нейронауки та комп'ютерні науки.

© Н. Білокопитова, Карім Ель Гуессаб, 2022

Постановка проблеми. Вчені вивчають когнітивні функції (мислення, сприйняття, уяву, пам'ять і т.д.), але *свідомість* випадає з сфери об'єктивно-наукового дослідження, оскільки когнітивна активність людини, обумовлена певного роду поведінковими і нейрофізіологічними процесами, з необхідністю допускає наявність свідомості і може реалізовуватися на несвідомому рівні буття. Тому не вдається провести чітку демаркаційну лінію між свідомою психікою і несвідомою, показавши, за рахунок саме чого ментальний (свідомий) досвід робить поведінку людини більш різноманітною і ціннісною в плані еволюційного розвитку. Таким чином, раціонально-теоретичне обгрунтування буття суб'єктівно ментальних (нефізичних) феноменів у фізичному Всесвіті готує підґрунтя для інкорпорування свідомості в наукову картину світу.

Класична когнітивна наука ігнорувала проблему *зв'язку свідомості* з мозком, а також проблему зв'язку психології з нейробіологією. Це стало причиною критики на її адресу. У 1980 роки психологи і нейробіологи стали взаємодіяти тісніше, що призвело до виникнення нової науки – когнітивної нейробіології, що використовує методи візуалізації мозку, які дозволяють емпірично зв'язати ментальні феномени з фізіологією мозку. *Якщо класична когнітивна наука не брала до уваги свідомість, то в сучасній когнітивній нейробіології свідомість є предметом дослідження* [11, с. 90].

«Свідомість, як афористично зазначав М.К. Мамардашвілі, є щось таке, про що ми як люди знаємо все, а як вчені не знаємо нічого» [6, с. 215].

Кожна епоха мала своє уявлення щодо *розуміння свідомості*. Філософи античної епохи, з пануючою космоцентричною парадигмою, уявляли свідомість як всеосяжний зв'язок між об'єктом і суб'єктом. За часів середньовіччя та теократичного світогляду свідомість – це не тільки уявлення про навколишній світ, а й уявлення про власний духовний досвід та його зміст. Сучасна антропоцентрична парадигма визначає свідомість як *особливий стан, приманний тільки людині*, в якому їй водночас доступні і світ і вона сама. Свідомість як філософська категорія визначається як різноманіття форм і проявів духовної реальності у житті людини.

В діалектичному матеріалізмі позиція К. Маркса і Ф. Енгельса з питання про природу свідомості сформульована в роботі «Німецька ідеологія». «Свідомість ніколи не може бути чим-небудь іншим, як усвідомленим буттям ... а буття людей є реальний процес їх життя» [*7*, с. 25]. Згідно з діалектико-матеріалістичним поглядом, не свідомість визначає буття і конституює світ явищ, а навпаки: буття визначає свідомість, яке є проявом «дійсного життя». Причому «свідомість вже з самого початку є суспільний продукт, і залишається їм, поки існують люди» [7, с. 29]. Діалектичний матеріалізм підходить до вивчення свідомості як складного, внутрішньо суперечливого феномену єдності матеріального і ідеального, об'єктивного і суб'єктивного, біологічного і соціального.

Людина набуває свідомості тільки контактуючи з іншими людьми, носіями свідомості, мови, культури певного суспільства. Тож свідомість – це продукт розвитку культури, науки, оточення в якому еволюціонує людина. У процесі повсякденної діяльності людини існує віддзеркалення реального процесу життя у вигляді почуттів, ілюзій, простих закономірностей, то це вважатиметься *повсякденною свідомістю*. Свідомість, що віддзеркалює глибинні, сутнісні сторони суспільного життя у формі точок зору, парадигм, універсалій, вважається *теоретичною, або суспільною свідомістю.*

Суспільна свідомість у посткапіталістичну добу, або як прийнято, інформаційну, як розуміння того, що світ, життя має якийсь сенс, що прогрес має вектор та певну мету, а універсальні цінності істини, добра, краси змінились визнанням того, що все є відносним. Мистецтво вже не орієнтоване на красу та гармонію; релігія стає трендом, а мораль

орієнтується не на добро, а на справедливість; право і свобода стали різноманіттям необмежених прав усіляких меншин; ідеологія як позиція соціальної групи змінена технологіями тиску на інформаційне оточення.

Пояснити свідомість означає, розглядаючи цей феномен як щось невідоме, звести розуміння до будь-яких відомих, зрозумілих, очевидних підстав.

Фізіологічні підстави. Існує думка, що психіка і свідомість – це просто продукт роботи мозку. Якщо людина не здатна свідомо управляти своїми діями, не здатна усвідомлено їх контролювати, то кажуть, що людина «не в собі», або юридичною мовою це називається неосудним станом. Але це не доводить, що діяльність свідомості повністю детермінована мозком.

Біологічні підстави. Будь-які, властиві живим організмам, властивості є біологічно доцільними, тобто сприяють виживанню. Однак уявлення про виживання як про мету людини навряд чи дозволить побудувати адекватну теорію. Інша справа, що для того, щоб організм взагалі переслідував хоч якусь мету, є необхідна умова – цей організм повинен жити.

Соціальні підстави. Оскільки соціальні процеси, безумовно, впливають на зміст свідомості, то можна припустити, що свідомість детермінована соціумом. Ось одна з найвідоміших цитат Л. С. Виготського: «Будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на сцену двічі, в двох планах: спершу - соціальному, потім - психологічному, спершу між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна» [2, с. 145]. Таким чином, свідомість є вторинним, а соціальна взаємодія, суспільне буття є первинним.

Ментальні підстави. За Р. Пенроузом зручно виділити дві основні компоненти ментального життя усвідомлюючого суб'єкта – усвідомлене споглядання і усвідомлене воління [10, с. 74]. *Усвідомлене споглядання* є пасивною компонентою свідомості, завдяки якій суб'єкт фіксує, свідчить феноменальний зміст, суб'єктивно пережитий в ментальному досвіді. На відміну від цього, *усвідомлене воління* є активною компонентою свідомості, завдяки якій суб'єкт вчиняє дії, що зумовлені не несвідомими факторами, а свідомими зусиллями, долати, відповідно до термінології Курта Левіна, сили психологічного поля. При цьому, згідно з екзистенційною вимогою, повинні бути відкинуті будь-які спекуляції, які розглядають усвідомлене воління як форми несвідомої активності [14, с. 292].

На думку сучасних вітчизняних психологів, «свідомість» – одне з основних понять філософії, соціології та психології, що позначає людську *здатність до ідеального мисленєвого відтворення дійсності*. Вищий рівень *психічного відображення і саморегуляції*, притаманний тільки людині як суспільно-історичній істоті [5, с. 230].

На думку сучасних вітчизняних філософів «свідомість» – це найвища, властива тільки людині як соціальній істоті, *форма відображення дійсності, функція людського мозку*…Загальноматеріальним атрибутом свідомості є іманентна (внутрішньо притаманна) матерії *активність, саморух*. На вищих щаблях еволюції і матеріального світу цей атрибут виступає як життя і нарешті на рівні людини – *як свідома діяльність, як творчість*. Другим таким атрибутом, невід'ємним від першого, є здатність *відображення* [12].

Епіцентром свідомості є свідомість власного «Я», або самосвідомість, яке є предметом вивчення як в філософії, так і в психології.

У сучасній філософії самосвідомість визначається як найважливіша характеристика свідомості, усвідомлення суб'єктом самого себе, тобто станів свого тіла, фактів свідомості, свого «Я» (зовнішнього вигляду, особливостей особистості, системи цінностей, переваг і прагнень), а в деяких випадках самосвідомість включає в себе самооцінку [9].

У психології самосвідомість розуміється як психічний феномен усвідомлення людиною себе як суб'єкта діяльності, в результаті якого уявлення людини про самого себе

складаються в уявний «образ-Я». Самосвідомість – високоорганізований психічний процес, що забезпечує єдність, цілісність і сталість особистості. Самосвідомість виражається в усвідомленні людиною самого себе, своїх власних якостей, свого «Я» [12, с. 412].

У становленні самосвідомості виділяються два основних етапи. На першому етапі утворюється схема власного тіла і формується почуття «Я» як цілісна система чуттєвої самоідентифікації. В основі почуття «Я» лежать соціальні передумови, оскільки формування цього почуття відбувається на основі реакцій оточуючих людей.

На другому етапі, у міру вдосконалення інтелектуальних можливостей і становлення понятійного мислення, самосвідомість досягає *рефлексивного рівня.* Рефлексія (від позднелат. Reflexio – звернення назад, відображення) стосовно до самосвідомості означає всяке міркування людини, спрямоване на аналіз самого себе (самоаналіз), осмислення своїх власних станів і дій. Завдяки рефлексії людина здатна не просто відрізняти своє буття від буття зовнішнього світу на чуттєвому рівні, а й осмислювати це переживання в понятійній формі [12, с. 412].

Головна функція самосвідомості – зробити доступними для людини *мотиви і результати саме його вчинків* і дати можливість зрозуміти, яким він є насправді.

Маніпулювання свідомістю. На теперішній час, коли доступність будь-якої інформації поєднується з її надлишком, сучасні технології інформаційно-психологічного впливу, що поєднують новітні досягнення нейробіології і комунікативістики в області генерування специфічних наративів – новинних повідомлень, відеоматеріалів, висловлювань тощо, здатні направити людську думку заздалегідь запрограмованим шляхом. При цьому якщо дані практики підживлюються ідеями, науковими доктринами, висловлюваннями і фразами, які доносять до широкого загалу «трансляційні лідери» (політики, науковці, громадські авторитети та інші), то це здатне впливати на формування світогляду людей, їх поведінку і підходи до прийняття конкретних рішень, а часто і самі рішення [6, с. 24].

Зараз все більше поширюється таке явище як оплачуваний тролінг. Під платним тролінгом маються на увазі дії організованих груп інтернет-користувачів, які займаються за грошову винагороду формуванням громадської думки в Мережі в певному напрямку. Так, наприклад, в Сполучених Штатах широка діяльність приписується групі «Чесний голос» (Operation Earnest Voice), що знаходиться безпосередньо в підпорядкуванні Центрального командування збройних сил (CENTCOM). Причому у ролі основного суперника в інформаційно-комунікаційному просторі американські фахівці називають Російську Федерацію і Кітай. Умовно експерти виділяють наступні сфери здійснення тролінгу:

1. Політичний тролінг найбільш небезпечний в період передвиборних кампаній на всіх рівнях владної ієрархії. Так звані політичні тролі часто застосовують у своїй діяльності метод контент-аналізу за пошуковими словами (в залежності від того, чиї політичні інтереси вони представляють).

2. Провокатори прагнуть відстежувати реакцію публічних персон на конкретні ініційовані події з метою отримати в своє розпорядження некоректний, абсурдний коментар. Вони вибирають в якості інструменту провокації актуальні проблеми релігії, етнічної приналежності, ставлення до нововведень в законодавстві тощо.

3. Вимагачі вважаються найбільш небезпечним різновидом таких користувачів Інтернету. Їх метою є отримання конкретної інформації (місця роботи, соціального статусу, сімейного статусу, номера телефону та ін.) з маніпулятивним умислом [2, с. 149].

Штучний інтелект і мозок, свідомість. У роботі Володимира Губайловського «Штучний інтелект і мозок людини» (2020), яка присвячена дослідженням мозку і його цифрового моделювання, головна тема – *пам'ять людини*: як мозок отримує і зберігає

інформацію, як накопичуються знання і спогади, чому для ефективної роботи мозку важливо не тільки пам'ятати, а й забувати. Інша значуща тема – це «комп'ютерна метафора»: *мозок як біологічний комп'ютер*. У моделюванні процесів, що відбуваються в мозку, досягнуті серйозні результати. І нарешті, в книзі йдеться про *свідомість людини*, про його «Я». Ця тема безпосередньо стосується філософії і проблеми свободи волі. Тож, наведемо деякі думки з якими важко не погодитись.

Коли людина народжується, у нього вже є мозок. І цей мозок вже дуже багато «знає». Це не tabula rasa, як вважали, наприклад, Джон Локк і інші філософи. Будова мозку визначається генетично, і його топологія залишається в своїй основі незмінною. Структура мозку – його головні області і деякі провідні шляхи – вже сформовані. Структура буде ускладнюватися, спрощуватися, змінюватися, але основа, з якою людина народилася, генетично зумовлена.

Мозок дуже стійкий до біфуркацій: розриви одних зв'язків не призводять до втрати цілості всієї мережі, їх компенсують інші. На відміну від комп'ютера, який являє собою досить тендітну систему. Комп'ютер – система детермінована: якщо при одному і тому ж стані машини ми зробимо одні і ті ж дії, результат буде один і той самий. Чи так це з мозком? Скоріше за все ні. Можливо, при одних і тих же початкових умовах результати будуть близькі, але майже напевно вони не будуть збігатися точно [3].

Девід Чалмерс наводить «визначення» свідомості, яке запозичене ним з «Міжнародного психологічного словника»: «Свідомість: наявність сприйнять, думок і почуттів; обізнаність. Не можна визначити цей термін, не вдаючись до термінів, які є незбагненими без з'ясування того, що мається на увазі під свідомістю. Багато хто потрапляє в пастку змішання свідомості з самосвідомістю – для свідомості потрібно лише усвідомлення зовнішнього світу. Свідомість – дивовижний, але вислизаючий феномен: неможливо уточнити, що воно є таке, що воно робить і чому еволюціонувало. Нічого путнього про це не написано» (Дэвид Чалмерс. Сознающий ум: В поисках фундаментальной теории. Перевод с английского В.В. Васильева. М., УРСС: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. С. 19.). І Чалмерс додає: «Свідомість настільки невловима, що навіть ця боязка спроба дефініції може бути оскаржена: цілком могли б існувати неусвідомлювані сприйняття і думки, про що свідчать поняття підсвідомого сприйняття і несвідомого мислення. Ключовим для свідомості, нарешті в самому його цікавому сенсі, є досвід. Це, однак, не дефініція, а в кращому випадку роз'яснення» [3].

Вчені пропонують для опису суб'єктивного досвіду використовувати поняття *кваліа* (Квалі – від лат. qualia (множина) – властивості, якості, quale (однина) – якого сорту або якого роду). Філософ Деніел Деннетт описав кваліа так: «Незвичайний термін для позначення звичайнісіньких з усіх можливих для нас речей: того, як речі виглядають для нас» [15]. Типовим кваліа є досвід сприйняття кольору «червоного» або «зеленого» (за Лінде), або «жовтого» (за Шредінгером). Один із засновників квантової механіки Ервін Шредінгер писав: «Якщо ви запитаєте у фізика, що, в його розумінні, є жовтий колір, він вам відповість, що це поперечні електромагнітні хвилі, довжина яких приблизно дорівнює 590 нанометрів. Якщо ви запитаєте його: «А де тут жовтий?», То він відповість: «У моїй картині світу його немає зовсім, але коли світлові коливання потрапляють на сітківку здорового ока, до людини, якій належить це око, виникає відчуття жовтого кольору» [17]. Світло певної довжини хвилі і «жовтий колір» – елементи різних світів.

Незважаючи на «простоту» і «звичайність» кваліа, вже одне те, що знадобився спеціальний термін для позначення елементів нашого суб'єктивного досвіду, говорить про те, що все з цим досвідом зовсім непросто і незвично.

Лінде висловлює сміливу гіпотезу: «А що, якщо наші відчуття так само реальні (або, можливо, навіть більш реальні), ніж матеріальні об'єкти? Що, якщо моє червоне і синє, моя біль – реально існуючі об'єкти, а не просто відображення реального світу? Чи можливо ввести «простір елементів свідомості» і припустити, що свідомість може існувати сама по собі, навіть за умов відсутності матерії, подібно гравітаційним хвилям, які існують при відсутності протонів і електронів? Зауважимо, що гравітаційні хвилі зазвичай настільки слабкі і так слабо взаємодіють з речовиною, що ми до цих пір їх прямо не виявили. Однак їх існування гранично важливо для самоузгодженості нашої теорії, як і для розуміння деяких астрофізичних явищ. Чи не може виявитися, що свідомість – настільки ж важлива частина узгодженої картини нашого світу, незважаючи на те, що до сих пір ми могли абсолютно нехтувати нею описуючи відомі нам фізичні явища? Чи не виявиться у подальшому розвитку науки, що вивчення всесвіту і свідомості нерозривно пов'язані, і істотний прогрес в одному напрямку неможливий без прогресу в іншому?» (Стаття Лінде була написана в 2002 р. У 2014 р були отримані переконливі докази існування гравітаційних хвиль. Ця гіпотеза Лінде підтвердилася) [4].

Сьогодні в рамках багатьох дослідницьких програм і в Європі, і в США вчені роблять спроби реалізувати ідею Чалмерса, тобто створити близький аналог мозку і подивитися, чи з'явиться свідомість чи ні? Чи спалахне в очах у робота дивне світло, яке людина впізнає безпомилково?

Висновок. Усвідомлення значення сутності феномена свідомості допоможе не лише удосконалити обізнаність у сфері маніпулювання масовою свідомістю, а й додати роз'яснення в рамках конструювання штучного інтелекту, що відтворює когнітивні здібності людини, оскільки воно безпосередньо пов'язане з відповіддю на питання: *які психічні функції піддаються моделюванню* логіко-обчислювальними засобами на неорганічних носіях, а які принципово не можуть бути реалізовані у вигляді комп'ютерних програм? Рішення проблеми буття свідомості дозволяє схилити чашу терезів або в бік концепції сили штучного інтелекту, показуючи, що *людина як істота розумна по суті не відрізняється від кібернетичного пристрою*, або в бік концепції слабкості штучного інтелекту, демонструючи, що *людина володіє унікальними якостями, які не редукуються логіко-обчислювальними алгоритмами.*

Список використаної літератури

1. Виловатых А.В. Манипулирование социальным поведением в условиях цифровой среды, *Научный журнал «Дискурс-Пи».* 2020. № 2(39). С. 149–164. doi: 10.24411/1817-9568-2020-10210.
2. Выготский Л.С. *Собрание сочинений : в 6 т.* , Москва : Педагогика, 1983. Т. 3. С. 145.
3. Губайловский В. Искусственный интеллект и мозг человека. 2020. URL: https://polit.ru/article/2020/07/17/ps_gubajlovskij/ (дата звернення: 8.01.2022)
4. Губайловский В.. О сознании? URL: http://zmdosie.ru/likbez/chelovek/4487-vladimir-gubajlovskij-o-soznanii (дата звернення: 8.01.2022).
5. Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О.П. Коханова, 2016. Київ : НВП «Інтерсервіс». 235 с. С. 230. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/16139/1/O_Kokhanova_IP_IL.pdf (дата звернення: 8.01.2022).
6. Мамардашвили М.К. Необходимость себя. Москва : Лабиринт, 1996. С. 215.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 3. Москва : Госполитиздат. 1955–1974. С. 25.
8. Миловидов В.Д. Перформативная трампономика и финансовый рынок. *Мировая экономика и международные отношения* № 2. 2020. С. 24–33. doi. org/10.20542/0131-2227-2020-64-2-24-33.

9. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / под ред. В.С. Степина. Москва : Мысль, 2001.
10. Пенроуз Р. Тени разума. В поисках науки о сознании. Москва : Институт компьютерных исследований, 2005. С. 74.
11. Ревонсуо, Антти. Глава 2. Исторические основы науки о сознании. *Психология сознания*. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 336 с. С. 89–90.
12. Философия : учебник и практикум для академического бакалавриата / В.Н. Лавриненко, В.В. Кафтан, Л.И. Чернышова ; под ред. В.Н. Лавриненко. Москва : Издательство Юрайт, 2015. 711 с. С. 412.
13. Чалмерс Д. *Сознающий ум: В поисках фундаментальной теории*. Москва, УРСС : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013. С. 19.
14. Черепанов И.В. Квантово-информационная специфика бытия сознания : дисс. д. филос. наук : 09.00.01. Новосибирск, 2019. 367 с. С. 292. URL: https://omgpu.ru/sites/default/files/files/dis/8161/kvantovo-informacionnaya_specifika_bytiya_soznaniya.pdf (дата звернення: 8.01.2022).
15. Daniel C.Dennett. *Quining Qualia. «Consciousness in Modern Science*», Oxford University Press, 1988. URL: http://cogprints.org/254/1/quinqual.htm.
16. George A. Miller. The cognitive revolution: a historical perspective, *TRENDS in Cognitive Sciences Vol.7 No.3* March 2003, doi:10.1016/S1364-6613(03)00029-9. URL: https://www.cs.princeton.edu/~rit/geo/Miller.pdf (дата звернення: 8.01.2022).
17. Schrödinger Erwin. What is life?: the physical aspects of the living cell. Cambridge Univ. Press, 2001.

CONSCIOUSNESS AS A PHENOMENON IN POST-CAPITALISTIC SOCIAL BEING

Nina Bilokopytova
Freelance researcher
Istanbul, Türkiye

Karim El Guessab
Zaporizhzhia National University,
Social Philosophy and Public Administration Department
Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine

The article examines the issue of understanding the phenomenon of human consciousness. The tendencies of modern cognitive sciences and the attitude to consciousness as a subject of research are clarified. The specifics of modern understanding of consciousness are outlined. It is noted that public consciousness in the post-capitalist era, or as it is accepted – information era, is the understanding that the world, life has a meaning, that progress has a vector and a purpose, and universal values of truth, goodness, beauty have changed recognition that everything is relative. Already art is not focused on beauty and harmony; religion is becoming as trend, and morality is not focused on good, but on justice; law and freedom have become a variety of unrestricted rights of all minorities; ideology as a position of a social group is changed by technologies of pressure on the information environment. **The aim** of the article is to try to clarify the modern understanding of the phenomenon of consciousness through the prism of post-capitalist social life based on the analysis of scientific works of domestic and foreign scientists. **The research methodology** is based on the generalization of theoretical knowledge about the concept of human consciousness, used general scientific methods of analysis and synthesis, philosophical reflection. Theoretical concepts on the subject of research are classified with the help of socio-philosophical tools. **Scientific novelty** is understanding of the importance of the consciousness, which will help not only to improve awareness in the field of manipulation of mass

consciousness, but also to add clarification in the construction of artificial intelligence that reproduces human cognitive abilities, as it is directly related to answering questions : which mental functions can be modeled by logical and computational means on inorganic media. And which in principle cannot be implemented in the form of computer programs. **Conclusions.** It is concluded that the problematics of the study of consciousness is based on a dichotomy, where on the same scale, or on the side of the concept of the power of artificial intelligence, there is a person as a rational being and, in essence, does not differ from a cybernetic device. And on the other side of the concept of the weakness of artificial intelligence is a person who has unique qualities that are not reduced by logic-computational algorithms.

Key words: cognitive sciences, understanding of human consciousness, manipulation of consciousness, artificial intelligence.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 15–23
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 15–23

УДК [130.2:165.23]
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.2

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПРЕДМЕТНОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ В СТУДІЯХ К. ГІРЦА

Юрій Брагін
Харківський державний біотехнологічний університет,
Науково-навчальний інститут менеджменту, адміністрування та права,
кафедра ЮНЕСКО та соціального захисту
вул. Алчевських, 44, 61002, м. Харків, Україна

Тетяна Брагіна
Харківська державна академія культури, факультет хореографічного мистецтва,
кафедра народної хореографії
Бурсацький узвіз, 4, 61057, м. Харків, Україна

Каріна Островська
Харківська державна академія культури, факультет хореографічного мистецтва,
кафедра народної хореографії
Бурсацький узвіз, 4, 61057, м. Харків, Україна

Стаття висвітлює методологічні основи концепції К. Гірца. Розкриті ключові моменти його методологічних рефлексій. Показані філософсько-антропологічні витоки смислового пізнання соціальної тканини та символічної дії. Автори наголошують, що семіотична концепція К. Гірца сфокусована, по суті, на пошуку та інтерпретації «таємничих виразів» соціальних значень. Його намір створити внутрішньо узгоджену концепцію культури є когнітивним досвідом, тобто таким, що бере техніку пізнання соціальних значень за сутність знання культурної сфери. Ця техніка розуміється як продукт зовнішньої «соціальної» епістемології, а не результат психологічного процесу суб'єкта пізнання. Автори стверджують, що в такий спосіб К. Гірц експлікує процес «повернення значення»: шляхом пояснення природи соціальних значень, показу їхньої структури та способу їх взаємодії з внутрішнім досвідом соціального актора. Сенс славнозвісного «повернення значення» полягає у висуненні його як об'єктивного компонента та визначальної складової соціального досвіду. Більш того, поняття значення та процес засвоєння загальноприйнятих суспільних значень є конститутивним для культури як такої.

Автори висвітлюють природу і сутність понять культурної антропології. К. Гірц потрактовує їх не як інструменти класифікації феноменів, а як сутнісні елементи, котрі існують поряд із «багаточисленними культурними особливостями». Тому поняття перетворюються на складові культурної реальності як такої. Автори стверджують, що К. Гірц зводить формування концептуального апарату до упорядкування і взаємодії репрезентацій. Так якість абстрактності редукується до розміру репрезентованого змісту.

Пояснені відмінності герменевтичного підходу К. Гірца та конвенціональної герменевтики. Автори дослідили перехід від внутрішнього герменевтичного досвіду до зовнішнього досвіду соціальної науки. Продемонстрована специфіка розуміння культурних феноменів у інтерпретативній антропології. Окреслена позитивна евристика методологічного застосування концепції К. Гірца в дослідженні феноменів культури.

Ключові слова: концепція, інтерпретація, значення, культура, герменевтика, трансформація, знак, символ.

© Ю. Брагін, Т. Брагіна, К. Островська, 2022

Актуальність дослідження творчої спадщини К. Гірца обумовлена необхідністю вдосконалення методологічного інструментарію культурології. Адже виникнення нових наукових галузей, так само як і експансія самої культурології на сферу інтересів інших наукових дисциплін призводить до атомарного сприйняття світу культури, фрагментарності уявлень про нього. У підсумку це породжує дискусії щодо правомірності існування самої культурології. Концепція культури К. Гірца, вироблений ним підхід до аналізу культури не залишає сумнівів у необхідності культурологічного пізнання. Праці К. Гірца досліджувались вітчизняними та зарубіжними авторами (Ю. Джулай, А. Єлфімов, В. Кількеєв). Утім, ряд невиствітлених проблем потребують уваги. **Метою даної** розвідки є виявлення конститутивних особливостей формування методів інтерпретативної антропології К. Гірца. Дослідження спиратиметься на застосування історико-генетичного, логіко-аналітичного методів, структурного і порівняльного аналізу, системного підходу та герменевтичного методу.

Семіотична концепція науки про культуру К. Гірца орієнтована на інтерпретацію і пошук значень «ззовні загадкових виразів соціального». Автор ставить задачу утворення «внутрішньо узгодженої» концепції культури, яка була б у теоретичному плані більш спроможною, ніж тайлорівське визначення культури як «складного цілого», або багатостороннього визначення культури К. Клакхона [2, с. 10, 11].

К. Гірц відкидає підхід, який стверджує, що «культуру складають психічні структури, за допомогою яких індивіди або групи індивідів формують свою поведінку». Він уважає когнітивістською помилкою потрактування, яке розглядає культуру як сукупність ментальних феноменів. На його думку, культура є «публічною, тому що комунікація і значення є публічними» [2, с. 18–20]. К. Гірц розглядає не психологічний процес мислення, а його «продукт». Автор протиставляє «уніфікаційний» погляд на мислення як внутрішній психологічний процес «плюралістичному» погляду на думку як соціальний факт. За його твердженням, невідповідність цих підходів спочатку була подана як проблема «примітивного мислення», потім як проблема «когнітивного релятивізму», і, кінець кінцем, як проблема «концептуальної несумірності» [3, с. 3, 4].

К. Гірц уважає, що оскільки мислення, таким, яким воно являється у «природі», завжди є різноманітним, то дослідники запропонували «зняти питання з підґрунтя павутиноподібного світу ментальності і поставити його знов на нібито більш міцному підґрунті світу значень». Тепер те, що раніше уявлялося справою порівняння психологічних процесів у різних народів, стало розглядатися як «питання сумірності концептуальних структур однієї дискурсивної спільноти з іншою» [3, с. 5, 6].

Така зміна формулювання веде до того, що К. Гірц називає «практичною епістемологією». Той факт, що думка є різноманітною як продукт і одноманітною як процес, стає не просто парадоксом соціальних наук, котрий є рушієм дослідницьких пошуків, але і сама природа цього парадоксу починає пов'язуватись з «проблемою перекладу, з тим, як поняття з однієї системи значень можуть бути виражені у іншій системі, – тобто з культурною герменевтикою, а не з концептуальною механікою». На його думку, у такій постановці проблема «встає на свою колію», оскільки питання виникнення розуміння між прибічниками тих наукових концепцій, що сперечаються, тепер стає «рівним питанню про те, як християнин може зрозуміти мусульманина, європеєць – азіата, а антрополог – місцевого мешканця». Те, що раніше виглядало як задача з'ясування того, чи можуть примітивні люди відрізнити факт від фантазії, тепер виглядає задачею з'ясування того, у який спосіб інакші люди організують свій значущий світ.

У фокусі уваги тепер опиняється «існуюче різноманіття сучасної думки саме по собі» [3, с. 6]. «Етнографія мислення», до створення якої закликає автор, являє «собою

захід історичний, соціологічний, порівняльний, інтерпретативний…, у який залучаються усі доступні інструменти; захід, ціль якого – зробити неясні матерії зрозумілими шляхом улаштування їх в інформативний контекст». З цієї точки зору здатність до формування ідей є «культурним артефактом». Культура розглядається як «феномен, який можна характеризувати, розглядаючи його зовнішні вирази з точки зору діяльності, яка створює ці зовнішні вирази» [3, с. 7].

Оскільки «мислення починає розглядатися як таке, що плине у річищі символічних форм, присутніх у тій чи іншій спільноті (мова, мистецтво, міф, теорія, ритуал, технологія, право…), то аналіз таких форм і таких спільнот стає складовою інтерпретації, а не її допоміжним механізмом». Тому соціологія знання має розглядати пізнавальні здібності «безпосередньо як соціальні явища самі по собі». Такий аналіз «використання символів з точки зору соціальної дії» має вести до утворення «зовнішньої» психології [3, с. 7]. Автор у такий спосіб пояснює метод, застосовуваний представниками інтерпретативної антропології: «Такі теоретики… використовують, по суті, семіотичний підхід до емоцій, – такий, який розглядає їх у термінах сигніфікативних інструментів і конструктивних практик, за допомогою котрих вони наділяються формою, змістом і вводяться до публічного обігу. Слова, образи, жести,… історії, обряди… є не простими передавальниками почуттів, які мешкають у іншому місці, множиною рефлексій, симптомів… Вони правлять за місцеперебування і облаштунки самих речей» [7, p. 208]. Етнографія мислення має зосередитися на тому, як значенню вдається переходити у незмінній формі з одного дискурсу в інший, проблемі інтерсуб'єктивності, на тому, як змінюються «системи думки» і підтримуються норми мислення і ті. [4, с. 8].

Одним з важливих «методологічних припущень» етнографії мислення є те, що гуманітарні і природничо-наукові дисципліни є «не просто інтелектуальними кутами зору», а «способами буття у світі». Тому розуміння образів Йєйтса або роздуму про чорні діри означає не просто «певне технічне завдання», а підхід до «цілої культурної сфери, яка визначає суттєву частину людського життя» [3, с. 9]. Як підкреслює М. Росальдо, інтерпретація має «схопити стосунки між експресивними формами і почуттями, котрі самі пов'язані з культурою і отримують свою значущість від того місця, яке вони посідають у життєвому досвіді… певного суспільства». На думку К. Гірца, дослідження розглядає «значення емоції і, якомога це можливо, картографує концептуальний простір його розповсюдження» [8, p. 208, 209]. Етнографія сучасної думки вбачається йому «проектом імперативного характеру» – адже ролі, котрі, як нам здається, ми просто тимчасово приймаємо, перетворюються на свідомості, котрі «ми носимо у наших головах». «Сутність речей» наукової сфери демонструє себе, зокрема, у тому, що академічні спільноти небагато у чому відрізняться від «звичайних селянських поселень» [3, с. 9, 10].

Тут автор втрачає предмет розгляду, тобто специфіку наукової предметності. Застосування етнографічних понять до фактів наукової дійсності він видає за «сутність речей». Але застосовані у подібний спосіб поняття біології привели би до висновку про те, що «сутність речей» науки полягає у тому, що вчені є тваринами. Логічна природа наукової предметності підміняється складеною на її підґрунті конструкцією фактів, якій надається реальність, речова наявність. Але такий погляд розмиває науковий підхід, який формується на межі поділу реального підґрунтя і підстави пізнання.

Автор указує на особливі реальності, які належать предмету етнографії знання – когнітивні процеси як «соціальні явища самі по собі». Однак ці реальності, у його потрактуванні, є проявами свідомості індивіда, а не наукового мислення дослідника. К. Гірц розмірковує не про наукове мислення суб'єкта пізнання, яке конституюється на матеріалі предмета даної

науки і тому має наукову специфічність, а про свідомість представника «наукового етносу». Відтак, тут впроваджується та ж точка зору, у відповідності до якої наука розглядається як продовження природної установки «цілісного індивіда», залученого до наукової діяльності. Особливості ментального механізму, задіяного у теоретичному дослідженні, редукуються до «практичного розуму» індивіда, дії якого визначаються об'єктивними соціальними значеннями. Але оскільки ці значення є соціальними, остільки ця когнітивна схема виключає проблему формування інтерсуб'єктивності. Когнітивний аспект розгляду у К. Гірца замінюється аспектом соціального буття, оскільки він розглядає не наукову специфіку мислення дослідника, а соціальну специфіку свідомості представника «інтелектуального села». Специфічна конкретика послідовності пізнавальних операцій суб'єкта, націлених на особливий культурний феномен, підміняється фіксацією сукупності об'єктивних соціальних значень, у середовищі яких розгортається його існування. Але проблема суб'єктивності постає знову, як тільки виникає питання про когнітивні засновки цієї операції. Залишається нез'ясованим, хто окрім суб'єкта пізнання може визначити критерій відбору релевантних для характеристики даного «інтелектуального села» значень. Оскільки автор формує дискурс на підґрунті даних множини наук, які здатні надати інформативності культурному феномену, то незрозуміло, хто визначає межі цієї множини. І, нарешті, дані тільки «здатні надати інформативності» дискурсу, але утворюється вона дослідником, котрий застосовує епістемологічно ґрунтовні концептуальні схеми. Відтак, сутність питання полягає у демонстрації когнітивної обґрунтованості цієї процедури.

Допускаючи вірогідність наявних соціальних значень, дослідник ототожнює буття і зобов'язання. Але якщо значення, які існують у спільноті, дозволяють дійти висновку про те, чим керуються у своїх діях її члени, то чим керується дослідник цих дій, залишається неясним. К. Гірц підкреслює: «Закликати до етнографії думки… означає зайняти певну позицію стосовно того, що є думка, шляхом зайняття відповідної позиції на предмет того, як про думку мислять» [3, с. 6]. Але у ході дослідження зобов'язання члена наукової спільноти автор відмовляється відповідати на запитання про те, у чому полягає зобов'язання дослідника. Адже «зайняття певної позиції» є питанням власної аргументації автора, тобто обґрунтуванням зобов'язаності її прийняття. При цьому адекватність розуміння зобов'язання члена спільноти витікає не з об'єктивних соціальних значень, (адже назвати «об'єктивним» можна все, що завгодно), а з епістемологічно обґрунтованої позиції дослідника і теоретично обґрунтованих методів. Опис об'єктивних значень затуляє той науковий факт, що і член наукової спільноти і її дослідник, у теоретико-пізнавальному сенсі, підводяться під поняття суб'єкта пізнання, котре, саме як поняття, є єдиним. Тому з точки зору епістемології дослідник і досліджуваний тут є ідентичними. І в цій точці «практична епістемологія» не спрацьовує, оскільки опис поведінки члена «інтелектуального села» через об'єктивні значення не пояснює його дій як дослідника.

На думку К. Гірца, найбільшою проблемою досліджень культури є визначення їхнього «об'єкту вивчення у такий спосіб, аби він став доступним аналізу». К. Гірц стверджує: «Саме за допомогою культурних моделей, упорядкованих сукупностей значущих символів, людина осмислює явища, серед яких живе. Дослідження культури – накопиченого підсумку таких моделей, стає, таким чином, дослідженням механізмів, використовуваних індивідами і групами індивідів для того, аби орієнтуватися у світі…» [2, с. 417]. Оскільки аналіз ідей стикається з більшими труднощами, ніж аналіз економічних, політичних і суспільних відносин, то наукове вивчення культури часто грузне «у простому описі» і втрачає «предмет дослідження». Напівоформлені, погано систематизовані уявлення звичайних людей погано піддаються аналізу. Засобом вирішення цієї задачі має

стати концепція мислення як соціальної дії Г. Райла. Вона відкидає картезіанське поняття внутрішнього досвіду і визначає мислення через «рух значущих символів предметів, даних нам у досвіді…, які людина наділяє смислом» [2, с. 416, 417]. Завдяки цьому дослідження культури стає позитивною наукою.

К. Гірц підкреслює: «Необхідний саме систематичний, а не просто літературний… спосіб з'ясування того, що саме дано, які концептуальні структури втілені в символічних формах, через призму котрих сприймається особистість… нам потрібний… розроблений метод опису і аналізу значущої структури досвіду (у даному випадку досвіду індивідів), який сприймається типовими представниками певного суспільства у певний момент часу, – одним словом, нам потрібна наукова феноменологія культури» [2, с. 419].

Предметом дослідження інтерпретативної теорії культури є «стратифікована ієрархія наповнених смислом структур». Матеріалом науки стають «наші власні уявлення про уявлення інших людей». Автор підкреслює: «Аналіз, таким чином, являє собою розбір смислових структур – того, що Райл називав установленими кодами…– а також визначення їхнього соціального підґрунтя і соціального значення» [2, с. 13, 9, 16].

Оскільки матеріалом дослідження є уявлення, то аналіз має виявити спосіб утворення понять, з яких складаються уявлення. Адже, як відзначає К. Гірц, дослідник «постійно… стикається з множиною складних концептуальних структур,… котрі… неупорядковані і неясно виражені і котрі він повинен… спромогтися зрозуміти і адекватно витлумачити» [2, с. 17]. Отож, теоретичне підґрунтя інтерпретативної антропології треба шукати у теоретико-пізнавальному шарі, який трансцендує рівень уявлень. Так на перший план виходить епістемологічна проблема.

Виходячи з концепції Г. Райла, автор ототожнює об'єктивність значення з насиченістю опису, тобто якість об'єктивності значення замінює змістовністю уявлення [2, с. 10]. Залишається неясним, у який спосіб кількість змісту перетворюється на якість об'єктивності значення. Саме поняття об'єктивності пов'язується з «публічністю», тобто з емпіричною розповсюдженістю уявлення. Але оскільки автор не розглядає ментальні феномени і утворювану ними логічну необхідність, котра утворює підґрунтя уявлення, залишається неясним на чому ґрунтується його об'єктивність.

На думку К. Гірца, мета етнографічного дослідження полягає у «знаходженні спільного підґрунтя» для діалогу з людьми іншої культури. «Сутність антропологічного аналізу як наукового поняття» полягає у формулюванні «самих основ», завдяки котрим можливо знайти це спільне підґрунтя [2, с. 20, 21].

Задача обґрунтування за своєю природою не вписується в логіку емпіризму, яка бере за підставу наявне. Ця задача витікає з позиції, яка відокремлює буття і зобов'язання, нормативне й емпіричне знання [1, с. 8, 184–190]. Вона наслідує логіку трансцендентальної точки зору, виходить за межі наявного, випадкового і намагається встановити логічне підґрунтя науки. Відтак, етнографічне дослідження емпіричного матеріалу і антропологічний аналіз, який утворює основи науки, мають різні предмети. Однак автор їх не відокремлює.

За К. Гірцем, сутність антропологічної інтерпретації полягає у точному проясненні «того, що має на увазі, а також, чого не має на увазі вислів, що наші пояснення символічних систем інших народів мають бути орієнтовані на діючу особу» [2, с. 22]. Це означає, що «опис культури… має бути виконаний з використанням тих конструкцій, у котрі, за нашими уявленнями,… убирають свій повсякденний життєвий досвід» представники тієї культури, що піддається опису. Автор пояснює: «Опис має бути виконаний з точки зору тих інтерпретацій, у котрі люди убирають свій досвід, оскільки вважається, що саме цей досвід він має зобразити; але він є антропологічним, тому що саме антрополог уважає, що він дійсно

зображує цей досвід. Зазвичай немає необхідності так наполегливо підкреслювати ту обставину, що об'єкт вивчення – це одне, а саме вивчення – інше… Але оскільки у разі вивчення культури аналіз проникає у саме тіло об'єкту вивчення, – тобто ми починаємо з інтерпретації того, у що втягнені наші інформанти (або з інтерпретації їхніх власних уявлень про те, у що вони втягнені), і потім це систематизуємо, – лінія розмежування між… культурою як реальним фактом і… культурою як теоретичною побудовою стає нечіткою» [2, с. 22, 23].

Схема переходу від інтерпретації окремих свідчень до їхньої систематизації виявляє не теоретичне підґрунтя дослідження, а демонструє схематизм пізнавальних дій. Рефлексивна реєстрація виникнення «нечіткості» є результатом саме того процесуального розгляду пізнання, уникнути якого сподівається автор, покладаючись на продукти мислення. Лінія розмежування «реального факту» і «теоретичної побудови» стає нечіткою тому, що автор уважає доступною реальність «саму по собі». Наявні соціальні значення і культурні моделі автор бере за «саму дійсність», у той час як будь-який соціальний факт стає доступним досліднику завдяки тому, що він репрезентований через абстрактну форму, тобто саме завдяки віддаленості від «самої дійсності». Розглядуваний матеріал перетворюється на «факт» тільки тоді, коли його форма починає відповідати усталеним науковим критеріям [6, с. 76, 106, 123]. Адже сама констатація «реальності» факту означає, що він відповідає загальноприйнятному на даний час уявленню про реальність. Інакше автор буде навіть не в змозі виділити його з інформаційного фону.

Сутність проблеми полягає у тому, що «теоретична побудова» утворює скелет текстури «реального факту», котрий стає «реальним» саме завдяки їй. К. Гірц же подвоює матеріал науки, оскільки вважає, що їй окремо доступні і теорія і «факти самі по собі». Але саме тут показує нам себе проблема предметності науки.

Систематизація уявлень є непридатним для побудови теорії інструментом. По-перше, залишається неясною схема систематизації, котра сама має дотримуватись розробленої теорії. По-друге, оскільки всі уявлення формуються за допомогою певної теорії, то їхня систематизація дозволить лише виявити теорію, а не обґрунтувати її, встановити факт її застосування, але не експлікувати її необхідність. Відтак, етнологія науки дає історичну інтерпретацію певного факту життєдіяльності наукової спільноти, але не виявляє усталених у ній когнітивних засновків.

Специфіка взаємодії суб'єкта з предметом пізнання у інтерпретативній антропології полягає у тому, що об'єктом можуть бути власні уявлення дослідника. Водночас і результат дослідження, і його об'єкт є уявленнями. На думку К. Гірца, людина досліджуваної культури створює інтерпретацію першого порядку, а антропологи – інтерпретації другого і третього порядків. При цьому антропологічні інтерпретації являють собою «фікції» у тому сенсі, що вони – «дещо змодельоване», але не у тому сенсі, що вони не відповідають фактам [2, с. 23]. Автор уважає, що «в аналізі культури, як і у живописі, чітку межу між способом репрезентації і сутнісним змістом провести неможливо». З його точки зору, це веде до сумніву в об'єктивності антропологічного знання, оскільки «натякає на те, що в основі його лежить не соціальна реальність, а схоластична конструкція». Однак позитивні евристичні результати антропологічних досліджень демонструють безпідставність таких сумнівів [2, с. 24].

Вказане розмежування способу репрезентації і змісту неможливе лише у тому разі, якщо розглядати твори живопису і антропологічний дискурс як речі, тобто наявні об'єкти природної установки. При науковому ж розгляді з речі конструюється відповідний логічній меті цієї науки предмет, завдяки чому встановлюється вказане, а також інші необхідні розмежування.

Сутність проблеми «нероздільності» репрезентації і змісту полягає у впевненості К. Гірца у тому, що етнології доступні «факти самі по собі». Звідси витікає «подвоєння» матеріалу дослідження, який містить і «факти самі по собі» і їхні репрезентації.

За логікою К. Гірца, інтерпретація стає антропологічною з тієї причини, що її здійснює антрополог. Наука тут стає наслідком труднощів розуміння мотивів дії представника чужинної етнічної спільноти. Отже, виникнення науки визначається антропоморфною причиною, а не науковою проблемою. К. Гірц приписує антропології соціальні факти «самі про собі». Предмет інтерпретативної антропології ґрунтується у К. Гірца на проблематичній доступності «самих» соціальних фактів. К. Гірц не бере до уваги те, що кожна наука має власне необхідне підґрунтя, тобто наукову проблему, що виникла і потребує вирішення, і власну логічну мету. Автор аналізує не методи застосування понять, а взаємодію уявлень. Аналіз не розчленовує уявлення на поняття. Тому він не відокремлює емпіричного і теоретико-пізнавального аспектів аналізу. Але кожному з них відповідає власний предмет. Емпіричний аналіз сконцентрований на інтерпретації явищ культури, утворенні уявлень про них. Теоретико-пізнавальне дослідження створює підґрунтя методу, визначає спосіб формування і застосування понять. Відтак, оскільки автор ототожнює предмет теорії пізнання і предмет конкретного антропологічного дослідження, то він, відповідно, ототожнює поняття і уявлення.

Інтерпретація культури полягає в утворенні «уявлень про уявлення». Але той факт, що результат дослідження і його матеріал відносяться до одного класу, не може бути підставою висновку про їхню ідентичність, завдяки котрому поєднання уявлення і об'єкта набуває «обґрунтованості». Таке віднесення вирішує задачу класифікації наявних речей, а не проблему конструювання наукових предметів. (Подібний «збіг» уявлення і об'єкта характерний і для інших наук. Наприклад, фізик у ході дослідження природи світла має скласти власне уявлення про уявлення своїх колег з даної проблеми). У тому випадку, коли уявлення стає матеріалом дослідження, воно втрачає свою природну речову форму уявлення і перетворюється на теоретичну інстанцію – «предмет». Сутність питання полягає в експлікації цього логічного факту. «Уявлення» для теорії пізнання є не меншою мірою предметом, ніж математичне рівняння для математики або астрономічне тіло для астрономії. Але автор розглядає не теоретичні предмети (репрезентацію і її об'єкт), а відповідні ним речі (два уявлення). Тому теоретичний концептуальний каркас науки змішується з уявленнями сформованими польовими дослідженнями.

Можливо, автор продовжує апелювати до речей соціального досвіду, і вважає при цьому, що ідеальна природність уявлень (інстанцій внутрішнього досвіду) споріднює їх із символами – нематеріальними інстанціями зовнішнього соціального досвіду. Можливо, завдяки цьому культурна інтеграція для нього перетворюється власне на «феномен sui generis», котрий не є відокремленим від «звичайного життя людей власним логічним світом» [2, с. 459; 5, с. 119]. Але сутність справи полягає не у природній нетілесності символів і уявлень, а у встановленні неприродного логічного відношення, у перетворенні символів – схем «організації людського досвіду» у предмет. Метафорична спорідненість речей замінюється на логічну конструкцію, яка подає їх у вигляді наукових фактів.

Таким чином, у дослідженнях в рамках інтерпретативної антропології К. Гірц виходить з наукової задачі пояснення культурного факту за допомогою об'єктивних значень, які скріплюють розглядувану соціальну спільноту. Дослідження культури потрактовується як вид соціальної поведінки, продукт наукової «форми життя». Оскільки дослідження культури розглядається як вид соціальної поведінки, то його сутність визначається не теорією пізнання, а об'єктивним механізмом детермінації моральної позиції дослідника. Відтак,

моралізація об'єктивної ситуації дослідження стає вихідним пунктом для теорії інтерпретативної антропології. Перспективою подальших студій може стати аналіз концептуального апарату інтерпретативної антропоплогії К. Гірца.

Список використаної літератури

1. Виндельбанд В. Дух и история : Избранное. Москва : Юрист, 1995. 687 с.
2. Гирц К. Интерпретация культур. Москва : РОССПЭН, 2004. 560 с.
3. Гирц К. Как мы сегодня думаем. *Этногр. обозрение*. 2007. № 2. С. 3–16.
4. Джулай Ю.В. Кліфорд Гірц: герменевтичний підхід до теорії в культурній антропології. Магістеріум. Київ : Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». 2001. Вип. 19 : Культурологія. С. 123–128.
5. Елфимов А.Л. Клиффорд Гирц: интерпретация культур. Интерпретация культур. Москва : РОССПЭН, 2004. С. 524–551.
6. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива. Москва : Идея–Пресс: Дом интеллектуал. кн., 1999. 220 с.
7. Ermarth E. D. Agency in the Discursive Condition. History and Theory. 2001. Vol. 40, № 4. P. 34–58.
8. Geertz C. Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics. Princeton : Princeton University Press, 2000. 271 p.

PARTICULAR ASPECTS OF DEFINING THE SUBJECT MATTER OF CLTURAL RESEARCH IN THE STUDIES OF C. GEERTZ

Yurii Brahin
Kharkiv State Biotechnological University,
Educational and Scientific Institute of Business, Management and Law,
Department of UNESCO and social protection
Alchevskich str., 44, 61002, Kharkiv, Ukraine

Tetiana Brahina
Kharkiv State Academy of Culture,
Faculty of Choreography,
Department of Folk Choreography
Bursatsky uzviz,4, 61057, Kharkiv, Ukraine

Karina Ostrovska
Kharkiv State Academy of Culture,
Faculty of Choreography,
Department of Folk Choreography
Bursatsky uzviz,4, 61057, Kharkiv, Ukraine

The article shed light on the methodological basis of the semiotical conception of C. Geertz. The key moments of his methodological reflections are disclosed. The philosophical-anthropological sources of meaningful cognizing of social fabric and symbolic activity are exposed. Authors stress that C. Geertz' semiotical conception is essentially focused on the search and interpretation of "mysterious expressions" of social meanings. His endeavour to create an internally consistent concept of culture is essentially a cognitive enterprise, i.e. it takes the technique of cognizing of social meanings for the essence of cultural knowledge. This technique is conceived as a product of outer "social" epistemology but not as an output

of psychological process. Authors emphasise that in this vein C. Geertz explicates the "return of meaning": through clarification of nature of social meanings, in showing their structure and the way of their interaction with the inner experience of social actor. So, the sense of the spellbound "return of meaning" is its emergence as an objective component and constitutive part of outer social experience. Moreover, the concept of meaning and the process of internalization of conventional social meanings are constitutive for culture itself.

Authors expose the nature and essence of concepts of interpretive anthropology. C. Geertz treats them not as instruments of phenomena classification, but as core elements, which exist beside "numerous cultural particularities". Consequently, concepts turn to constituents of cultural reality itself. Authors assert that C. Geertz reduces the formation of conceptual apparatus to the arrangement and interaction of representations. Thus the quality of abstractness is reduced to the size of the represented content.

The distinction between C. Geertz' hermeneutical approach and the scheme of conventional hermeneutics is clarified. Transition from inner hermeneutical experience to the outer experience of social science is explored. The peculiarity of cultural phenomena understanding in interpretive anthropology is demonstrated. The positive heuristics of methodological application of authors' conception in studies of cultural phenomena is outlined.

Key words: conception, interpretation, meaning, culture, hermeneutics, transformation, sign, symbol.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 24–29
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 24–29

УДК 140.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.3

ОСВІТНІ ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОБУ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Руслан Васильченко
Національна академія Національної гвардії України
гуманітарний факультет, кафедрасоціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61001, м. Харків, Україна

Олександр Данильченко
Національна академія Національної гвардії України
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61001, м. Харків, Україна

Статтю присвячено вивченню освітніх пріоритетів формування світоглядної культури у добу глобалізації. Зазначено, що на попередньому етапі нашого дослідження нами було запропоновано визначення поняття «світоглядна культура».

Здійснено аналіз наукових джерел щодо визначення поняття «соціальні пріоритети».

Запропоновано таке тлумачення поняття «освітні пріоритети» – це багатоаспектний проєкт розвитку сучасної освіти, який узагальнює та впорядковує у своїй класифікації найбільш соціально значущі напрями її розвитку та одночасно враховує бажаний образ майбутнього соціуму.

Констатовано, що виходячи із запропонованого визначення поняття «освітні пріоритети», виявлення освітніх пріоритетів у формуванні світоглядної культури у добу глобалізації можна здійснювати на декількох взаємопов'язаних підставах. По-перше, виходячи із запитів суспільства щодо освіти у добу глобалізації. По-друге, враховуючи потреби реорганізації освіти у зв'язку із її переорієнтацію на формування світоглядної культури у добу глобалізації.

Проаналізувавши класифікації освітніх пріоритетів, підсумовано, що проблема формування нового розуміння світу та світосприйняття у світоглядній культурі у добу глобалізації тісно пов'язана та залежить від спрямування зусиль на отримання розумного балансу між національним і патріотичним та мультикультурним, між глобальним та локальним у світогляді сучасної людини.

Зазначено, що освітнім пріоритетом у формуванні світоглядної культури у добу глобалізації повинна стати демократична освіта і виховання, які органічно поєднують ідеї космополітизму та патріотизму.

Висловлено думку, що освітніми пріоритетами у формуванні світоглядної культури у добу глобалізації мають бути такі: розвинутість у людини усвідомлення всієї складності та багатогранності сучасного глобалізованого світу та її ролі і місця в ньому, а також здатності орієнтуватися та протистояти сучасним викликам та ризикам, поважаючи при цьому точку зору інших.

Констатовано, що в подальшому вивчення та аналіз освітніх факторів формування світоглядної культури у добу глобалізації ми будемо здійснювати із врахуванням вже визначених освітніх пріоритетів.

Ключові слова: світоглядна культура, соціальні пріоритети, освітні пріоритети, доба глобалізації, глобальна освіта і виховання, демократична освіта і виховання.

Постановка проблеми. На попередньому етапі дослідження нами було запропоноване таке визначення поняття «світоглядна культура»: це характеристика зрілості світогляду як відкритої динамічної цілісності, де показником зрілості є наявність визначеного

© Р. Васильченко, О. Данильченко, 2022

світовідношення, як вищого синтезу, у якому інтегруються усі його орієнтаційні і регулятивні компоненти і структури, усі його боки і рівні; показником функціональної ефективності, життєвої спроможності є готовність до змін і ризику, що характеризує здатність особистості до самовдосконалення і прийняття самостійних життєвих рішень із врахуванням нових умов і вимог соціокультурного життя і включає до себе здатність як адаптуватися до змінених умов життя з мінімальними духовно-особистісними втратами, так і здатність освоєння і продукування нових знань і духовних цінностей, здатність осягати нові життєві смисли як оцінно-пояснювальні, інтегративно-орієнтаційні, мотиваційно-спонукальні джерела для творчого становлення і розвитку власної індивідуальності, з дотриманням вимог людської гідності, які, разом із сформованістю відповідального і продуктивного принципового ставлення до світу у цілому, є показниками «міри людяності» світогляду [1].

Тепер постає необхідність визначення освітніх пріоритетів формування світоглядної культури у добу глобалізації.

З метою визначення вказаних пріоритетів спочатку необхідно дослідити значення поняття «освітні пріоритети». А також ми вважаємо, що доцільно розглянути філософські погляди щодо сутності та змісту поняття «пріоритети».

Відтак така етапність нашого дослідження дозволить запропонувати та обґрунтувати наш погляд на зазначену тематику.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Здійснивши аналіз наукової філософської літератури, можна зазначити, що О.Я. Надибська поняття «соціальні пріоритети» трактує як рушійну силу складної нелінійної соціальної системи, як рівнодіючу константу провідних цінностей, спрямованих на відтворення та розвиток суспільства» [2, с. 7]. На її погляд, система пріоритетів спрямована за такими двома векторами. Перший – спрямований на описання найбільш значимих для суспільства цінностей. А другий вектор спрямований в сторону осмислення простору відторгнення.

Перший прямо вказує на найважливіші пріоритети, яке суспільство намагається відтворювати, а другий – на ті феномени, які суспільство вважає недоцільним реалізовувати через механізми відтворення [2, с. 18].

Також О.Я. Надибська у своїх працях обґрунтовує множинно-композиційну природу пріоритетів, їх багатоаспектність і нелінійність та, враховуючи, що людина є соціальною істотою і не може повноцінно розвиватися поза соціумом, комунікативний характер їх створення.

Мета статті – на сучасному етапі розвитку людства визначити освітні пріоритети формування світоглядної культури у добу глобалізації.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі розвитку філософської науки поняття «пріоритет» близьке по значенню із такими поняттями, як цінність, ієрархія, парадигма. Під час детального дослідження цих понять необхідно зануритися у дослідницьке поле, в якому розглядаються як певні теоретичні проблеми, так і можливість прогнозувати подальший розвиток соціуму та намагатися корегувати соціальний розвиток завдяки підтриманню певних елементів у системі соціальних пріоритетів.

Узагальнивши надбання сучасної філософської науки, ми вважаємо, що поняття «освітні пріоритети» можна визначити як багатоаспектний проєкт розвитку сучасної освіти, який узагальнює та впорядковує у своїй класифікації найбільш соціально значущі напрями її розвитку та одночасно враховує бажаний образ майбутнього соціуму. До цієї класифікації належить як бажана концепція освіти, так і бажаний образ самої людини.

Складний та багатоаспектний характер такого проєкту зумовлений саме тим, що у ньому комплементарно і, водночас, нелінійно поєднуються запити розвитку суспільства,

людини і самої освітньої парадигми, до того ж і усі ці запити є багатоаспектними і складно структурованими.

Виходячи із запропонованого визначення, виявлення освітніх пріоритетів у формуванні світоглядної культури у добу глобалізації можна здійснювати на декількох взаємопов'язаних підставах. По-перше, виходячи із запитів суспільства щодо освіти у добу глобалізації. По-друге, враховуючи потреби реорганізації освіти у зв'язку із її переорієнтацію на формування світоглядної культури у добу глобалізації. Причому і у першому, і у другому випадках потреби людини будуть представлені як опосередковано, так і безпосередньо.

Щодо першого підходу, то він вже набув у філософії освіти достатнього опрацювання. Вихідні системоутворюючі ідеї, де визначаються освітні пріоритети, покладені в основу діючої концепції освіти XXI століття, яка розроблена комісією ЮНЕСКО. Тут, на підставі синтезу основних положень доповіді «Вчитись, щоб бути», яка була підготовлена для ЮНЕСКО такими науковцями як П. Друкер, П. Фрейре та доповіді Римського клубу під назвою «Немає межі навчанню», підготовленої Д. Боткіним, М. Ельмандирою, М. Малійцем, визначено чотири стратегічні цілі освіти протягом усього життя: навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити разом, навчитися жити. У сукупності вони і задають головний пріоритет освіти для XXI століття – «вчитися, щоб бути», в якому поєднуються особистісне призначення освіти і її орієнтація на майбутні стани суспільства, які в період навчання покоління, яка підростає та набуває досвіду, тільки починають складатися. «Освіта, яка у якості головної мети має «вчитися, щоб бути», постає вже не як освіта на все життя, а як освіта, протягом усього життя, тобто як освіта безперервна і така, що розвиває креативний потенціал особистості. Завдання освіти, заснованої на цінностях креативності, дуже влучно схарактеризував американський психолог А. Маслоу: «ми повинні навчити людей бути креативними…, щоб вони були готові прийняти нове, уміли імпровізувати…Настав час нової людини, людини, здатної відірватися від свого минулого, що відчуває в собі силу, мужність і упевненість, щоб довіритися тому, що диктує ситуація, здатної якщо знадобиться, вирішувати проблеми, що стали перед нею шляхом імпровізації, без попередньої підготовки» [3, с. 185]. Ці стратегічні цілі покладаються в основу усіх сучасних освітніх проєктів. Саме ця концепція заклала підвалини для формування особистісної освітньої парадигми.

Слід зазначити, що ті суспільні процеси, які відбувались наприкінці XX століття, призвели до великих змін у соціокультурній сфері. Глобалізація та інформаційна революція сприяли тому, що конфігурація освітніх пріоритетів такої особистісної освітньої парадигми набувають все більшої визначеності.

На думку І.В. Степаненко, сучасне суспільство можна охарактеризувати як суспільство знань. Але не можна стверджувати, що ці знання є константою, їх обсяг постійно збільшується, а вони самі постійно оновлюються. Тому постає необхідність підготовки до подальшої професійної діяльності такого фахівця, який би мав інноваційний потенціал, а також бажання постійно навчатися та самовдосконалюватися.

А сучасні глобальні проблеми, які потребують координації зусиль усього суспільства та не можуть бути відкладені на майбутнє, потребують таких ціннісних засад сучасної освітньої парадигми як гуманізм, відповідальність, демократизм, креативність. Відтак І.В. Степаненко зазначає: «Сучасні стратегічні цінності освіти, які засадничені принципами гуманізму і демократизму, вимагають зміни авторитарно-дисциплінарної моделі педагогічної практики на особистісно зорієнтовану» [4, с. 183].

Такі ціннісні орієнтації мають своє відображення у нашому законодавстві, а саме у Законах України «Про освіту» та «Про вищу освіту».

Необхідність переорієнтації сучасної освіти на формування світоглядної культури може сприйматися як відповідь на всі ці історичні виклики, перед якими вона постала у добу глобалізації, оскільки пріоритети освіти у цю епоху зосереджені навколо вирішення питань світоглядного характеру – а саме сформувати у здобувачів освіти нове розуміння світу і нове світовідношення.

Сьогодні все більше науковців зазначають, що глобальне навчання і виховання є основою формування нового розуміння світу і нового світовідношення.

Відтак можна дійти висновку, що глобальне навчання і виховання формують новий спосіб мислення і навчання, який робить неможливим сприйняття локальних даностей.

Саме через глобальне навчання формується вміння бути толерантним до носіїв інших цінностей та відповідальним за свої вчинки, здатність до міжкультурної взаємодії та до рефлексії власної ідентичності. На наш погляд, завдяки глобальному навчанню та вихованню людина визначається із власною світоглядною позицією, формує свої уявлення та судження про світ та про суспільні процеси, які в ньому відбуваються, а також вчиться оцінювати переваги та ризики таких процесів.

Проаналізувавши класифікації освітніх пріоритетів, можна підсумувати, що проблема формування нового розуміння світу та світосприйняття у світоглядній культурі у добу глобалізації тісно пов'язана та залежить від спрямування зусиль на отримання розумного балансу між національним і патріотичним та мультикультурним, між глобальним та локальним у світогляді сучасної людини.

Окремою проблемою пріоритетної освітньої діяльності є поєднання національного і патріотичного виховання із демократичним.

У сучасному світі, де відбуваються глобалізаційні процеси, демократична освіта і виховання сприяють формуванню світогляду людини, в основу якого покладена толерантність. А це відповідає сьогоднішнім реаліям та викликам мультикультуралізму.

Отже, концепція демократичного виховання, як доводить А. Гутман, «закликає громадян надавати підтримку не мінімальним, а високим стандартам громадянського виховання у школах, щоб дати змогу усім дітям відчути переваги статусу вільних та рівних громадян» [5, с. 165].

Відтак, враховуючи, що сучасна демократична освіта має повинна сприяти формуванню таких цінностей, як толерантність та визнання, то перед нами постає таке питання – демократичне виховання підтримує космополітизм чи патріотизм? На думку А. Гутман, перевага сьогодні віддається концепціям егалітарного ліберального космополітизму і республіканського патріотизму. Ми погоджуємося з такою точкою зору, проте вважаємо, що ані концепція егалітарного космополітизму, ані концепція республіканського патріотизму не можуть самі по собі стати достатнім підгрунтям для організації та проведення виховної діяльності у добу глобалізації. На наш погляд, ці концепції повинні розглядатися як складові демократичного виховання, які взаємодоповнюють одна одну.

Концепція демократичної освіти та виховання здатна нівелювати недоліки як егалітарного космополітизму, так і республіканського патріотизму.

Відтак освітнім пріоритетом щодо формування світоглядної культури у добу глобалізації повинна стати демократична освіта і виховання, які органічно поєднують ідеї космополітизму та патріотизму.

Отже, аналіз наукових джерел дозволяє підсумувати, що сьогодні як глобальна освіта і виховання, так і демократична освіта і виховання комплементарно пов'язані із інтеркультурною освітою в якості освітніх пріоритетів щодо формування світоглядної культури у добу глобалізації. Дуже переконливо із цього приводу висловився Е. Морен,

наголошуючи на тому, що усвідомлення єдиної планетарної долі віднині зв'язує усіх людей одне з одним, тому проблема взаєморозуміння є визначальною для людства і має розглядатися як одна з основних для освіти [6, с. 78]. На думку видатного філософа, саме глибоке усвідомлення людиною основоположного права інших на власні погляди та переконання, які інколи можуть протирічити вашим, є основою взаєморозуміння та взаємоповаги.

Підсумовуючи викладене, ми вважаємо, що освітніми пріоритетами у формуванні світоглядної культури у добу глобалізації мають бути такі: розвинутість у людини усвідомлення всієї складності та багатогранності сучасного глобалізованого світу та її ролі і місця в ньому, а також здатності орієнтуватися та протистояти сучасним викликам та ризикам, поважаючи при цьому точку зору інших. Важливими знаряддями для досягнення цих стратегічних цілей освіти мають стати глобальна освіта і виховання, які спрямовані на формуванні і розвиток цивілізаційних компетентностей і комплементарно пов'язані із інтеркультурною освітою як наскрізним принципом організації освіти протягом усього життя, яка внутрішньо пов’язана із гуманізацією, демократизацією освіти та орієнтацією на розвиток і розкриття креативного потенціалу людини і як особистості, і як громадянина – громадянина своєї країни і громадянина світу.

Щодо визначення освітніх пріоритетів з точки зору потреб реорганізації освіти у зв’язку із її переорієнтацією на формування світоглядної культури у добу глобалізації, то вони можуть бути розглянуті як форми конкретизації відповідних загальних освітніх пріоритетів. У свою чергу, така конкретизація спрямовує фокус уваги науковців на площину визначення освітніх факторів формування світоглядної культури у добу глобалізації.

З нашої точки зору, розрізнення пріоритетів і факторів є достатньо умовним. Вони не можуть існують як щось відокремлене одне від одного в освітньому процесі. Проте процес аналізу їх розрізнення дозволяє при детальному їхньому вивченні спрямувати увагу або на стратегічні цілі освітньої діяльності у їх взаємозв’язку з потребами розвитку людини і суспільства у добу глобалізації, або на засоби, які можуть забезпечити реалізацію таких цілей. Проте слід зазначити, що у процесі діяльності цілі та засоби завжди знаходяться у корелятивному взаємозв’язку. А тому тільки їх узгодженість може забезпечити успішність і продуктивність відповідної діяльності. Отже, в подальшому вивчення та аналіз освітніх факторів формування світоглядної культури у добу глобалізації ми будемо здійснювати із врахуванням вже визначених освітніх пріоритетів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У науковій статті вивчено освітні пріоритети формування світоглядної культури у добу глобалізації. Запропоновано наше визначення поняття «освітні пріоритети». Зазначено, що освітнім пріоритетом у формуванні світоглядної культури у добу глобалізації повинна стати демократична освіта і виховання, які органічно поєднують ідеї космополітизму та патріотизму. Подальшим етапом дослідження планується вивчення та аналіз освітніх факторів формування світоглядної культури у добу глобалізації із врахуванням вже визначених нами освітніх пріоритетів.

Список використаної літератури

1. Васильченко Р.В., Данильченко О.А. Світоглядна культура як теоретичний конструкт і її специфіка в добу глобалізації. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2021. Випуск 38. С. 21–29.
2. Надибська О.Я. Феномен соціальних пріоритетів: ціннісно-епістемологічний вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук : спец. 09.00.03. Київ, 2011. 38 с.
3. Маслоу А. Психология бытия : книга / пер. с англ. О. Чистякова**.** Киев : Ваклер. 1997. 304 с.
4. Філософія освіти / За заг. ред. В. Андрущенко, І. Предборської. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова. 2009. 329 с.

5. Гутман А. Демократичне виховання. *Виклик глобалізації* : збірник наукових праць. Київ : Стилос, 2001. С. 163–168.
6. Морен Э. Образование в будущем: семь неотложных задач. *Синергетическая парадигма. Синергетика образования :* сборник научных трудов. Москва : Прогресс-Традиция, 2007. С. 70–87.

EDUCATIONAL PRIORITY OF THE FORMATION THE WORLDVIEW CULTURE IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Ruslan Vasylchenko
National Academy of the National Guard of Ukraine,
Faculty of Humanities, Department of Social Sciences and Humanities
Zakhysnykiv Ukrainy Square, 3, 61001, Kharkiv, Ukraine

Oleksandr Danylchenko
National Academy of the National Guard of Ukraine,
Faculty of Humanities, Department of Social Sciences and Humanities
Zakhysnykiv Ukrainy Square, 3, 61001, Kharkiv, Ukraine

The article is devoted to educational priority of the formation the worldview culture in the era of globalization. There was proposed the definition of the concept "worldview culture" at the previous stage of our research.

Moreover, there was conducted the analysis of scientific resources on the determinization of the concept "social priority".

The author proposed the definition of "social priority" where it was determined that "social priority" was multi-aspect project of modern education development which generalized and organized in the classification the most socially valuable directions of its development and simultaneously considered the desired image of future society.

The article pointed out that due to the proposed definition of "educational priority" the process of distinguishment of educational priorities in the formation of worldview culture in the frames of globalization can be implemented under several interrelated consequences. Firstly, there was a need to consider the requests of society concerning education in the frames of globalization; secondly, it was required to consider the needs of reorganization of education due to its reorientation directed at the formation of worldview culture in the era of globalization

Having analyzed the classifications of educational priorities it was summed up that the problem of the formation of new level of understanding the world as well as world outlook in worldview culture in the era of globalization were closely connected and depended on directing the aims at the receiving intellectual balance between national, patriotic, and multicultural as well as between global and local in the frames of modern human worldview.

The article highlighted that the educational priorities in the formation of worldview culture in the era of globalization had to be directed at the democratic education and upbringing which seamlessly connected the ideas of cosmopolitism and patriotism.

The author expressed the idea that educational priorities in the formation of worldview culture in the era of globalization had to be the following: development of human understandability concerning the whole range of complications and complexities of modern globalized world, its role, and its place in the world as well as the ability to orientate and confront contemporary challenges and risks respecting other people's views at the same time.

It was determined that further research and analysis of educational factors of the formation of worldview culture in the era of globalization would be implemented considering educational priorities which had been already distinguished.

Key words: worldview culture, social priorities, educational priorities, era of globalization, global education and upbringing, democratic education and upbringing.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 30–40
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 30–40

УДК 130.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.4

ВАРІАТИВНА РЕЛЕВАНТНІСТЬ У СЕМАНТИЧНІЙ ЗНАКОВОСТІ ОБРАЗУ КОНЕЙ НА ІКОНАХ РІЗДВА

Ганна Горохолинська
Державний університет «Одеська політехніка»,
пр. Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна

Стаття присвячена аналізу зображень образу коней на іконах Різдва Христового (колір (часто три кольори), напрям руху (право або ліво: по відношенню до центрального образу чи вівтаря – для храмових зображень), поворот голови (профіль або фас; домінують перші зображення). Білий колір є найважливішим, тому його часто використовують. За народною традицією білий кінь пов'язаний з потойбічним святом. У християнстві білий кінь є символом сили, відданості, сенсом життя. Іноді він може бути хтонічною істотою. У хронологічних межах XV–XX ст. (основний пласт це XV–XVII ст., інші вибрані для порівняння в історичній ретроспективі). Ікони несуть в собі складний семантичний зміст, кожен окремий предмет/об'єкт має своє значення. З часом національно-культурна одиниця наклала свій відбиток до «зчитування» інформації цього сакрального виду мистецтва (не порушуючи загальних правил написання). Мандрівники рахманного типу (другого плану) як джерело семантичної знаковості у ментальному сприйнятті неофітів при наявності та варіативності зображення у різних народів коней стають важливим елементом при дослідженні культурно-ментальних конотацій. Крізь призму національних особливостей сприйняття символіки цих тварин можна зазирнути до багатогранного світу минулого, де конотаційні зв'язки перетинаються на зламі картин світу (у широкому смислі поняття). Ця тварина пройшла складний шлях: від етапів дикості, одомашнення, з часом використовування у господарських роботах/засіб пересування, потім стає маркером статку; «декоративною твариною»; зупинившись в останній час на стадії «маркетингового ходу».

Кінь на іконах може виступати символом людської душі або віку (три віки – трьох вершників), і він виражає споконвічне «тяжіння» до Вищого початку/Вищої Сили (втілення її на землі або трансцендентне існування). Поява або відсутність цієї тварини є важливим атрибутом у візуалізації особливостей ментального сприйняття вершників минулого.

Ключові слова: кінь, семантика, ментальність, ікона, конотації, Різдво Христове.

Сакральне мистецтво ортодоксальної церкви представлено експліцитно та імпліцитно наповненою семантичним змістом іконографією[1]. Остання виконувала ряд функцій у історичній ретроспективі, основною з яких була інформаційна – «Священне Письмо для неписемних». Іконографічні зображення з XX ст. стають матеріалом для дослідження симультанно існуючих та латентно нашарованих конотацій у культурно-історичному розвитку ареалу розповсюдження ікон (В.А. Овсійчук, Д.В. Степовик, П.М. Жолтовський, Е. Панофські, М. Шапіро, Ж. Ле Гофф та ін.). Культурно-ментальний[2] розбір семантичних одиниць іконопису стає важливим інструментом при дослідженні конотаційних зв'язків

[1] Проблема змістового наповнення релігійного мистецтва в ілюструванні/розкритті не тільки конкретних сюжетів, але символічного змісту окремо обраних елементів, що в сумі направляють «глядача»/неофіта до стану максимально наближеного до трансцендентального світу. Дуалізм використання символів та знаків ортодоксальної релігій та культурно-ментального сприйняття світу майстрів іконопису поєднуються у кінцевому пункті – іконі, яка складається з семантичних елементів.

[2] Слово ментальний використовується за термінологією А.Я. Гуревича, в контексті спроби максимального наближення до психо-культурного стану людей хронологічних рамок дослідження.

© Г. Горохолинська, 2022

культурно-ментальної системи особливостей сприйняття об'єктів у історичній ретроспективі. В цьому руслі дослідження особливе місце посідають праці Б. Успенського, П. Флоренського, Є. Трубецького, Л. Успенського та Н. Кондакова. Вони є своєрідними «передвісниками» перспективного культурно-семантичного дослідження іконографічного блоку джерел.

Одним з поширених елементів іконопису другорядного плану сюжетики[3] іконографії є коні. «Кінь в собі» (у широкому контексті) подолав ряд етапів: дикості, одомашнення, з часом використовувався у господарських роботах, потім стає маркером статку; «декоративною твариною»[4]; зупинившись на стадії «маркетингового ходу»[5]. У загальному контексті є симптоматична паралель у використанні коней та биків, як елементів культурного спадку, використовуючи дані О.Ф. Лосєва відносно дуалізму останніх в роботі «Антична міфологія в її історичному розвитку». Іконографія коней, в тому числі образи цих тварин на іконах «Різдва Христового», відповідають загальним тенденціям наукових досліджень: Жака Ле Гоффа [1] в контексті дослідження іконографії, як невід'ємного джерела культурно-ментальних розвідок та повороту до дослідження мікро історії в динаміці Карло Гінзбурга[6] [2].

Відомо, що більшість іконографічних зображень з початку своєї появи не містили коней. Останні з'являються поступово. Образ коня в іконописі – це часто продовження основного мотиву, уточнення, локальна варіативність [16; 17]. Симультанно можна провести аналогію з конем відмічену Е. Панофські [3], в зображеннях Амура до XIV ст., з'являється кінь на якому скаче останній. З часом цей елемент зникає, і Амур зображується без коня. Впадає в око паралель з переломом свідомості представників XII – XIII ст. за Жаком Ле Гоффом [1] або зміщенням акцентів сприйняття за А.Я. Гуревичем[7] [4]; відображення цих процесів[8] проілюстровано зі зміщенням в століття[9]. Одним з кроків до визначення культурно-ментальних «зсувів»/маркерів національної ідентичності є розкриття семантики зображення коня[10] на іконах.

Метою роботи є аналіз зображення образу коней в іконографії сюжету Різдва Христового. Одним із видів іконографічних зображень з конями є такі, де останні знаходяться в прямій взаємодії з людиною/вершником/мандрівником (рахманного типу) [23]. Вид коней з «мандрівниками» розділені за особливістю сюжетики композиції: на головних та другорядних. Яскравим прикладом структурного останньої підгрупи є іконографія сюжету Різдва Христового – коні волхвів/царів/мудреців[11].

---

[3] Саме «другий план» у іконописі дає цікаві данні при дослідженні особливостей сприйняття об'єктів. Оскільки він по-перше гнучкіший/варіативний на відміну від суворого «канону написання ікони», по-друге консервативно відображає латентні конотації у культурно-ментальному сприйнятті об'єктів, існують симультативно від домінуючої ідеології/віри/догматичного трактування.

[4] Використання коня у прогулянках та атракціонах, коли нагальна потреба в ньому, як тяглової сили зменшалась/зникла.

[5] Використання образу коня на рекламі або для «розкриття статусу».

[6] В контексті змін стереотипів та проникнення до їхнього семантичного змісту фольклорних або «вченого» походження.

[7] Ідея останнього ближча автору, оскільки поступовість подібних процесів часто «змиває» чіткі хронологічні рамки.

[8] У будь-якому методологічному руслі.

[9] Взагалі будь-які зміни у культурно-ментальному сприйнятті мас потребують час для свого «засвоєння» для подальшого прийняття або відкидання у забуття

[10] Збруя, зав'язання хвостів тварин, особливості фізично виражених територіальних особливостей теж мають місце, але не входять до імпліцитно вираженої системи культурно-ментальних ідентифікаторів. Важливо не лише як виражалися домінуючі у свідомості неофітів маркери «прийняття свого елементу», але й значення яке було йому притаманним.

[11] Триєдність змістової назви *мудреці/царі/волхви* експліцитно ілюструє саме відношення да знакової категорії вершників відповідно і символіки зображення тварин.

До аналізу залучені зображення: «Поклін пастухів» (XVII ст. Бойківщина, Україна), «Собор Богородиці» тип «Поклін волхвів» (с. XVI ст. с. Бусовисько, Україна), «Різдво і дитинство Христа» (к. XVII – п. XVIII ст. Тороки, Україна), «Різдво Христове» (1405 р. Музеї Московського Кремля, Благовєщенський собор), «Різдво Христове» (п. XV ст. Державна Третьяковська галерея), «Різдво Христове» (с. XV ст., походження – Спасо-Преображенського собору Твері, Державна Третьяковська галерея), «Різдво Христове» (п. XV ст., походження – новгородська школа, дім-музей П. Д. Коріна Москва, Росія), «Різдво Христове з вибраними святими» (к. XV ст. – п. XVI ст., походження – Псков, Державний Російський музей, Санкт-Петербург, Росія), «Різдво Христове» (с. XVI ст., Державний Російський музей), «Різдво Христове» (п. чв. XVI ст., походження – Новгород, Державний історичний музей), «Різдво Христове» (с. XVII ст., Центральний музей давньоруської культури і мистецтва ім. Андрія Рубльова, Москва, Росія), «Різдво Христове» (XI ст. Монастир св. Катерини, Сінай, Єгипет), «Різдво Христове» (п. чв. XV ст., походження – константинопольський майстер, зібрання Рени Андреадіс, Афіни, Греція), «Різдво Христове» (2а п. XVI в., походження – м. Сандомир Свєнтокшиського воєводства в Польщі, Національний музей, Краків, Польща), «Різдво Христове» (походження – Свята Земля, освячена на Святому Гробі Господньому в 1903 р., місцезнаходження Свято-Ігнатіївський храм м. Донецьк), «Різдво Христове» (пр.1680 р., на 2016 р музей в м. Клінтон штат Массачусетс), «Різдво Христове» (пр. 1800 р., Приватна колекція, до того в Руані, Музей образотворчих мистецтв), «Різдво Христове» (1729 р. Національний художній музей України). Останнє зображення дещо «*не вписується*» в тематику «коней волхвів» – оскільки їх там немає. Але є важливим елементом для культурно-ментального аналізу трансформаційних процесів в іконописі для становлення маркерів ідентичності. Оскільки там зображений білий вислюк (ліва частина зображення), який їсть зелень з дерева, що «*ніби виростає*» з будівлі (за головною сценою сюжету ікони). Чому це важливо? Згідно народної традиції (повір'їв, легенд, казок [16]) вислюк ніколи не їв нічого біля Христа, а од кінь навпаки з'їв солому, де було заховано Ісуса Христа. Тобто у XVIII ст. починається процес деполяризації символічних маркерів, де кінь та вислюк мають протилежні змістові навантаження. Голова тварини направлена вгору для того, щоб побачити янголів з неба (він нічого не їсть). Але чому саме до його вуст торкається зелень? Чи не імпліцитне виражені культурно-психологічні корені іконописного майстра? Культурно-соціальне середовище представника іконопису латентно віддзеркалилося в його роботі. Світло на ці питання може пролити зображення «Різдва Христового» (XVIII ст., 1728 р. автор – Іван Александров, приватне зібрання, Росія) або «Різдва Христового» (ост. тр. XVIII ст., Солигалич музей ікон Пресвятої Богородиці, с. Ісаково, Московська обл., Росія). На першому зображенні вислюк стоїть окремо від центрального зображення, та відвернувся від Христа. Цікаво, що майстер/автор ікони «*не відвернув бика від центрального сюжету*[12]», який стоїть поряд з вислюком. На другій іконі тварина знаходиться на задньому плані та відвернена від центру зображення. З XVIII ст. транслювання контамінаційних процесів набуває чітких рис, але не повсюдного характеру. Знаковість сталої системи починає включати у себе когнітивний дисонанс, що повинен спровокувати захисні механізми психіки, які діють на підсвідомому рівні. Значні зміни для кінця та загальна історична ситуація для XVIII ст. характеризується змінами та когнітивними процесами, що призводять до глобальних соціально-економічних подій в європейському світі. «*Передчуття*» та влив «культурно-ментальної метеорології[13]»

[12] Бики – це окрема тема дослідження. Символізм та постсемантизм цих тварин є одним з найзахопливіших та досліджених в сучасній науці.

[13] Змінна ситуація у культурно-ментальному сприйнятті сталих об'єктів та предметів. Той самий момент, коли починається трансформація семантичного змісту.

завжди буде експліцитно або імпліцитно віддзеркалюватися від усіх культурних залишків минулих епох.

Іконографія Різдва Христа складалась на протязі кількох століть. Імпліцитно схожа на складання пазів, оскільки часові варіації написання мають свої семантичні особливості. На стільки явно, що деякі дослідники вважають, що вола та осла періодично «міняють» на корову та коня [5]. Хоча відомо, що немає причин для такої заміни, є семантичний евфемізм у іконописній традиції, спричинений зміною у культурно-ментальній та побутовій сфері діяльності людей. Де віслюків пишуть «фізично» наближеними до коней. Подібні тенденції простежуються в сюжетній композиції «Хвалите Господа з небес» [6].

Основні ідеї семантичного навантаження зображення волхвів такі:

1. Символічно зображено вік людини: від юнацтва до похилого віку [7]. В підтримку цієї гіпотези свідчить розташування вершників волхвів, де на певних зображеннях, вони знаходяться у іконографічному просторі за віковою хронологією. На користь такої точки зору, можна навести ікони, де у всіх вершників однаковий колір коней (оскільки вони теж мають одну суть). Але таких зображень менше ніжно тих, де є певні варіації кольорів тварин;

2. Можуть бути тотожними до трьох гілок нащадків Ноя: семіти, хаміти і яфетиди [7]. Відповідно до цього можна зробити припущення, що волхви за віковою експозицією латентно транслюють синів Ноя: Сима, Хама і Яфета. Кольорова варіативність зображення коней не має чітких рамок по відношенню до зображення[14]. Навіть зробивши поправку на іконографічну даність, як окрему символічну систему – ідея Ісідора Севільського про поділ світу на три частини: Азію («країну Сима»),Європу («країну Яфета») та Африку («країну Хама») та транслювання її на ікони сюжету Різдва Христового не пояснює вікову варіативність або її відсутність у волхвів. Різний вік волхвів може ілюструвати градацію статусу братів, як загального праобразу людей світу. Після XVI ст. втрачають свій вплив;

3. Відголовском попередньої тези є відсилка до волхвів як до символів язичницьких народів, що звернулись до Христа [7]. Оскільки поділ на них відповідає територіям розповсюдження семітів, хамітів та яфетидів: Близький Схід, Африка, Євразія (вже не країни синів Ноя, а території з символічною назвою). Ця тенденція характерна для Нового часу і тому є більш «юною» для семантичного розбору. З часом символіка зображення волхвів потребувала додаткового змістового наповнення, як б відповідало потребам рядових неофітів, і була більш зрозумілою для них[15]. Чим більше «розкривався світ» для них – тим глибшим та прагматичнім повинно було бути зображення. Дехто, називає це «наближенням Бога до людей» [6], дехто «новими тенденціями у мистецтві». Культурний досвід людини та ознайомлення з новою інформацією потребувало транслювання цього досвіду скрізь сталі форми мистецтва. Тоді з'являється зміна семантичного змісту об'єктів. Ідентифікація національного компоненту є важливою віхою у розвитку традиційного іконопису ортодоксальної церкви (не говорячи про народні школи майстрів).

Аналіз зображень іконописних об'єктів проходить за такими параметрами: колір коней, поворот голови та напрям руху тварин.

На іконі «Поклін пастухів» (XVII ст. Бойківщина, Україна) зображено три коня різних кольорів у верхньому лівому куті. Білий, коричневий та чорний імпліцитно перекликаються з віком вершників: на першому їде найстарший, потім середній за віком вершник,

[14] В свою чергу кольори, якщо б були сталими та незмінними, могли б ілюструвати психологічну стратифікацію родів.

[15] Яскравою аналогією є подорож братів Кирила та Мефодія по Північному Причорномор'ї, де вони звертали до християнської віри народ, що називав себе Фул та поклонявся зрощеному дубу з черешнею. Рядом аналогій з Біблії брати вказали на «обраність» язичників для нової віри.

а наймолодший – на вороному коні. Голови всіх коней зображено у профіль. Одним з іконописних інструментів написання композиції з великою кількістю персонажів є умовний повтор об'єктів, що не прописуються з повною досконаліть, а лише вказуються їхні певні риси, для окреслення загальної картини сюжету. Так малозначимі або другорядні елементи повністю прописувалися на передньому плані, а на задньому – писалися лише їхні частини. Також характерне для іконопису зображення у профіль – таким зображені другорядні персонажі ікон. Напрям руху с ліва на направо, ілюструє тенденцію руху до головного образу ікони – Богоматері з Христом у яслах. На конях присутні вуздечки та збруя, що вказує на «*прописаність*» не тільки волхвів/царів, але й тварин, як маркерів своїх вершників – незважаючи на другий план зображення. На іконі «Собор Богородиці» тип «Поклін волхвів» (с. XVI ст. Бусовисько, Україна) зображені три коня без вершників, хоча динаміка руху вказує приналежність тварин до певних вершників/царів[16]. Кольори коней: білий, коричневий та пудровий[17]; відповідно до вершників за віковою ознакою – середній, найстарший та юнак. Коні зображені у профіль. Царі, в нижній частині зображення, направлені в протилежному від головного образа напрямі, а коні тяжіють до нього.

Останнє вказує на тенденцію до собору, як загальної ідеї ікони, коли все «прикриває пелюстками» центральний образ. На іконі «Різдво і дитинство Христа» (к. XVII – поч. XVIII ст. Тороки, Україна) зображені мудреці/царі на конях у верхньому лівому куті. Чітко видно кольори двох вершників коричневий та білий, колір третього віршника темніший за білий, але ще не належить до відтінків шамуа. Голови коней зображено у профіль. Напрям руху тяжіє до головного образу зображення. Ікона ніби розповідь про перші моменти життя Христа. Простір та час грають свої функції у семантичній системі культурно-ментального сприйняття людини європейського типу, за параметрами з ліва на право простору, та хронологією з верху до низу зображення. На іконі «Різдво Христове» (1405 р. Музеї Московського Кремля, Благовєщенський собор) зображено три коня різних кольорів: білий (світлий відтінок шамуа), червоний та темний (можливо чорний).

Три кольори відповідають віку вершників: наймолодший – на темному, середній – на білому, найстарший на червоному коні. Голови коней зображено у профіль. Рух тварин відповідає загальному тяжінню до головного образа на іконі. На іконографічному зображенні «Різдво Христове» (п. XV ст.[18]) коні також трьох відтінків: білого, червоного та шамуа. Відповідно вік вершників по відношенню до кольорів: наймолодший – на червоному, середній – на коні кольору шамуа, а найстарший – на білому. Таким чином виходить, що молодший вершник їде на найтемнішому коні із усіх, що зображено на іконі. Голови тварин зображено у профіль. Рух коней відповідає напрямку до центрального образу на зображенні. Волхви знаходяться у верхньому лівому куті, так саме як і на попередньому зображенні. На іконі «Різдво Христове» (с. XV ст.) вершники знаходяться в одній площині з головним сюжетом зображення. Напрям руху відповідає напрямку до центру зображення. Голови коней зображено у профіль. Кольори коней відповідають віку вершників у такій послідовності: наймолодший –на білому, середній – на горчично-коричневому коні, найстарший – на темному. Особливість зображення в тому, що всі земні події знаходяться в одній іконографічній площині (Христос, діва Марія, волхви), це зайвий раз підкреслює одночасність подій на іконі. На іконі «Різдво Христове» (п. XV ст.) волхви знаходяться не

[16] «*Потенційні вершники*» мають корони. Експліцитно виражено не тільки етап від'їзду царів, але й неможливість «сидіти на коні» поряд з головним образом ікони.

[17] Термін «пудровий» обрано через його семантичну наближеність до «теплої палітри» кольорів. Можливо первісно колір був задуманий як відтінок шамуа, з часом вицвівши.

[18] Зображення розташовані відповідно до попереднього переліку.

на багато вище від центру зображення, але вже іншій площині. Кольори коней так розподілені між вершниками: чорний – старший, білий – молодший, рудий – у середнього. Напрям руху тяжіє до центру зображення, а голова коня (рудого, інші скриті) написана у профіль. Наймолодший волхв знаходиться посередині.

На іконі «Різдво Христове» (к. XV ст. – п. XVI ст.) вершники знаходяться в одній площині з основним сюжетом. Найстарший скаче на чорному коні, середній на червоному, а наймолодший на білому. Останній в черговий раз знаходиться посередині. Голови зображені у профіль, загальний рух спрямовано до центру ікони. На псковському зображенні є підпис імен волхвів. Відповідно до нього: Каспар – старший, Валтасар – наймолодший, Мельхір – середній. На іконі «Різдво Христове» (сер. XVI ст.) вершники знаходяться в верхньому лівому куті. Направлені до центру зображення. Голови коней написані у профіль. Найстарший їде на темно-коричневому коні, середній – на білому, а наймолодший – на коні кольору шамуа. Дане зображення відрізняється за послідовністю волхвів (найстарший знаходиться посередні між юнаком та чоловіком середніх літ; цікаво, якщо дивитися на зображення спатиалізовано то, посередні знаходиться середній за віком вершник; таким чином традиційність зображення зберігається).

На іконі «Різдво Христове» (1а чв. XVI ст.) вершники знаходяться в одній площині з головним сюжетом. Хронометрична варіативність співвідношення вершник/кінь розділена таким чином: на червоному – коні найстарший, на білому – середній, на темно-коричневому наймолодший. Подібна композиція розташування імпліцитно транслює символіку волхвів, як різний вік людини взагалі. Що, в свою чергу, буде наближена до Христа незалежно від хронометричних показників. Голова коня зображена у профіль. На іконі волхви зображені з двох боків, додаючи динаміку зображенню і розкриваючи основні події від Різдва Христа до втечі із Єрусалима. Вони ніби крила, що огортають верхній кордон іконописного сюжету. Найстарший волхв – на сірому коні, середній – на коні кольору шамуа, а наймолодший – на білому коні. Останній знаходиться в середині між двома вершниками. При спатиалізованому розгляді середній за віком їде посередні вершників. Цікаво, що коні які знаходяться у правому куті написані у профіль і прямують до центру зображення. А тварини, що рухаються з лівої сторони з «*силою*» направлені вершниками до центра. У сірого коня голова зображена у 3/4 звороту (до центру). Інші зображені у профіль, і направлені в протилежному від центру напрямку.

Ідея протиставлення полярності руху, як визначної риси контексту напрямку є хрестоматійною для іконопису. На іконі «Різдво Христове» (XI ст.) коні рухається на право (від центру зображення). Сірий для молодого волхва, білий для середнього та імовірно червоний/коричневий – для літнього. Середній за віком вершник знаходиться у центрі, таким чином повторюється ідея символіки віку «*людини взагалі*» у контексті зображення волхвів. Цікаво, що волхви зображені на конях, як такі що залишають Христа, а не прямують до нього[19]. Голови коней написані у профіль.

На іконі «Різдво Христове» (1а чв. XV ст.) золотисто-жовтий кінь належить наймолодшому вершнику, червоний – середньому, а білий – найстаршому. Тварини зображені у профіль. Напрям руху вершників тотожний центру зображення. Мандрівники хоча і зображені в одній площині з основним сюжетом, але відділені «горами». В центрі вершників знаходиться середній за віком мудрець. В черговий раз підкреслюється символічність тріади волхвів.

На іконі «Різдво Христове» (2а пол. XVI ст.) написані три мудреця в одній площині з основною темою. Білий, коричневий, сірий кольори відповідають віку волхвів від

[19] Підкреслюється не тільки динамічність їхніх подорожей, але й швидкість для повернення до дому.

наймолодшого да найстаршого. В середині – середній за віком мудрець. Голова білого коня зображена у профіль. Мандрівники знаходяться дещо вище від центрального сюжету і направлені до нього.

На іконі «Різдво Христове» (пр. 1680 р.) волхви – на білих конях. Вершники знаходяться з двох боків від центру зображення. Таким чином виходить ідея одночасності іконографічної сюжетної композиції. Голови коней зображено в профіль. В лівому куті коні направлені до центру ікони, при чому кінь наймолодшого з волхвів, відвернутий від Віфлеємської зорі. В середині групи знаходиться наймолодший з них. Рух тварин направлений до центру зображення. Коні у правому куті орієнтовано в сторону від головного сюжету. При чому рух коней «хронологічно» співпадає з рухом до Христа всієї композиції.

На іконі «Різдво Христове» (пр. 1800р.) волхви знаходяться з обох боків. Кольори вершників так співвідносяться з віком мудреців: білий – у наймолодшого, червоний/рудий – у середнього, а темний (темно-гірчичний) – у найстаршого. Середній з них їде по центру. Голову тварин зображено у профіль. Цікаво, що відмінно від попереднього зображення голови усіх коней повернені направо, демонструючи динаміку руху східних мудреців до ясел Христа. На іконі «Різдво Христове» (пр. 1903 р.) волхви знаходяться з лівої сторони над центральним сюжетом. Кольори коней відповідають віку мудреців у такій послідовності: на чорному – наймолодший, на коричневому – середній, на сірому – найстарший. Голови коней зображено у профіль та направлено відповідно до центрального сюжету Різдва Христового. В цьому зображенні простежуються тенденція до пояснення походження та відповідності до цього зображення волхвів.

В загальному контексті можна об'єднати висновки щодо культурно-семантичному розбору знаковості коней на іконах цього типу. Коні волхвів майже скрізь зображені у профіль. Зображення голови вказує на семантичну другорядність у знаковості тварини. Другорядність персонажу іконописної традиції породжує варіативність написання в контексті культурно-ментального сприйняття неофітів локального розповсюдження ікони. Збруя, шори та збруя тварини вказує на те, що кінь стає імпліцитно вираженим маркером статку свого вершника.

Напрям руху коней в більшості зображень співпадає з знаходженням головного елементу зображення – Різдва Ісуса Христа / Богоматері з Христом (коні є позитивними персонажами на іконі, оскільки знаходяться в єдиній семантичній системі з центральним образом; експліцитно транслюється ідея соборності всього, що зображено на іконі[20]).

Найбільш глибинною формою для символіки волхвів/правителів, якщо брати їх як семантичні елементи, а не просто східних мудреців/царів є трансляція крізь градацію їхнього віку – загально людських хронометричних властивостей. Домінанта національної ідентичності починає транслюватися крізь призму кольорової варіативності коней[21].

Загальним для всіх іконографічних зображень є білий колір коня. Семантика білого кольору використана крізь призму народного/проторелігійного[22] та християнської символіки. Домінантними значеннями символіки білого кольору в народній уяві є: сакральність, чистота, плодючість [10, с. 151]; зв'язок з потойбічним світом [11]; позитивні якості, предмету білого кольору, чистота думок; білий кінь сниться до щастя або одужання; смерть,

[20] Навіть коли зображений від'їзд царів/волхвів.

[21] Мова не йде про те, що одяг, волосся або загальні риси вершників не достатньо чітко ілюструють їхню національну приналежність. Відповідно до регіону розповсюдження ікон вони симультатно відображають місцеві особливості бачення волхвів/мудреців. Але глибинні культурно-ментальні пласти національної свідомості експліцитно виражаються у другорядних об'єктах іконопису.

[22] Мова йде про рудименти проторелігійного світогляду.

що розмовляє у вигляді білої кобили; чарівний помічник/перевізник (якщо звертатися до казок) [15].

Написання іконографічних зображень це складний процес, де відображається не тільки релігійний канон написання, досвід іконописця, особливості культурно-ментальної системи світосприйняття неофітів [12]. Це театр дійства та протистояння глибинної символіки на підсвідомому рівні проторелігійних та релігійних конотацій. Другим змістовим крилом знаковості білого кольору є традиційне християнське символічне навантаження. У Діонісія Ареопагіта білий це колір слухняності та Божого світла [13]. Показовим є символічне навантаження білого кольору у іконописі за Д. Степовиком – це колір Преображення Господнє та неземного сяйва, колір перетворення [14]. Колір допомагає ідентифікувати об'єкт, а не остаточно маркірує. Немає сталості у процесі семантичних нашарувань. Їхні конотаційні метаморфози напряму пов'язані з вподобаннями культурних та культурно-психологічних інтересів неофітів. Образ коня, як унікальний феномен, що пройшов майже всі стадії перетворень (варіації у використанні у побуті), є імпліцитним об'єктом культурно-ментального сприйняття. Вершником на білому коні може бути і наймолодший, і середній за віком, і най старший з царів/волхвів. Білий колір коня має безпосередній зв'язок з трансцендентальним світом, смерті та «Божим благословенням», часто відіграє поляризовану функцію у дуеті з темними кольорами. «Божественне просвітління» експліцитно транслюється на іконописних зображеннях, де всі коні мудреців/волхвів/царів білого кольору.

Наступним за кількістю використання є коричневий колір, який семантично пов'язаний з поняттями усього земного[23] (тимчасового) [12] та смирення[9, с.50]. Симптоматичним стає його використання в іконографії Різдва Христового для коней волхвів. Симультатно з коричневим кольором необхідно розглядати червоний оскільки вони з часом стають невід'ємною часткою один одного[24]. Семантичний зміст червоного кольору має ряд варіацій як в народному, так і ортодоксальному контексті. В першому випадку червоний це: 1) колір життя, оскільки асоціюється з кров'ю. Також червоний колір невід'ємно пов'язаний з поняттями влади та сили. Частіше за все використовується в аналогії «свята життя, небезпеки та сенсибельної любові (в залежності від контексту дії) [18]; 2) колір вогню, родючості, здоров'я, також пов'язаний з хтонічними та демонологічними істотами [11]; 3) одни з основних кольорів народної культури. Символ життя, сонця та колір трансцендентального. Наділяючи його захисними рисами и використовуючи, як оберіг [19, с. 647]; 4) символізує силу [20, с. 44]. Лапідарно сумуючи символіку чергового кольору можна охарактеризувати: тотожну силі життя (родючості, як прямий наслідок цього) та сили як такої окремо, захисту від негативного впливу (хтонічного походження). У ортодоксальній релігії семантика цього кольору включає такі значення: 1) з ним пов'язували уявлення про перемогу, боротьбу та страждання [9, с. 50]; 2) поєднує у собі дуалізм: Божественної енергії (перемоги/життя) та жертовність за віру (смерть, як ступінь жертовності) [15, с. 25]; 3) у Діонісія Ареопагіта червоний означає полум'яність та швидкість, чуттєвість та постійне трансцендентальне оновлення [14]; 4) червоний колір може транслювати Божественну любов [22]. Семантика червоного кольору стає засобом транслювання любові, страждання заради любові (небесної/трансцендентально-сенсибельної) та жертовності (мученицька смерть),

[23] Тенденція протиставлення земного – небесному, тимчасового – вічному; характерна не тільки для есхатологічного трактування світосприйняття всесвіту, але й є симптоматичною для доби в культурно-ментальному аспекті ідентичності індивідуума на стадії «правління релігії» (визначення часу – за церковним дзвоном, підтвердження/благословення прав на престол та ін.), як основної домінанти індивідуальної свідомості неофітів. При чому чим вища загальнонаціональна ідея та тенденції соборності держави тим меншим стає вплив релігії. Звітно, якщо вони не об'єднуються під єдиним прапором.

[24] Особливості кольорів залежить від природних особливостей полімментів та сієни.

як засобу цієї трансляції. Загальним для двох систем світогляду є сила та любов у семантичному аспекті знаковості кольору.

На даному етапі розвідки не виявлено, що кольори коней залежать від хронології розповсюдження. Кожен раз при використання білого кольору для наймолодшого царя/волхва та темного для найстаршого витримуються тріада протиставлення кольорів вершників, крім кількох випадків де всі тварини зображені білим кольором. Відображення композиційних особливостей кольорової спатіалізованості обраного сюжету[25] ілюструє тенденцію до вираження локальних ідентифікуючих маркерів. Зокрема, канон/рекомендації[26] написання ікон не прописує кольорові варіації коней волхвів/царів [23].

Кольорова варіативність тварин східних мудреців, імпліцитно розкриває особливості для кожної вікової категорії життя людини, якщо погодитися з семантичним змістом волхвів як протосимволу людського життя. Тоді сприйняття вікових особливостей відповідно до специфіки ідентифікації інтеріоризованих культурно-ментальних елементів у наближенні до трансцендентального світу буде виражено кольоровими варіаціями.

Коні на іконах сюжетного блоку Різдва Христового стають прикладом хтонічної істоти, що наповнена сакральною силою[27], яка має пряме відношення до смерті (в контексті тимчасовості людського буття[28]). При чому не в тотожності з фізичною смертю, а як перехід до іншої форми буття, що це проходить на фоні бистроплинності людського життя (що проілюстровано віковою градацією мудреців/царів/волхвів). Простежується переплетіння та симптоматичне протиставлення народного сприйнятті коня, його християнським семантичним наповнення та паралель з самим сюжетом, оскільки коні зображені у ретроспективі людського життя з усіма його особливостями, а сам сюжет направлений на ілюстрацію народження вічного життя/надії на порятунок. Коні в контексті обраного сюжету підкреслюють соціальне становище своїх вершників для неофітів ойкумени створення та розповсюдження. Таким чином з'являються варіації появи та зникнення коней у мудреців/волхвів відповідно до ареалу шанування зображень.

Список використаної літератури

1. Ле Гофф Ж. Средньовічний світ уявного. URL: yanko.lib.ru/books/cultur/goff-sred_mir_voob-l.pdf (дата звернення: 05.01.2022).
2. Гінзбург К. Образ шабашу ведьом та его істоки. URL: http://yakov.works/history/14/2/ginzburg.htm (дата звернення: 05.01.2022).
3. Панофські Е. Етюди по іконографії. URL: http://www.studmed.ru/panofskiy-e-etyudy-po-ikonologii_629b6003794.html (дата звернення: 05.01.2022).
4. Гуревич А. Історія історика. URL: https://www.e-reading.club/book.php?book=1023939(-дата звернення: 05.01.2022).
5. Литвяк Е. Різдво Христове в християнському мистецтві URL: https://culturelandshaft.wordpress.com/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%85%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE/ (дата звернення: 05.01.2022).

[25] На приладі коней.

[26] Хоча відносяться хронологічно до XVIII ст., але відображають загально ортодоксальні тенденції.

[27] Можливо Вищою/Божою Силою. Важливо відмітити, що благословення та спрямованість напряму тварин транслюється експліцитно вираженими ознаками – напрям руху до центрального образу на іконі.

[28] Повторно проводиться паралель з трансцендентальним та земним світами: коли центральний образ несе небесне благословення/спасіння/світло, а земний світ (експліцитно проілюстрований мандруванням волхвів/царів/мудреців) тяжіє до нього.

6. Горохолинська Г. Семантичний евфемізм в культурно-ментальній еволюції, на прикладі зображення коня ікон «Хвалите Господа з небес». URL: https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/38317/3/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84_%20WSE_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D0%B0_%D0%B8%D1%8E%D0%BB%D1%8C_2018_%D0%A7%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C%202.pdf (дата звернення: 05.01.2022).
7. Прекуп І. Як складалася іконографія Різдва? URL: https://culturelandshaft.wordpress.com/%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D1%8B%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8/%D1%80%D0%BE%D0%B6%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE-%D1%85%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BE/ (дата звернення: 05.01.2022).
8. Жолтовський П.М. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ : Накова думка, 1978. 323 с.
9. Слов'янські старожитності під ред. Толстого Н. І. Т. 1. Москва : «Міжнародні відношення», 1995. 577 с.
10. Бєлова О.В. Колір. URL: http://pagan.ru/slowar/cvet/ (дата звернення: 05.01.2022).
11. Горохолинська Г.М., Нариси до іконографії, як замкненої семантичної системи. URL: https://www.twirpx.com/file/2616975/ https://www.twirpx.com/file/2616975/ (дата звернення: 05.01.2022).
12. Діонісій Ареопагит. Про небесну ієрархію. URL: http://www.hesychasm.ru/library/dar/shierarchy.htm (дата звернення: 05.01.2022).
13. Степовик Д. Історія української ікони X–XX ст. Київ : Либідь, 2004. 440 с.
14. Горохолинська Г.М. Казки, як площина полілатентних зв'язків культурно-ментальних конотацій, на прикладі коня. URL: http://apfs.nuoua.od.ua/archive/22_2018/11.pdf (дата звернення: 05.01.2022).
15. Горохолинська Г. До питання про семантику коня на іконах Георгія Победоносца. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprfc_2016_10_11 (дата звернення: 05.01.2022).
16. Горохолинська Г.М. Інтеріоризація (культурно-ментальний аспект) семантики зображень трансцендентального коня на прикладі іконографії пророка Іллі та архангела Михаїла. URL: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/23_2019/6.pdf (дата звернення: 05.01.2022).
17. Уваров А.С. Християнська символіка. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/hristianskaja-simvolika/ (дата звернення: 05.01.2022).
18. Слов'янські старожитності під ред. Толстого, Н. І. Т. 2. Москва : «Міжнародні відношення», 1999. С. 697.
19. Тернер В. Символ та ритуал. URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/antropologija/terner_viktor_simvol_i_ritual_1983/5-1-0-1016 (дата звернення: 05.01.2022).
20. Ісаева М.В. Кольорова символізація священних об'єктів в іконописі. URL: http://anthropology.ru/ru/texts/gathered/mysl8/index.htm (дата звернення: 05.01.2022).
21. Єрмінія або повчання в живописному мистецтві, складене ієромонахом і живописцем Діонісієм Фурноаграфіота. URL: https://azbyka.ru/otechnik/ikona/erminija-ili-nastavlenie-v-zhivopisnom-iskusstve-sostavlennoe-ieromonahom-i-zhivopistsem-dionisiem-furnoagrafiotom/3_1_4 (дата звернення: 05.01.2022).
22. Горохолинська Г. The image of horses in the eastern european tradition of icon painting. URL: http://docplayer.pl/109432232-Studia-warminskie-the-studies-of-warmia.html (дата звернення: 05.01.2022).

THE VARIABLE RELEVANCE IN THE SEMANTIC SIGNIFICANCE OF THE HORSES' IMAGE ON THE ICONS OF THE CHRISTMAS

Hanna Horokholynska
Odesa polytechnic state university,
Shevchenko Ave., 1, 65044, Odesa, Ukraine

The orthodox iconography, as an idealized sacred-cultural environment, is an important source in the researching of the latent connotations of the semantic space of a mentality in the historical retrospective (various countries). The subject of this article is devotion of the analysis of the image of horses of the plots of the Nativity icons (color (white, brown red etc.), direction of the movement (right or left), the turn of the head (a face/a profile (in majority of the icons))).

The white colour is the most important that's why it's frequently used. According to the folk tradition, a white horse is a symbol of death. In Christianity, a white horse is a symbol of the devotion power, meaning of a life, and sometimes it can be a chthonian creature. The icons carried the complex symbolism contents. The rahman-type travelers (the secondary plan (the horses always occupy the secondary position)) will become as a source of semantic significance in the mental perception of the neophytes. The chronological limits are the XV–XX centuries (the main layer is the XV–XVII centuries, others selected for comparison in the historical retrospective). An icon is a link, which ties the earthen with the spiritual (dualistic system of symbols). Through the prism of the national peculiarities of the perception of the symbolism of horses, one can look into the multifaceted world of the past. There are connotational connections intersect at the break of the pictures of the world. The horse, as the object of iconography, is the important element in the researching of the semantics of images. A horse in itself has overcome a difficult path from the stages of a wildness, a domestication, eventually used in a country work or as a vehicle transport, then becomes a marker of wealth; the decorative animal; and it is stopping at the stage of a marketing move recently.

In conclusion it is necessary to note that the horse in the icons is a symbol of a human soul or the age (three ages) and it expresses eternal tendency to the divinity (earth embodiment or transcendental).

Key words: horse, semantic, mentality, an icon, connotations, Nativity.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 41–47
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 41–47

УДК 124.5
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.5

ОСОБИСТІСНИЙ ЗРАЗОК ПЕВНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ ЕПОХИ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

Віталія Готинян-Журавльова
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра філософії, кафедра культурології
вул. Дворянська 2, 65082, м. Одеса, Україна

У процесі соціалізації людина засвоює, пізнає надбання своїх пращурів, потім сама створює нові пам'ятки культури. Культура є сукупністю створених людиною матеріальних і духовних цінностей. Значимість тих змін, які відбувається у суспільстві або в державі, ми визначаємо відповідно до тих змін, які відбулися з нами. Людина так би мовити «вбирає у себе» норми, уявлення про мораль, систему цінностей, які притаманні саме цій епосі та культурі, в рамках яких вона формується як особистість. Вона є своєрідним еталоном культурних цінностей і надбань. А оскільки цінністю є те, що має певне значення для людини, то людина і є певним еталоном своєї історичної епохи або «особистісним зразком певної культурно-історичної епохи». Особистісний зразок культурно-історичної епохи можна уявити як нову абстрактну конструкцію, яка складається з типових суттєвих характеристик певної культурно-історичної епохи. Потім з неї виокремлюються ті характеристики, які прийняті соціумом і закріплені в процесі виховання як норми. Саме за допомогою таких характеристик можна тримати більш точну модель особистісного зразка. Особистісний зразок може бути реальною або вигаданою людиною, яка повинна спонукати інших до наслідування своєї поведінки, моральних норм, бути певним взірцем для інших. Нові часи потребують нових «героїв», нові яскраві постаті, які відповідали б уявленням щодо моральних критеріїв, системи цінностей, поведінки, властивої людині такої епохи, і могли би слугувати прикладом для інших. Свого часу особистісними зразками епохи були «буржуа», потім «громадянин», потім «прагматик-споживач». Особистісним зразком нашої культурно-історичної епохи, на думку деяких філософів, є «хакер». Якщо людина може бути своєрідним еталоном культурних цінностей епохи, то доцільно розглянути можливість застосування вимірювання задля з'ясування характеристик, механізмів заміни одного зразка на інший, адже існує думка, що удосконалити можна лише те, що можна виміряти. Під час аналізу процесів застосування особистісного зразка, його формування ми зверталися до методології безеталонного вимірювання.

Ключові слова: особистісний зразок культурно-історичної епохи, система цінностей, культура, безеталонне вимірювання, еталон.

Відомо, що культура є продуктом людського буття. У процесі соціалізації людина засвоює, пізнає надбання своїх пращурів, потім сама створює нові пам'ятки культури. Культура є сукупністю створених людиною матеріальних і духовних цінностей. Це певний спосіб відношення до природи, суспільства, самого себе, в ході якого людина засвоює раніше створену культуру, роблячи її тим самим передумовою своєї діяльності, сама творить культуру, створюючи нове на основі засвоєних знань, умінь і визнаних нею цінностей.

Більшість змін, які відбуваються у суспільстві, знаходять відображення в пам'ятках культури. Соціальні революції створюють нові образи героїв, які «підхоплюють», доповнюють, дещо прикрашають журналісти, письменники, художники, автори сценаріїв, режисери фільмів. Важливість того чи іншого культурного та соціального явища або тієї чи іншої культурної події визначається відповідно до особистісного, людського вимірювання

© В. Готинян-Журавльова, 2022

цих явищ і подій. Значимість тих змін, які відбуваються у суспільстві або в державі, ми визначаємо відповідно до тих змін, які відбулися з нами. Людина так би мовити «вбирає у себе» норми, уявлення про мораль, систему цінностей, які притаманні саме цій епосі і культурі, в рамках яких вона формується як особистість. Тому, на думку багатьох філософів, людина є своєрідним еталоном культурних цінностей і надбань. Німецький філософ Г. Ріккерт для поєднання цінностей з дійсністю вводить категорії «оцінка» і «благо». Зазвичай оцінку проводить сам суб'єкт, і він сам оцінює благо. Відповідно до системи цінностей оцінка є своєрідним розвитком феноменів культури. Так, уся «різноманітність культури до співвіднесення з цінностями є лише неоглядним різноманіттям минулого. В історії залишається лише те, що пов'язане із втіленням цінностей» [1]. А оскільки цінністю є те, що має певне значення для людини, то людина і є певним еталоном своєї історичної епохи або «особистісним зразком певної культурно-історичної епохи» (термін, який активно використовувала польська дослідниця М. Оссовська).

Якщо людина є своєрідним еталоном культурних цінностей, то доцільно розглянути можливість застосування вимірювання для оцінки, адже існує думка, що удосконалити можна лише те, що можна виміряти. Оскільки йдеться насамперед про якісну оцінку вимірюваних об'єктів, та й самі об'єкти вимірювання не є такими, до яких можна підібрати еталони (чітко визначені, зафіксовані міжнародні стандарти такої величини), то слід звернутися до альтернативних еталонному видів вимірювання, зокрема до безеталонного вимірювання.

Про необхідність, особливості застосування та методологію безеталонного вимірювання йшлося в роботах О.М. Єфімова, В.М. Кутєєва, В.П. Малайчука, А.В. Мозгового, Г.А. Полікарпова, О.П. Пунченка, А.І. Уйомова. Під час аналізу основних концепцій і уявлень про особистісний зразок епохи, щодо системи цінностей і ціннісних орієнтацій ми спиралися на роботи відомих сучасних українських і закордонних учених – К. Левіна, І. Кона, М. Оссовської, Б.Ф. Скіннера, П. Хіманена, В.Г. Алексєєвої, В.С. Бліхара, В.В. Водзянської, А.І. Донцова, О.Г. Здравомислова, Е.В. Ільєнкова, І.С. Красинської, Д.М. Кислинської, С.О. Ларіонової, В.С. Логінової, Н.Е. Мілорадова, О.О. Ручки, С.Л. Рубінштейна, М.М. Слюсаревського, М.І. Тарнавської, А.І. Титаренко, Р.С. Чіп, В.О. Ядова.

Метою цієї статті є аналіз поняття «особистісний зразок певної культурно-історичної епохи» в контексті можливості застосування безеталонного вимірювання щодо особливостей його застосування.

Безеталонне вимірювання є доволі широким класом вимірювань, які відбуваються без використання еталонів як чітко визначених міжнародних стандартів вимірюваних величин. Не є обов'язковою умовою чисельний вигляд результату вимірювання. У сучасній літературі виокремлюють принаймні чотири види безеталонного вимірювання [2]. Найчастіше замість еталонів використовуються квазіеталони, тобто об'єкти, які вибрані дослідником еталонами для певного дослідження і не є міжнародними затвердженими зразками такої величини. Зазвичай квазіеталони використовують там, де неможливо підібрати еталон для вимірюваної величини. В процесі вимірювання відбувається порівняння двох об'єктів – вимірюваного об'єкта і квазіеталону, що можна умовно позначити як $R(m_1, m_2)$. Інший вид безеталонного вимірювання полягає у зіставленні і порівнянні ознаки, що належить вимірюваному об'єкту, з ознакою, яка вибрана дослідником як квазіеталон вимірюваної величини. Такий вид безеталонного вимірювання позначається як $R((m^*)P_1, P_2)$. Часто необхідно зіставити ознаку з об'єктом вимірювання, визначаючи при цьому, чи належить така ознака об'єкту вимірювання, чи не належить. Такий вид безеталонного вимірювання позначається як R(P, m). Інколи об'єкт дослідження розглядається як сукупність,

певна комбінація властивостей, які характеризують, а по суті утворюють об'єкт дослідження, визначають його суттєві ознаки і властивості. Такий вид безеталонного вимірювання позначається як $R(P_1, P_2, P_3…)$. Отже, спробуємо розглянути особистісний зразок певної культурно-історичної епохи як певний квазіеталон і спробуємо застосувати процедуру безеталонного вимірювання.

Особистісний зразок певної культурно-історичної епохи, на думку І.С. Красинської, можна уявити як нову абстрактну конструкцію, яка складається з типових характеристик певної культурно-історичної епохи, виокремити з них ті, які прийняті соціумом і закріплені в процесі виховання як норми, за допомогою цих характеристик отримати більш точну модель, якій польська дослідниця М. Оссовська дала назву «особистісний зразок» [3]. Цей зразок містить у собі «соціально можливі й водночас бажані, тобто свідомо схвалювані людиною цінності, на які спрямована особистість… і є способом існування системи ціннісних орієнтацій особистості у суспільстві» [3, с. 446]. Якщо особистісний зразок як система цінностей є адекватним, то, на думку І.С. Красинської, можна стверджувати, що цей особистісний зразок «відображає основні властивості системи цінностей, зокрема, динамічність та адаптивність, тобто здатність змінюватися у часі та пристосовуватися до нових зовнішніх умов. При цьому видається за доцільне розглядати трансформації, яких зазнає система цінностей особистості в межах однієї культурно-історичної епохи як модернізацію особистісного зразка, а перехід до іншої епохи пов'язувати з народженням нового особистісного зразка» [3, с. 446]. Отже, у разі формування та опису самого особистісного зразка відбувається безеталонне вимірювання, засноване на комбінації суттєвих ознак, з яких утворюється певний особистісний зразок $R(P_1, P_2, P_3…)$. Такою комбінацією властивостей $R(P_1, P_2, P_3…)$ зазвичай стає система цінностей, властивих певній культурі у певну епоху. Вони формують, утворюють і одночасно вимірюють особистісний зразок певної культурно-історичної епохи.

Дослідникам ще досить складно визначати особистісні зразки для певних епох і культур. Так, на думку М. Оссовської, особистісним зразком індустріальної епохи може бути «буржуа» [4], історичним прототипом якого вона вибрала Б. Франкліна. Б. Франклін у своїй автобіографії дуже вдало описав типові характеристики буржуа (те, що ми позначаємо як $P_1, P_2, P_3…$), які виявилися соціально та особистісно оптимальними. Удосконалення техніки, розвиток новітніх технологій призвів до того, що люди почали відчувати себе творцем, і релігійний особистісний зразок замінюється більш світським. Так «буржуа» трансформується у «громадянина».

В умовах пізнього індустріального суспільства, а по суті суспільства споживання, особистісний зразок трансформується в прагматика-споживача, оскільки «розважливість і працелюбність, які демонстрували силу духу, поступилися місцем задоволенню потреб тілесних» [3, с. 448]. Особистісним зразком постіндустріального суспільства стає хакер. Найчастіше цей термін вживають для позначення широкого кола людей, які ставляться до своєї роботи не як до обов'язку або засобу для досягнення певного рівня життя, а як до хобі. На думку фінського дослідника П. Хіманена, в умовах глобальної інформатизації змінюється відношення людини до процесу труда, його мети і організації, а разом із тим змінюється і відношення до життя [5]. Шукаючи волю, він створює власний віртуальний світ, створює і з головою занурюється у віртуальні ігри, бо лише правила цих ігор створював він сам. На думку І.С. Красницької, хакер є новою моделлю системи цінностей, те, що він «не має суб'єктивності дозволяє особистості легко адаптуватися до умов, що постійно змінюються. Не зраджувати принципам, але змінюватися разом з принципами – таким є його девіз» [3, с. 449]. Таким є особистісний зразок сучасного індивіду.

Звернімо увагу на те, що набір суттєвих ознак, а саме система ціннісних орієнтацій ($R(P_1, P_2, P_3…)$) особистісних зразків різних епох, таких як «буржуа», «прагматик-споживач», «хакер», суттєво відрізняються одна від одної, що дає можливість повністю визначати, чітко вимірювати такою системою цінностей певний особистісний зразок. Крім того, розгляд соціокультурних змін і трансформацій за допомогою такого умовного еталону, як особистісний зразок, дає змогу дослідникам охарактеризувати як зміни системи цінностей, які відбулися у особистості, так і зрозуміти мотиви і причини тих змін. Саме стосовно цього особистісного зразка як певного умовного еталону змін ми можемо визначати значимість тієї чи іншої події або явища, які відбувалися в певну історичну епоху або які відбуваються у сучасному українському суспільстві.

На думку М. Оссовської, особистісний зразок може бути реальною або вигаданою людиною, яка повинна спонукати інших до наслідування своєї поведінки, моральних норм, бути певним взірцем для інших. Нові часи потребують нових «героїв», нових яскравих постатей, які відповідали би уявленням щодо моральних критеріїв, системи цінностей, ціннісних орієнтацій, поведінки, властивої людині такої епохи, і могли б слугувати прикладом для інших. Особистісним зразком «для індивіду або для групи буде образ людини, що повинен слугувати або фактично є для цього індивіду або цієї групи об'єктом зацікавленості» [3, с. 446]. І.С. Красинська пропонує розширити трактування особистісного зразка, яке було надано М. Оссовською, і додати до нього не лише аналіз моральної, але і світоглядної моделі людини, розуміючи таку модель людини, як «певну еталонну для суспільства систему цінностей особистості, ми отримаємо нову абстрактну конструкцію, яку надалі будемо називати особистісним зразком досліджуваної культурної епохи» [3, с. 446]. У такому особистісному зразку, на думку авторки, повинні бути сконцентровані цінності, які, з одного боку, повинні бути оптимальними, визнаними суспільством, а з іншого боку, цінності, які свідомо схвалені людиною, такі, що формують її особистість. Тобто особистісний зразок повинен бути способом існування системи ціннісних орієнтацій особистості у суспільстві. Таким чином, особистісний зразок стає квазіеталоном, який використовується у разі безеталонних вимірювань, які засновані на порівнянні двох об'єктів: вимірюваного об'єкта і квазіеталону $R(m_1, m_2)$. Як це відбувається?

Людина, яка належить до певної соціальної групи, є носієм цінностей і норм поведінки, які розповсюджені в цій групи. Але під впливом обставин протягом життя людина може переходити з однієї соціальної групи до іншої. Хтось має сильне бажання піднятися «наверх», інколи за будь-яку ціну, не гребуючи жодними методами, способами, для того, щоб пробратися на верхні щаблі суспільства. Хтось з якихось причин, навпаки, «опускається униз». Зміни по соціальних групах можуть бути і не такими сильними (наприклад, переїзд в інше місто), але протягом життя вони з людиною відбуваються. Така соціальна мобільність викликає необхідність змінити звичний ритм життя, дещо змінити систему цінностей, норм і стилю поведінки, прийняти той образ життя, ту систему цінностей, яка притаманна новій соціальній групі. Ці зміни безпосередньо впливають на індивіда, поступово необхідність прилаштуватися до нового життя, можливо, прийняти нову систему цінностей, норм і законів поведінки, які діють у новій соціальній групі, змінює його, робить, як-то кажуть, зовсім «іншою людиною», адже людина повинна підкорюватися законам, нормам, прийнятим у цій соціальній групі, не порушувати їх. Часто задля полегшення пристосування до нових умов індивід вибирає для себе особистісний зразок з нової соціальної групи, як певний орієнтир системи ціннісних орієнтацій і норм поведінки. Інше велике значення таких особистісних зразків підкреслюють педагоги. Підлітки часто переходять з однієї субкультури до іншої, а це призводить до зміни системи цінностей, поведінки,

мети. Часто задля кращої адаптації в новій соціальній групі або в новій субкультурі вони вибирають для себе такі особистісні зразки – кумирів. А тому, як зазначає В.С. Логінова, «методологічне значення поняття «особистісний зразок» полягає в тому, що воно може бути інструментом у класифікації етичних, педагогічних, виховних та інших систем» [6, с. 66].

По суті, особистісний зразок виконує функції еталону, а точніше квазіеталону системи цінностей і ціннісних орієнтацій особистості в тій чи іншій соціальній групі або в тій чи іншій культурі. Подальший аналіз цього питання неодмінно привів би до створення відповідної методології вимірювання, заснованої на порівнянні особистості з особистісним зразком епохи або зі своїм кумиром $R(m_1, m_2)$. Але, на жаль, як зазначають М. Оссовська, В.С. Логінова, І.С. Красницька, проблема особистісних зразків взагалі довгий час не цікавила дослідників, конкретні зразки майже не виокремлювалися, до них зверталися вкрай рідко. Хоча В.С. Логінова неодноразово підкреслює значимість особистісного зразка у вихованні особистості. На її думку, значення поняття «особистісний зразок» є важливим, бо це поняття містить у собі «об'єктивні і незалежні від офіційних настанов і наукових розробок параметри, що дозволяють виокремити суб'єктів освіти» [6, с. 66]. Отже, йдеться про спробу створити певний еталон для процесу виховання, адже особистісний зразок одночасно містить у собі об'єктивні параметри і за його допомогою виокремлюються реальні суб'єкти освіти.

У традиційному суспільстві, як вважає В.О. Бойко, особистість не належить самій собі, не може вільно поводитися, вона «лише учасник маскараду, драматичний актор, уособлення певного стану» [7, с. 72]. Індивід повністю підпорядкований системам стереотипної поведінки, які є не обговорюваними і обов'язковими до застосування. Модель людської діяльності, в основі якої лежить уявлення про можливість вільного вчинка, вільного вибору, традиційним суспільством майже не затребувана. Ця модель існує, але, на жаль, лише як можливість. Якщо суспільне життя під впливом зовнішніх факторів буде вимагати негайних змін задля прилаштування до нових умов і нових викликів, то для невеличкої купки індивідів повинна залишатися можливість для творчого, нестандартного мислення. Поступки та дії всіх інших зазвичай співвідносяться із загальновизначеними моделями поведінки. Такий процес співвідношення поведінки і дій конкретного індивіда із загальноприйнятими моделями (або моделлю) поведінки ґрунтується на безеталонному вимірюванні, яке засноване на порівнянні властивості, що належить вимірюваній речі, з властивістю, яка вибрана як умовний квазіеталон. Такий вид безеталонного вимірювання позначається як $R((m^*)P_1, P_2)$. Справді, саме за таким механізмом відбувається зіставлення, порівняння поступків конкретного індивіду з тими діями, які вважаються стереотипними, еталоном певної поведінки. Нормою поведінки вважається поступитися місцем у транспорті дорослій людини або жінці з дитиною, допомогти комусь перейти дорогу або допомогти піднятися тому, хто впав. Але, на жаль, ті зміни, які відбуваються в нашому суспільстві останніми роками, впливають на нашу систему цінностей, майже виключаючи з неї доброту, взаємоповагу, повагу до літних людей, допомогу один одному. Умовні еталони поведінки у суспільстві змінюються, змінюючи особистісний зразок нашої епохи. Змінюється суспільство і змінюємося ми, вимірюючи, оцінюючи і звикаючи до цих змін.

Часто ми ставимо собі запитання: а чи могла (міг) я вчинити як мій улюблений герой? Ми начебто примірюємо на себе особливості його поведінки, властивості, які належать іншому – герою. При цьому також відбувається вимірювання нашої системи цінностей, засноване на зіставленні певної властивості з вимірюваним об'єктом, яке позначається як $R(P, m)$. Ми самі собі ставимо запитання: чи належить мені ця ознака, чи ні? Найчастіше такі вимірювання відбуваються в період переоцінки цінностей, норм поведінки,

усвідомлення себе, своєї системи цінностей. Інколи така переоцінки власних якостей відбувається на тлі змін у суспільстві, у періоди, коли починають формуватися і з'являтися нові особистісні зразки культурно-історичної епохи.

Таким чином, нами з'ясовано, що особистісний зразок певної культурно-історичної епохи є не просто мовним утворенням, умовною позначкою системи цінностей, властивих певній культурній епосі певного історичного періоду, а по суті є квазіеталоном, зразком поведінки у відповідних умовах, за певних обставин відповідно до визначеної системи цінностей. Особливий вплив особистісний зразок епохи має на підлітків, у яких продовжує формуватися власна система цінностей. Жодне «читання моралі», жодні заборони і обмеження поведінки, проявів своїх бажань не впливають на їхні уявлення так, як приклад, кумир, власноруч вибраний як еталон поведінки. А тому велике значення дослідження особистісних зразків культурно-історичної епохи підкреслюють вихователі і педагоги. Цікавим і перспективним є дослідження змін, які відбуваються у суспільстві, і тих змін, які вони викликають у самому особистісному зразку. Або взагалі цікавим виявляється, як і чому відбуваються зміни самих особистісних зразків. Будь-які зміни потребують оцінки, так само як і система цінностей, про що йшлося ще у Г. Ріккерта, а найімовірнішою можливістю визначити, виміряти ці зміни буде застосування методології безеталонного вимірювання.

Список використаної літератури

1. Загирняк М.Ю. Понятие ценности у Г. Риккерта и его интерпретация в философии С.И. Гессена. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-tsennosti-u-g-rikkerta-i-ego-interpretatsiya-v-filosofii-s-i-gessena.
2. Готинян-Журавльова В.В. Соціально-філософські складники безеталонного вимірювання: види, визначення, застосування : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 358 с.
3. Красинская И.С. О системе ценностей (пост) современного человека. *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Социология»*. 2008. Т. 21 (60). № 1. С. 445–450.
4. Аутопоезис соціальних систем : монографія / за науковою ред. В. Беха. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. 748 с.
5. Himanen P. The Hacker Ethic and Spirit of the Information Age. / Prologue by Torvalds L.; Epiloge by Castels M. Pub. Vintage, 2001. 234 p.
6. Логинова В.С. Личностный образец: содержание понятия и место в педагогическом терминологическом аппарате. *Учёные записки. Серия «Психология. Педагогика»*. 2009. № 3–4 (7–8). С. 64–72.
7. Бойко В.А. Личностное измерение культуры и специфика воспроизводства традиции в современном мире. *Вестник НГУ. Серия «Философия»*. 2009. Т. 7. Выпуск 1. С. 71–76.

PERSONAL EXAMPLE OF A CERTAIN CULTURAL AND HISTORICAL EPOCH: FEATURES OF APPLICATION

Vitaliya Gotynyan-Zhuravlyova
Odessa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy,
Department of Cultural Studies,
Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine

In the process of socialization, a person learns about the heritage of their ancestors, and then creates new cultural monuments. Culture is a set of man-made material and spiritual values. We determine

the significance of the changes that take place in society or in the state in accordance with the changes that have taken place with us. A person "absorbs" the norms, ideas about morality, the system of values that are inherent in this epoch and the culture in which he is formed as a person. It is a kind of standard of cultural values and heritage. And since value is something that has a certain meaning for a person, a person is a certain standard of his historical epoch or "a personal example of a certain cultural-historical epoch". The personal model of the cultural-historical epoch can be represented as a new abstract construction, which consists of typical essential characteristics of a certain cultural-historical epoch. Then from it those characteristics which are accepted by a society and fixed in the course of education as norms are allocated. It is with the help of such characteristics that you can keep a more accurate model of the personality model. A personal example model can be a real or fictional person who should encourage others to imitate their behavior, moral norms, be a role model for others. New times need new "heroes", new bright figures who would meet the ideas of moral criteria, values, behavior of a person of this era and could serve as an example for others. At one time, the personal examples of the epoch were the "bourgeois", then the "citizen", then the "pragmatic consumer". According to some philosophers, a "hacker" is a personal example of our cultural and historical epoch. If a person can be a kind of standard of cultural values of the epoch, it is advisable to consider the use of measurement to determine the characteristics, mechanisms for replacing one sample with another, because there is an opinion that you can improve only what can be measured. In analyzing the processes of application of the personal example, its formation, we turned to the methodology of standardless measurement.

Key words: personal example of cultural-historical epoch, system of values, culture, standardless measurement, standard.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 48–57
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 48–57

УДК 111
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.6

МЕТАФІЗИКА: ВІД «УМОВНОГО КОНСТРУКТУ» ДО «ГАЛУЗІ ФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ»

Лариса Діденко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Розглянуто трансформування метафізики від впровадження грецизму «τα μετὰ τὰ φυσικά» (як назви трактатів Арістотеля) до осучасненої дефініції.

Перші ранньогрецькі мислителі були дослідниками природи (“φυσικόι”/”physikoi”), які мали на меті виявити закономірності функціонування всього. Філософія постає відмінною від науки, оскільки зорієнтована на виявляння узв’язкованості всього. Етимологічно слово “φιλοσοφία”/”philosophia” ближче до слова «любомудріє»/«мудролюбіє» (або навіть «любомудрування»), адже постає акумулюванням знання та їх застосовуванням. Відповідно, філософ – це «мудролюб» та «мислепрактик», який розмірковує та діє задля з’ясовування сутності. Останнє уможливлене завдяки запитанням. З-поміж запитань саме філософські спричинюють мисленнєвий пошук. Метафізичне запитання (разом із гносеологічним та онтологічним) постає допоміжним у з’ясовуванні першооснов-першопринципів та параметрів категоризування.

Слово «метафізика» пов’язують з текстами Арістотеля, але давньогрецький мислитель його жодного разу не згадував. Щодо появи і слова, і назви «метафізика» є три гіпотези – бібліонімна (пов’язувана з Андроніком з Родосу), трансформувальна (пов’язувана з Домінго Ґундісальво/Домініком Ґундіссаліном) та ідеєспричинювальна (висловлена Хансом Райнером). Спектри розуміння метафізики можливі через головні дослідницькі вектори: 1) «першої філософії»; 2) поєднання онтологічного та теологічного («онтотеологія»); 3) вказівки на підґрунтя; 4) наголосу на можливості подальшого доповнювання; 5) теорії категорій; 6) головної комплексної дисципліни для узв’язкованого розгляду центральних проблем філософії («буття», «пізнання», «знання», «мова», «дух», «свідомість», «Бог» тощо) через виявлення основ/основи. Метафізика відрізняється від філософії завданням; а від онтології – завданням, головним елементом дослідження, методом, специфікою проблем та корисністю для антропоодиниці. Дефініція метафізики робить наголос на її вагомості для філософії загалом: «галузь філософського знання, у якій пояснюють світ або реальність термінами фундаментальних структур («буття», «пізнання», «мова», «дух», «свідомість», «Бог» тощо).

Ключові слова: філософія, наука, мудрість, запитання, Арістотель, метафізика, “τα μετὰ τὰ φυσικά”, “metaphysica”, Андронік з Родосу, Домінік Ґундіссалін, Ханс Райнер, онтологія, буття, відбуттєвлене, існувальне.

Зауваги: *1) пунктуаційна* – авторські, тобто власні роз’яснення у тексті подані через {…}; уточнення марковані через (…); *2) антропонімна* – всі імена та прізвища транслітеровані за фонетичним підходом зі збереженням автентичних подвоєнь та подані у тексті за першою згадкою у форматі «антропонім українською (антропонім мовою оригіналу та/або англійською)».

Актуальність пропонованого дослідження зумовлена декількома потребами: 1) дослідницькою (авторське обґрунтування вирізняльних аспектів метафізики як окремої галузі філософського знання); 2) систематизувальною (оновлення даних щодо розуміння сутності метафізики у філософії); 3) навчальною (розтлумачення демаркативів метафізики

© Л. Діденко, 2022

та онтології для студентів, котрі опановують філософію у виш-форматі незалежно від освітнього рівня/ступеня та галузі знання й освітньої програми).

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені структурою пропонованої розвідки (тобто пунктами розгляду теми), а також необхідністю оновлення та збагачення україномовного філософського дискурсу лінгвоодиницями та розтлумачуваннями класичних і дослідницьких текстів. Розглядання трансформування метафізики, що становить **мету пропонованого тексту**, конкретизоване **дослідницькими завданнями**: через особливості становлення філософії реконструювати словопояву метафізики із відтворенням і роз'ясненням основних гіпотез, а також деталізуванням основних спектрів розуміння метафізики у філософії через її компаративування з онтологією.

Головним об'єктом перших мислителів була природа, характеристики якої необхідно було не тільки спостерігати та фіксувати, але й розуміти. Для фізиків (або філософів природи, або натурфілософів, тобто "φυσικόι"/"physikoi") було важливо виявити закономірності функціонування елементів. Дослідження природи уможливило низку ідей умоглядного характеру, які надалі уточнювалися. Від фіксування наявного (фактів та явищ) мислителі перейшли до оперування абстрактним (поняттями, а згодом категоріями): тобто від фізики (або філософії природи, або натурфілософії) до метафізики (або філософії).

Теорезис формують дослідження (гіпотези, концепції, розробки) колег з різних локацій та мислителів попередніх епох/періодів щодо: давньогрецької філософії (П'єр Адо (Pierre Hadot) [13,] Джонатан Барнз (Jonathan Barnes) [10, с. 9–35]; Вальтер Буркерт (Walter Burkert) [11]; Василій Мархінін (Василий Мархинин/Vasiliy Markhinin) [4–5]); мудрості (Лариса Діденко (Larysa Didenko) [3]); слова «метафізика» (Поль Моро (Paul Moraux) [14–16]; Ханс Райнер (Hans Reiner) [17–18]; Віталій Терлецький (Vitali Terletsky) [6]; Алєксандер Фідора (Alexander Fidora) [12]); лексикону онтології (буття та відбуттєвлені/існувальні) (Лариса Діденко) [2]; а також текст Арістотеля (Ἀριστοτέλης) «Метафізика» [1; 7–9].

Результати дослідження: 1) «філософія» вживається у сучасному (XX–XXI ст.) значенні-розумінні; 2) «авторські побудови» у ранній давньогрецькій філософії були неузгодженими, а розвивалися за алгоритмами, заданими окремим мислителем; 3) «приналежність до школи» та «учнівство-послідовництво» було радше умовністю (задля транслювання знань деякому колу зацікавлених), але могло перетворитися й на можливість «обміну баченнями у колі співдумців» і подальше формування «власних авторських систем» кожним; 4) «коло співдумців» на «перших кроках» становлення філософії у Малій Азії було так само радше умовністю – сюди можна долучати всіх, хто мислив не догматично, а раціонально, й мовно-мовленнєво мав намір пояснити природне; 5) близьким до поняття «природодослідник» є поняття «науко-філософ», або «мислитель» (тобто «питаннєформулювальник та відповідеаргументувальник»); 6) наука як раціональне та послідовне пояснення-виведення, підкріплене подальшо повторюваними діями, з'являється саме у Стародавньому Світі, але дисциплінарно закріплюється значно пізніше; 7) *метафізика* постає закономірним підсумковим мисленнєвим конструктом, який поєднує *логіко-риторичне* (як мисленнєво-аргументувально-переконувальне), *гносеологічне* (як знаннєвиведення та знаннєзастосування), *онтологічне* (як «згорнений» концепт «буття», або буття та відбуттєвлені/існувальні у взаємозв'язках-переходах), *етичне* (як природно-поведінкове, тобто дії/вчиняння антропоодиниці у різних ситуаціях, та соціоповедінкове, тобто дії/вчиняння антропоодиниці у спільнотах щодо інших) задля обґрунтування «вихідних елементів філософування» (принципів (-у), норм (-и), методів (-у), лексикону як унормованого переліку понять та категорій).

Передувальні зауваги: 1) ми оцінюємо здобутки мислителів попередніх епох саме з нашого сучасного досвіду, проте дещо упереджено – через інакшість часу та простору (культуро- та соціооснов); 2) лінгвопрактики постають одним з вагомих інструментів філософування, оскільки «вмонтовані» у слово-смисли, узалежнені мислителем та його епохою (як професійним, так і приватним простором; викликами локації; інтерсуб'єктивними зв'язками тощо); 3) більшість використовуваних у філософії конструктів та концептів потребують деталізування у контексті розгортання думки окремого мислителя; 4) відсутність окремого поняття для пояснення дечого не усуває досліджуване та запити на його прояснення (наприклад, «онтологія» у Стародавній Греції, «філософія» у Стародавньому Китаї та Стародавній Індії тощо); 5) маркер «класичності» може охоплювати як давньогрецьку та римоімперську Античність, так само й німецький ідеалізм (або класичну німецьку філософію), або охоплювати обидва (від початку першої до закінчення другого); 6) «мультипроявність метафізики» – авторські системи як результовані «ідеєреагування на розробки головних мислителів; 7) «спектри розуміння метафізики» постають узагальненими дослідницькими векторами, актуальними у сучасній філософії; 8) «специфікування метафізики у філософії» є необхідним, оскільки деяка частина сучасників або «ототожнює метафізику і філософію», або «вилучає її як дещо архаїчне і непотрібне».

1. Становлення філософії – це ідеємережа авторських побудов, що намірковані, вербалізовані, утекстовані, «випробувані» епохами та поколіннями прихильників та/або критиків. Від появи перших сумнівів щодо догматичного вектора пояснень основ (тут: «першоначал/першопринципів усього») до усвідомленої побудови авторських систем філософії відбуваються паралельні «гіпотетичні висновування» та спроби «послідовних спростувань» з урахуванням домінувальної традиції філософування. З одного боку, такі «обмежені векторування» пригальмовують «рух думки у столітті», оскільки «штучно підтримувана парадигма» влаштовує більшість (або деяку частину) впливових мислителів; з іншого боку, висловлювані авторські оновлення чіткіше унапрямковують пошук, оскільки уможливлюють заповнення лакун «домінувальної парадигми» новими неврахованими даними.

2. Демаркування наукового від філософського здійснювалося як перехід від догматичного «довіряю» (міфологічний світогляд) через «вірую» (релігійний світогляд) до «перевіряю» (науково-філософський світогляд). У головних локаціях Стародавнього Світу (Стародавня Індія, Стародавній Китай, Стародавня Греція) «наукове» та «філософське» поступово розмежувалися через різність аспектів роботи мислителя у дослідницькій площині: *для наукових запитів* головними були конкретні відповіді утилітарного характеру через опис та пояснення природи; *для філософських* – загальні проблеми, які можливо формулювати у вигляді запитів щодо підґрунтя явищ та процесів природи. Саме таким чином: 1) відмежували одну сферу від іншої (тут наукову від філософської); 2) окреслили різні/інакші дослідницькі площини застосовності (для наукової – природа як зовнішнє щодо людини; для філософської – позаприродне, але впливальне на природу, тобто дещо передбачене як її першоначало, прарушій, основа тощо); 3) специфікували «роботу з проблемами» (для наукової – проблема постає конкретною і, відповідно, її виявляють, формулюють та розв'язують; для філософської – проблема постає абстрактною, тобто її можливо тільки припустити та сформулювати у форматі запитання, але без очікування вичерпної відповіді-розв'язання); окрім зазначеного ще наголошували на 4) ідеї впорядкованості та систематизованості усього на прикладі природи (у філософії це може розглядатися як «взаємозалежність усього» або «узв'язкованість усього»); 5) залежності мисленнєвих висновків від лексикону (дослідник – і у науці, і у філософії – оперує поняттями та категоріями,

які відбивають сутність описуваного та можуть бути дефініційовані); 6) завдання дослідника – виявити сутність (у науці задля з'ясування параметрів функціонування і можливостей стандартного застосування; у філософії задля розуміння і параметрів функціонування, і можливостей неузвичаєного застосування) тощо.

3. Запит на появу філософії був закономірним. Порівняно з науковою – вельми конкретною – площиною філософська площина не тільки «виводила дослідника за межі природи» {до першоначал та/або основ}, але й уможливлювала його саморозвиток (як постійне векторованe увідомлювання й, відповідно, «оновлення-розширення знаного»). Філософію часто маркують «сферою трансцендентного з вельми обмеженими (якщо не відсутніми) параметрами раціонального обґрунтування», проте саме завдяки філософії та її особливостям для антропоодиниці уможливлений рух від конкретного до абстрактного і назад. Окрім того, сама філософія постає полем антроподії (мисленнєвої, вербальної та вчинкової), що спричинює появу запитань, які залишаються для пошуку оптимальної відповіді у самій філософії та/або можуть бути трансльовані у галузі наукового знання для отримання сегментованих/секторованих відповідей. І у філософії, і у науках антропоодиниці мають справу з гіпотетичними знаннями та численними способами їх обґрунтування через поліпарадигмальність.

4. Філософія: від «мудролюба» до «мислепрактика». Щодо джерел слова «філософія»/«φιλοσοφία» наявна неоднозначність у підходах [11; 4–5; 13, с. 35–45]. З одного боку, класичну гіпотезу появи слова «філософія»/"φιλοσοφία" закріплюють за Піфагором (Πυθαγόρας), з іншого боку, це закріплення може бути умовним – за першовживанням або конструюванням та послуговуванням – і «розмитим у окремий період та у межах окремої локації» (тобто слово «філософія»/"φιλοσοφία" було широковживаним, але могло використовуватися за авторським задумом у вельми своєрідних взаємовиключальних значеннях).

Етимологічно слово "φιλοσοφία" ближче до слова «любомудріє» (або навіть «любомудрування»), аніж до усталених підручникових «любов до мудрості» або «любитель мудрості». Останній – «любитель…» – може тлумачитися через: 1) «нефахівець», «не дуже компетентний»; 2) «приналежний до…», «долучений до…»; 3) «ма́ння дечого». Другий аспект – приналежності та/або долученості – у контексті Стародавньої Греції постає поліваріантним: 1) приналежність як самопосвята дечому (тобто жертовність справі); 2) долучений до неявних аспектів природи феноменів та/або світу загалом (тобто отримання доступу до деякої прихованої, проте важливої сфери знання-практикування); 3) усвідомлене самозобов'язування до транслювання отриманого іншим без зискозапиту для себе (мислитель як медіатор). Натомість третій аспект – «ма́ння дечого» – акцентує увагу на володінні (тимчасовому або постійному; короткотривалому або довготривалому). Утім «любитель…» може розумітися і як «схильний» та/або «пристрасний»: з одного боку, це аспект «векторування пошуків» або «індивідуальної зацікавленості окремою темою/питанням»; з іншого боку, це вельми суперечливий аспект «емоційного узалежнення», який може бути пом'якшений через «відданість справі».

Мудрість насправді узалежнює (а не висвободжує) антропоодиницю: мислитель перетворюється на провідника поміж «концентрованою мудрістю», доступ до частин-аспектів якої для нього відкритий, та іншими людьми. Мислитель мудрістю не володіє (як, наприклад, річчю), проте через отриманий доступ може долучатися до неї й ширити для користі/зисковості загалом. Ключем до отримання доступу до мудрості є запитування як «вербалізована та мисленнєва цікавість антропоодиниці щодо потреби увідомлювання нового». Мудрість постає поєднанням-переплетенням знаннєволодіння, знаннєзастосування та знаннєрозуміння, які концентруються у мислителі завдяки його життєстилю (доповняння

думки та мислимого, слова та висловлюваного, дії та вчинюваного). Шириться вона здебільшого через провідництво як «повторювання для інших подоланого самостійно», тобто це мислителем «уточнений робочий алгоритм», який прогнозовано результуватиметься.

«Мудролюб» не просто захоплений знаннями (у розумінні «акумулювання»), але й уміє їх ситуативно застосовувати, може векторувати себе та інших в увідомлюванні, тобто постає *«мислепрактиком»* (який спершу намірковує шлях, потім продумовує всі небезпеки, вносить коригування у план дій, зрештою вербалізує та/або відразу втілює і паралельно робить висновки). Філософія складається у окрему «авторську площину пошуку», яка уможливлює індивідуальне практикування (для себе, тобто мислителя) задля ознаннєвлювання (переважно інших). Філософ презентує пережите та практиковане, що вже перетворене на «індивідуальну формулу існування». Остання зумовлюватиме не тільки спрощення існування мислителя (у приватному просторі), але й формування власної системи розмірковувань (як вирізняльного маркера професійної інтелектуальної діяльності). Діяльність філософа окреслена потребою з'ясувати сутність досліджуваного, що передбачає мисленнєве виокремлення основ/підґрунть.

5. Первинність запитання: онтологічне, гносеологічне vs метафізичне. З-поміж усіх варіативів запитань у філософії необхідно виокремлювати: *основне́* (єдине наскрізне запитання; тотожне гносеологічному «Що це таке?»); *осно́вне* (підґрунтєве запитання: «Що є основою…?» або «Що постає підґрунтям…?»), *вічне* (формульований запит без остаточного варіанта відповіді, який передбачає постійно-періодичне коригування думки та оновлення даних), *філософське* (спричинює мисленнєвий пошук загалом; постає інтелектуальною відкритістю антропоодиниці до увідомлення).

Самі ж *філософські* запитання конкретизуються через *онтологічне* (охоплює моменти наявності/відсутності, існування, екзистування), *гносеологічне* (тобто «Що це таке?») та *метафізичне* (антропоспрямовувальне до виявляння сутнісного; авторські спроби векторування пошуку підґрунть/основ та/або підстав будь-чого; граничний запит на віднайдення непорушного праскладника, від якого все могло починатися).

Парадокс *метафізичного запитання* у його антроповід/у/джереленості – його може формулювати тільки суб'єкт, якому необхідно не просто дізнатися (отримати знання, увідомити дещо), а саме з'ясувати сутнісне, основи, «вихідну точку», давньогрецьке «Αρχέ»/«Ἀρχή» як першоначало (тобто першооснова та/або першопринцип). *Метафізичне запитання* не виникає спонтанно, воно результоване у спостереженнях та критичному сприйнятті всього. До його формулювання можливо наблизитися через найпростіше *гносеологічне* («Що це таке?») та *онтологічне* (існувальноохопне та/або існування як моментну наявність/відсутність) *запитання*. Таким чином, первинним та наскрізним запитанням усієї філософії постає *гносеологічне*, яке уможливлює формулювання *онтологічного*, а потім і *метафізичного* запитань. Завдяки *гносеологічному* запитанню антропоодиниця обмежує інтерсуб'єктивний простір до окремих феноменів; завдяки *онтологічному* запитанню виокремлюються їх сутнісні ознаки; завдяки *метафізичному* запитанню можливо апелювати до першооснов-першопринципів і параметрів категоризування.

6. Слово «метафізика» відджерелюється непередбачувано і закономірно. Воно пов'язане з текстами Арістотеля (Ἀριστοτέλης), хоча самим мислителем не було використовуване. Однією з найповніших версій «мандрів бібліотеки Арістотеля» є праці Поля Моро (Paul Moraux) [16; 14–15].

Щодо впровадження слова «метафізика» у філософії закріплено декілька гіпотез, домінувальною з яких є перша [17]: *1) бібліонімна гіпотеза* (або *«утилітарно-бібліографічна гіпотеза»*) пов'язувана з *Андроніком з Родосу* (назва "Τῶν μετὰ τὰ φυσικά" {за

виданнями редактора Іммануеля Беккера (Immanuel Bekker) [7: с. 347; 8: с. 235]} або "τα μετὰ τὰ φυσικά" {наприклад, у Германна Бонитца (Hermann Bonitz) [9] та за більшістю дослідницьких джерел} була «привнесена» у середині I ст. до н. е. Андроніком з Родосу (Ανδρόνικος ο Ρόδιος), упорядником та видавцем текстів Арістотеля, задля групування залишку «несхожих» за темами – але {дуже умовно} наближених за змістом – текстів-нотаток Вчителя, що через своє «вельми своєрідне» розташування {ці тексти} отримали маркер «після природного» {хоча здебільшого його перекладають буквально – «те, що після фізики» або «те, що перевищує фізику»}); *2) трансформувальна гіпотеза* (або *«термінологічно-адаптувально-наукообґрунтовувальна гіпотеза»*) пов'язувана з *Домінґо Ґундісальво/Домініком Ґундіссаліном* (філософ, вчений та перекладач текстів з арабської на середньовічну латину Домінґо Ґундісальво, або Домінік Ґундіссалін (Domingo Gundisalvo, латинізоване Dominicus Gundissalinus), {у власному трактаті "De divisione philosophiae"} не тільки змінив бібліографічну назву "μετὰ τὰ φυσικά"/"meta ta physica" на "metaphysica", що уможливило її «термінологічне наближення» до «фізика»/"physica" та «математика»/"mathematica" через іменник жіночого роду однини, але й «обґрунтував у вступі до власного трактату {"De divisione philosophiae"} поділ наук» із синонімізуванням теології (theologia), першої науки (scientia prima), першої філософії (philosophia prima), або метафізики (metaphysica) та окресленням її «простору запиту» – «тим, що після природи», а також узв'язкованістю з іншими науками як підґрунтєвого базису для них [12]); 3) *ідеєспричинювальна гіпотеза* (або *«гіпотеза спадкоємності»*) висловлена *Хансом Райнером* (тези Ханса Райнера (Hans Reiner) йдуть всупереч бібліонімній гіпотезі: появу назви «метафізика» могла уможливити саме послідовність викладу навчального матеріалу [18, с. 215–217], а її автором-винахідником міг бути учень «першого кола» (тобто той, хто навчався безпосередньо у Арістотеля), наприклад Евдем з Родосу (Εύδημος ο Ρόδιος) [18, с. 235].

Кожна з гіпотез має свої виграшні моменти: *бібліонімна гіпотеза* акцентує не тільки «відданість учнів своєму Вчителю та наставнику» (тобто Арістотелю), але й утверджує персональну і поколіннєву зв'язковість епох (у аспекті опікування долею текстів Стаґірита та транслювання їх наступникам); *трансформувальна гіпотеза* постає не тільки «перекладацьким текстопрактикуванням» (від грекомовного оригіналу Арістотеля та арабомовних адаптацій до латиномовного відповідника), але й розширюванням філософського лексикону через впровадження нових – вельми доречних – лінгвоодиниць; *ідеєспричинювальна гіпотеза* тяжіє до відтворення «послідовності навчання» у перипатетичній школі – як щодо «розгортання пізнавання» (тобто послідовного опанування досліджуваного – «від чуттєвосприйнятних предметів до надчуттєвих»), так і щодо «готовності розуму слухачів школи осмислювати та розмірковувати щодо феноменів». Дослідження гіпотез щодо виникнення слова «метафізика» для назви текстів Арістотеля триває і донині [6], проте вони потребують прискіпливої уваги до реконструювання деталей та прослідковування наскрізної лінії «локаційних мандрів» (із трансформуваннями) самої метафізики (як тексту, так і назви). Необхідно враховувати, що метафізичне (або краще «прояви метафізичного») існувало ще до конструювання слова «метафізика».

7. Мультипроявність метафізики, з одного боку, залежить від запиту на сумнів перших мислителів (тобто першого запитання, що векторує їх пошук від догматичної єдиної формули до послідовного раціонального аргументування за індивідуальними алгоритмами); з іншого боку, вона формована головними мислителями (гіпотетично: кількісно не більше 250), що спричинили різні традиції філософування через авторські внески розуміння метафізичного.

8. Спектри розуміння метафізики здебільшого пов'язувані з Арістотелем та авторськими розтлумачуваннями його спадку. З-поміж найпоширеніших доцільно виокремити

вектори: 1) *«першої філософії»* для дослідження основ та перших причин, категорій, відбуттєвленого/існувального загалом (відповідник Арістотелевого "τὸ ὄν ᾗ ὄν") та надчуттєвого {передусім це дороговказ для вирізняння вихідних моментів філософування та параметрів його застосування-поширення через мовоодиницеві елементи для обґрунтованого групування проявів буття від природного, тобто чуттєвосприйнятного, до позаприродного/надприродного}; 2) *поєднання онтологічного та теологічного* {тобто співдоповнювання концептів «буття» та «надприродне» із «розмиванням кордонів», що уможливить появу нової концептосфери «онтотеологія»}; 3) (у поєднанні з назвою площини дії) *вказівки на підґрунтя* {наприклад, під «метафізика мистецтва» можна розуміти: 1) все, без чого неможливе мистецтво як процес, тобто самого суб'єкта, його переживання та ідеї, засоби презентування його внутрішнього світу для інших – полотно, фарби, пензлі, техніки виконання тощо; 2) те, що постає результатом дій митця, тобто картина або фреска; 3) те, яким чином сприймають результат творчості митця, тобто які смисли бачитимуть у картині або фресці, тощо}; 4) *наголосу на можливості подальшого доповнювання* {наприклад, під «метафізика творчості» передбачені не тільки суб'єкт та його інтенція продемонструвати загалу свої переживання; смисли-повідомлення, закладені митцем; смисли, що розшифровані його прихильниками та критиками; але й спонуки до дій – нейтральних, корисних або шкідливих; аспекти відповідальності; можливості техніко-технологічного розвитку тощо}; 5) *теорії категорій* {побудова постійно оновлюваного – авторського, сегментного та/або глобального – лексикону для описів-пояснень феноменів світу та зв'язків поміж ними, структуруванню знань та досвідних даних, а також оптимальні (тобто результативні та безпечні для всіх) способи увідомлювання}; 6) *головної комплексної дисципліни для узв'язкованого розгляду центральних проблем філософії* («буття», «пізнання», «знання», «мова», «дух», «свідомість», «Бог» тощо) *через виявлення основ/основи*.

9. Специфікування метафізики у контексті філософії. Проблематичність дефініціювання, а, відповідно, і окреслення власної дослідницької площини метафізикою успадкована з моменту формування філософії. Більшість мислителів має утруднення із розмежуванням філософії, метафізики та онтології, кожна з яких передбачено «отримуватиме окремий простір для розгортання». Етимологічні пошуки постають більше «хибними обмеженнями з широким діапазоном», оскільки філософія має розглядати мудрісне (або мудрість загалом), метафізика – надприродне, а онтологія – відбуттєвлене/існувальне відповідно. Предметне окреслення може постати чіткішим, але за умови попереднього співвіднесення через виокремлення завдань: *завдання філософії* – схоплення сутності будь-якого досліджуваного (задля подальшого розуміння взаємовпливальності антропоодиниць та феноменів світу); *завдання метафізики* – пояснення природи та фундаментальної структури світу загалом (оскільки мають бути охоплені не тільки окремі феномени та/або процеси, а все у світі); *завдання онтології* – дослідження того, що існує (тобто розгляд усього, що стосується буття, відбуттєвлених/існувальних, загальних істотностей (коректний відповідник до «сутностей»), а також об'єктів – конкретних та абстрактних, реальних та ідеальних, залежних та незалежних тощо – у взаємодії).

10. Параметри розрізняння метафізики та онтології можуть бути виокремлені через «неоднорідність від моменту появи»: кожна з них постає авторськими концептуалізаціями, що залежні від епохи, традиції філософування та обґрунтувань окремих мислителів. Простір *метафізики* – це увесь світ, тобто увага зосереджена на цілому. Сама *метафізика* і постає вченням про ціле, яке можливо презентувати або категоріями, або концептуальними схемами. Натомість *онтологія* акцентує увагу на бутті, яке можна досліджувати і презентувати через відбуттєвлені/існувальні [2].

У компаративуванні метафізики та онтології постає більше відмінного: 1) *завдання онтології* – виявляння сутності того, що існує (тобто відбуттєвленого, або існувального), його деталізація, встановлення взаємозв'язків з уже наявними елементами та формування загального каталогу відбуттєвлених/існувальних (як реальних, так само й мислимих); *завдання метафізики* – з'ясування того, що є підґрунтям відбуттєвленого/буття; 2) *головний елемент дослідження онтології* – буття та його прояви через відбуттєвлені/існувальні; *головний елемент дослідження метафізики* – світ або реальність; 3) *метод онтології* – залежить від досліджуваного аспекту (тобто може співпадати з конкретним науковим та/або філософським); *метод метафізики* – феноменологічно-трансцендентальний (що передбачає аналіз окремого відбуттєвленого/існувального або його універсальних проявів, а також спрямовує до пошуку умов, що уможливлюють відбуттєвлене/існувальне); 4) *онтологічні проблеми* можуть бути як персональними (стосуватися конкретної антропоодиниці), так і універсальними (стосуватися всього – суб'єктів, галузей знання, феноменів та процесів тощо); *метафізичні проблеми* завжди постають універсальними (зауважте: саме тому метафізичні аспекти існують в усіх галузях знання, оскільки включають співдоповнювані компоненти – «пізнання,» «буття», «краса», «справедливість» та ін.); 5) *онтологічна корисність для антропоодиниці* – виокремлення та усвідомлення своєї унікальності; *метафізична корисність для антропоодиниці* – мисленнєва спроба підійнятися на рівень абстрактного (оперування поняттями та категоріями), запитування, вихід за власні межі (трансцендування), спроби усвідомлення-осягнення пов'язаності всіх складників (реальних, мисленнєвих, минулих, майбутніх, сказаних, наміркованих і т. д.) тощо.

11. Дефініцію метафізики необхідно оновити співмірно сучасним «дослідницьким векторам» у філософії та трансдисциплінарним дослідженням. *Метафізика – галузь філософського знання, у якій пояснюють світ або реальність термінами фундаментальних структур («буття», «пізнання», «мова», «дух», «свідомість», «Бог» тощо).*

Висновки та перспективи подальших досліджень: 1) умовний лінґвоконструкт «метафізика» у згорненому вигляді утримує як моменти розгортання філософування від часів Арістотеля донині, так само може визначати й майбутні вектори ідеєформування та досліджування; 2) текст «Метафізика» є джерелом не тільки для історії філософії (в аспекті ідеєспадку Арістотеля та його учнів), але й для «нових галузей» (у форматі ідеєоснов) – онтології, філософії освіти, філософії мови тощо; 3) ідеї з тексту «Метафізика» актуальні і у межах філософії, і у трансдисциплінарних студіях, оскільки їх впроваджування сприятиме саморозвиванню дослідників і трансформуванню самої галузі/сфери заради «спільного блага»; 4) запропонована дефініція метафізики не суперечить ані філософії загалом, ані історії філософії, ані онтології, що може бути основою для наступних досліджень; 5) реконструювання не передбачено до обмеження, оскільки кожне уточнення спричинюватиме наступні смисли та запити щодо «долі метафізики» від Арістотеля до наших днів.

Список використаної літератури

1. Арістотель. Метафізика / пер. з давньогр. Олексія Панича. Київ : Темпора, 2022. 848 с.
2. Діденко Л.В. Лексикон онтології: буття та відбуттєвлені. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2018. Вип. 19. С. 18–26.
3. Діденко Л.В. Філософія vs філософування: культуровкорінення мудрості. *Гілея :* науковий вісник : збірник наукових праць. 2015. Вип. 95 (4). С. 244–250.
4. Мархинин В.В. Происхождение слова философия как проблема: к обсуждению концепции В. Буркерта. Часть I. *Философская мысль.* 2017. № 5. С. 68–95. DOI: https://doi.org/10.7256/2409-8728.2017.5.22038.

5. Мархинин В.В. Происхождение слова философия как проблема: к обсуждению концепции В. Буркерта. Часть II. *Философская мысль*. 2017. № 4. С. 37–54. DOI: https://doi.org/10.7256/2409-8728.2017.4.22008.
6. Терлецький В. Сучасні дискусії про назву Аристотелевого твору, відомого нам як «Метафізика». *Sententiae*. 2017. Т. 36, № 2. С. 50–65. DOI: https://doi.org/10.22240/sent36.02.050.
7. Aristotelis. Opera. Ex Recensione Immanuelis Bekkeri. Tomus VII–IX Oxonii: E Typographeo academico, MDCCCXXXVII. 1098 p. URL: https://archive.org/details/aristotelisoper07arisuoft/page/342/mode/2up.
8. Aristotelis. Opera Edidit Academia Regia Borussica. Volumen Secundum. Aristoteles Graece Ex Recognitione Immanuelis Bekkeri, Volumen Posterius. Berolini: Apud Georgium Reimerum, 1831. 908 p. URL: https://archive.org/details/aristotelisoper08arisgoog/page/980/mode/2up.
9. Aristotelis. Metaphysica. Recognovit at enarravit Hermannvs Bonitz. Pars Prior. Bonnae, Ad. Marcvs, MDCCCXLVIII. 298 p.
10. Barnes J. Early Greek Philosophy. Harmondsworth : Penguin Books, 1987. 318 p.
11. Burkert W. Platon Oder Pythagoras? Zum Ursprung Des Wortes 'Philosophie'. *Hermes*. Vol. 88, No. 2 (1960). P. 159–177.
12. Fidora A. Dominicus Gundissalinus and the Introduction of Metaphysics into the Latin West. *The Review of Metaphysics*. 2013. Vol. 66, No. 4. P. 691–712.
13. Hadot P. Qu'est-ce que la philosophie antique? Paris : Éditions Gallimard, 1995. 464 p.
14. Moraux P. Der Aristotelismus bei den Griechen. Von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias. Erster Band. Die Renaissance des Aristotelismus im I Jh. v. Chr. Berlin, New York : Walter de Gruyter, 1973. 556 s.
15. Moraux P. Der Aristotelismus bei den Griechen. Von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias. Zweiter Band. Der Aristotelismus im I. und II. Jh. N. Chr. Berlin, New York : Walter de Gruyter, 1984. 856 s.
16. Moraux P. Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote. Louvain : Universitaires de Louvain. 1951. 398 p.
17. Reiner H. Die Entstehung der Lehre vom bibliothekarischen Ursprung des Namens Metaphysik. Geschichie einer Wissenschaftslegende. *Zeitschrift für philosophische Forschung*. 1955. Bd. 9, H. 1. S. 77–99.
18. Reiner H. Die Entstehung und ursprüngliche Bedeutung des Namens Metaphysik. *Zeitschrift für philosophische Forschung*. 1954. Bd. 8, H. 2. S. 210–237.

METAPHYSICS: FROM 'A CONDITIONAL CONSTRUCT' TO 'THE BRANCH OF PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE'

Larysa Didenko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Philosophy of Humanities Department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

The transformations of metaphysics from the coined Greek language construct 'τα μετὰ τὰ φυσικά' (as the title of Aristotle's treatises) to the nowadays definition has been considered.

The first early Greek thinkers were the 'natural philosophers' ('φυσικόι'/'physikoi'), who aimed to explain the patterns of all as it goes in nature. Philosophy is different from science, because of focusing on discovering the interconnectedness of everything. Etymologically the word 'φιλοσοφία'/'philosophia' is closer to 'wisdomlovingness' as 'the sphere of knowledge accumulating and applicating'. A philosopher is

a ‘wisdomloving person’, who is cogitating and acting for the essence clarifying. The last is possible with the questions use, among which the philosophical ones can cause the mental search. With help of metaphysical question (with gnoseological and ontological ones) the basics-and-principles and the parameters of categorization of everything can be found out.

The word ‘metaphysics’ is associated with Aristotle’s texts, but it was never mentioned by the Greek thinker. There are three hypotheses on originating-arising of the words’ combination and title – biblionymic (connected with Andronicus of Rhodes/Andronicus Rhodius), transformative (connected with Domingo Gundisalvo/Dominicus Gundissalinus) and idea-causative (presented by Hans Reiner). Spectra of metaphysics understanding are possible through the main research vectors: 1) ‘first philosophy’; 2) combination of ontological and theological components (‘ontotheology’); 3) pointing to the foundations; 4) accenting on the further addings possibility; 5) category theory; 6) the main discipline-complex for the interconnected consideration of central problems of philosophy (‘the Being’, ‘knowledge-getting theory’ {equal to German ‘Erkenntnislehre’ or ‘Gnoseologie’ and Greek ‘Γνωσιολογία’}, ‘knowledge’, ‘language’, ‘spirit’ {equal to German ‘Geist’}, ‘consciousness’, ‘God’, etc.) through the foundations’ disclosure. Metaphysics is distinguishable from philosophy (in its task) and ontology (in its task, main research element, method, problems and usefulness for a human being). A definition of metaphysics emphasizes its importance for philosophy: ‘branch of philosophical knowledge for explanation the world or reality with fundamental structures terms (‘the Being’, ‘knowledge-getting theory’, ‘language’, ‘spirit’, ‘consciousness’, ‘God’, etc.)’.

Key words: philosophy, science, wisdom, question(-s), Aristotle, metaphysics, ‘τα μετὰ τὰ φυσικά’, ‘metaphysica’, Andronicus of Rhodes (Andronicus Rhodius), Domingo Gundisalvo (Dominicus Gundissalinus), Hans Reiner, ontology, Being, frombeingness, being/existent.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 58–64
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 58–64

УДК 342.731: 615.371
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.7

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПАНДЕМІЇ COVID-19

Ольга Добродум
Національний університет біоресурсів та природокористування України,
кафедра журналістики та мовної комунікації,
доктор філософських наук, професор
вул. Героїв Оборони, 15, 03041, м. Київ, Україна

Едуард Мартинюк
Національний університет «Одеська політехніка»
кафедра культурології, мистецтвознавства та філософії культури гуманітарного факультету,
кандидат філософських наук, доцент
проспект Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна

Олена Никитченко
Національний університет «Одеська політехніка»
кафедра культурології, мистецтвознавства та філософії культури гуманітарного факультету,
кандидат філософських наук, доцент
проспект Шевченка, 1, 65044, м. Одеса, Україна

У статті представлено розгляд сучасного стану взаємин між українською державою та релігійними організаціями під час пандемії COVID-19. Мета статті – дослідити аспект маніфестації свободи совісті у пандемічний період в Україні. Оскільки пандемія триває у світі і в Україні, оприявнюється те, що міжнародне право дає урядам можливість обмежувати діяльність релігійних організацій заради охорони здоров'я; більшість релігійних організацій із розумінням ставляться до необхідності дотримуватися карантинних вимог. В Україні поки що досягнуто балансу між державними обмеженнями діяльності релігійних організацій та їх дотримуванням останніми.

Наголошується на можливості релігійних організацій в особі лідерів послугувати джерелом запобігання поширенню епідемії, пошуків легітимації необхідності карантинних заходів у важливих для них текстах і участі в діалогах та співпраці з іншими релігіями та конфесіями; співпраці з ними у соціально значущих діях, насамперед благодійних, задля подолання пандемії і співпраці з державними органами з цією ж метою, ефективне використання для вирішування багатьох потреб сучасних засобів комунікації, насамперед Інтернету, в інших необхідних зараз справах.

Більшість членів релігійних організацій в Україні дотримуються карантинних приписів, що, на думку експертів, допомогло уникнути більш стрімкого поширення коронавірусу на початковій стадії його розповсюдження у світі. Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій в подоланні політичних, економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посилених пандемією – особливо пов'язаних із сенсом функціонування сучасного соціуму в умовах фейковості та постправди. Підкреслено, що серед представників майже всіх релігійних організацій світу знайшлися священнослужителі та рядові парафіяни, що закликали до ухилення від виконання громадянських обов'язків з позиції переваги релігійних приписів над державними.

Ключові слова: свобода совісті, Україна, пандемія COVID-19, державно-конфесійні відносини, ставлення релігій до вакцинації.

© О. Добродум, Е. Мартинюк, О. Никитченко, 2022

Вступ

Аналізуючи стан державно-конфесійних відносин під час пандемії сучасного світу, важливо відзначити, що більшість членів релігійних організацій в Україні дотримувались карантинних приписів, що, на думку експертів, допомогло уникнути більш стрімкого поширення коронавірусу на початковій стадії його розповсюдження у світі. Напрям нашого дослідження обмежує висвітлення загального впливу пандемії на стан релігії в Україні. У статті представлено розгляд сучасного стану вітчизняних взаємин між державою та релігійними організаціями під час пандемії COVID-19.

Оскільки пандемія COVID-19 триває у світі і в Україні, оприявнюється те, що міжнародне право дає урядам можливість обмежувати діяльність релігійних організацій заради охорони здоров'я; більшість релігійних організацій із розумінням поставились до необхідності дотримуватися карантинних вимог, абсолютна більшість порушень релігійної свободи за часів пандемії сталася в країнах, де і до поширення коронавірусу здійснювався тиск на релігійні меншини, дискримінація їх та репресії. Розмірковуючи над питанням досягнення балансу між державними обмеженнями діяльності релігійних організацій та їх дотримуванням останніми, можемо зазначити, що різноманітні аспекти такої проблематики розглядали у своїх наукових працях такі дослідники, як: Д. Грабенштейн, Дж. Беллуз, Ф. Закарія, М. Мовсесян, К. Годзи, М. Моренштейн, С. Милан, К. Хардман, Р. Берджесс та ін.

Мета статті – дослідити аспект маніфестації свободи совісті у пандемічний період в Україні.

Для початку наведемо останні дані щодо ставлення до релігії серед громадян нашої країни: «67% українців вважають себе віруючими людьми, але лише 10% з них є членами релігійних громад». Такими є дані соціологічного дослідження, спільно проведеного компанією "Active group" та аналітичним центром «Клуб експертів». «Порівняно з показниками 2020 року в Україні зросла кількість людей, які вважають себе скоріше невіруючими. Такий показник за рік виріс з 8 до 13%. Це може бути пов'язано зі зворотним переходом від релігійних практик до секулярних у зв'язку із закінченням критичної фази пандемії в нашій країні», – заявив співзасновник «Клубу експертів», політолог Данило Богатирьов [1].

Серед людей, які вважають себе віруючими, 86% відносять себе до православних християн, 9% – до католицтва, до ісламу – 1,2%, до протестантизму – 0,7%, до язичницьких вірувань – 0,3%, до іудаїзму – 0,2%». Крім того, в аналізі звернуто увагу на кореляцію між прихильністю православному християнству і віком громадян. За результатами дослідження було виявлено зростання кількості православних віруючих серед людей середнього і старшого віку. Багато людей визначаються з приналежністю до тієї чи іншої конфесії, виходячи насамперед з політичних міркувань [1].

В Україні поки що досягнуто балансу між державними обмеженнями діяльності релігійних організацій та їх дотримуванням останніми, бо він ґрунтувався на тлі постійного діалогу між ними. Однак до цього діалогу були залучені не всі релігійні організації. Жодна важлива політична подія не вплинула на зміст цього діалогу [2]. Тут можна додати думку д-ра П. Смицнюка: «Пандемія COVID-19 вимагала від церков більшої відповідальності. Більшість католицьких та православних спільнот стали дуже обережними. Але певні церкви поводилися неначе «нечемна дитина»: заперечуючи небезпеку вірусу, проповідуючи магічний підхід до Святих Таїнств тощо. У цей момент держава зіграла позитивну роль, закликаючи церкви стати більш відповідальними» [3].

У спільному комюніке греко-католицьких та римо-католицьких єпископів в Україні з приводу карантинних обмежень була висловлена подяка українській державній владі, «яка прислухалася до наших аргументів та не здійснила акту, притаманного авторитарним

системам, які зазіхають на фундаментальне право людини на свободу віросповідання і зачиняють храми, що, на жаль, сталося навіть у деяких країнах так званої розвинутої демократії. Ми надіємося, що й надалі дії нашої державної влади вирізнятимуться відповідною до часу розторопністю, будуть результатом солідних експертних досліджень і фахових висновків, метою яких буде захист здоров'я кожного громадянина та підтримка найбільш уразливих груп нашого суспільства» [4].

ВРЦіРО розглянула проблематику вакцинації в Україні: «Головуючий у ВРЦіРО (митрополит Епіфаній) висловив переконання, що загалом вакцинація не суперечить релігійним доктринам… Він наголосив, що ключовим є те, щоб держава забезпечила громадянам вільний вибір, як-то: вакцинуватися чи ні, а також якою саме вакциною» [5]. ВРЦіРО поширила заяву щодо вже початого процесу вакцинації від COVID-19 в Україні, в якій висунула принаймні три вимоги до держави: «1. Компетентні органи державної влади повинні насамперед забезпечити добровільність у питанні вакцинації та не створювати умови відкритого чи прихованого примусу, порушуючи тим самим природні права людини. Ніщо, навіть пандемія не може стати підставою для впровадження тоталітарного контролю над людиною. 2. Вакцина повинна бути доступною для осіб, які потребують допомоги, передусім тих, хто зубожів внаслідок падіння економіки через пандемію. Слід подумати і про тих, хто готовий придбати вакцину і, не зволікаючи, вакцинуватися, але не може цього здійснити, бо його черга до безоплатного вакцинування ще далеко. 3. Медичні препарати повинні бути перевірені на ефективність і безпечність» [6].

Релігійні діячи, медики і працівники Відділу з питань релігій Секретаріату Кабміну публічно вакцинувалися від коронавірусу [7]. Глава УКГЦ зустрівся із заступницею Міністра охорони здоров'я. «Під час розмови було обговорено питання вакцинації, зокрема вакцинації духовенства. Глава УГКЦ подякував за можливість духовенству вакцинуватися залишковою дозою вакцини. Також він засвідчив позицію УГКЦ щодо вакцинації і прокоментував позицію Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій. «Вакцинація має бути добровільною, доступною і безпечною. Немає жодних релігійних підстав, щоб відмовлятися від вакцинації», – наголосив Глава Церкви» [8].

Оперативний штаб Міністерства охорони здоров'я України з вакцинокерованих інфекцій «прирівняв» священнослужителів до соціальних працівників, завдяки чому духівники змогли отримувати щеплення проти COVID-19 на другому етапі вакцинації [9]. Напередодні Великодня Президент провів зустріч з керівниками ПЦУ, УПЦ(МП), УГКЦ, на якій «глави Церков висловили подяку державі за включення священнослужителів разом із соціальними працівниками до другої хвилі вакцинації» [10]. Під час урочистого засідання ВРЦіРО з нагоди 25-річчя організації у виступі Голови Верховної Ради було зазначено, «що першочерговими викликами, які зараз стоять перед Україною, є війна та пандемія COVID-19» [11]. Можна також навести п'ять рекомендацій щодо вакцинації Правління Української Церкви Християн Віри / Євангельської (УЦЄХВ), які є виразом подібного ставлення до щеплення практично всіх релігійних організацій України [12].

Так само, за багатьма даними, навіть більше ніж у всьому світі процес щеплення в нашій країні стикнувся з численним рухом антивакцинаторів. Хоча серед них релігійно налаштованих досить незначна частина, порівняно з тими, хто виступає проти щеплення зі світськими аргументами, але, по-перше, виникла проблема ставлення держави не лише до свободи релігії, а взагалі до свободи думки, переконань кожного громадянина. Вже зараз можна стверджувати, що це Уряд пропонував примушувати незгодних з вакцинацією до щеплення, лише потім підключив до цього процесу більш інтенсивну пропаганду на користь цієї процедури та спробував заохочувати матеріально тих, хто її вже зробив або ж досі ухиляється.

Тим, хто досліджує в Україні цю проблему, зрозуміло, що: «Відповіді на купу запитань підвисли в повітрі. Чому українці повинні щеплюватися вакциною, ефективність якої 51%, а не 94% (тільки тому що уряд не зумів оперативно домовитися з виробниками)? Чому український МОЗ дозволив змішувати вакцини, коли у США, наприклад, поки що цього рекомендують не робити? Чому українці повинні носити маски, коли політики влаштовують багатолюдні вечірки? Відповіді на ці запитання декому можуть видаватися очевидними, але, мабуть, не всім 56% невакцинованим» [13]. Посилаючись на американський досвід, наші дослідники рекомендують, як говорити з невакцинованими таким чином. По-перше, припинити ставити знак рівності між невакцинованими й затятими антивакцинаторами, не принижувати й не говорити з позиції «ми знаємо, як правильно, і зараз вам, неосвіченим, розкажемо». Така форма унеможливлює довірливу комунікацію [13].

По-друге, з розумінням поставитися до того, що людям лячно, бо боятися невідомого й нового – людська природа. Загубитися в нескінченному потоці суперечливої інформації легко, розібратися в наукових даних, які постійно оновлюються, складно. Чи читатиме бабуся у селі наукову статтю про ефективність Pfizer англійською мовою? Малоймовірно. Тому потрібно говорити з цими страхами, а не лише засуджувати їх [13].

По-третє, потрібно не лише розвінчувати фейки, а й говорити про практичні проблеми, з якими щодня стикаються українці; не лише ретранслювати позицію представників МОЗ через новини та інтерв'ю, а й відповідати на запитання аудиторії, тримаючи руку на пульсі наукових досліджень [13].

Між тим у ЗМІ поширюються матеріали, згідно з якими «і противники вакцинації з релігійною мотивацією можуть юридично обгрунтувати свою відмову від неї та отримати захист від подальшої дискримінації. Правові підстави відмови від вакцинації передбачені: ст. 1, ст. 8, ст. 9 Нюрнберзького кодексу 1947 року; п. 16 Гельсінської декларації всесвітньої медичної асоціації; ст. 6, розділ 1, розділ 3 Заяв ЮНЕСКО 2005 року про біоетику та права людини; пункти 7.3.1. і 7.3.2. Резолюції ПАРЄ № 2361 від 2021 року «Вакцини проти COVID-19: етичні, правові та практичні міркування» [14].

Особливу увагу, як і в 2020 році, привертали в Україні події, пов'язані зі святкуванням хасидами Рош га Шана 6–8 вересня в Умані. Порівняно з 2020 роком, коли через карантинні обмеження на саме свято дісталися лише 3 тис. паломників, у 2021 році їх було близько 29 тис. За даними поліції свято відбулося без істотних порушень [15]. З'являлись дані про тих, хто хворів ковідом під час святкування: за українськими – більше сотні, за ізраїльськими – більш ніж тисяча паломників, але жодних подальших дій ні з боку України, ані з боку Ізраїлю та юридично значущих наслідків ще не сталося.

Головний санітарний лікар МОЗ України та центр протидії дезінформації РНБО повідомили про труднощі спілкування з УПЦ МП з приводу здійснення вакцинації та дволичне ставлення до її наслідків у РПЦ, яка в РФ повністю підтримує щеплення від ковіду, а для нашої країни (українських вірян) насамперед транслює деструктивні наративи проти вакцинації заради зростання смертності [16]. В УПЦ МП відреагували: «На тлі поширення коронавірусної інфекції в Україні відповідальні за охорону здоров'я чиновники вдаються до маніпуляцій, щоб перекласти із себе провину за стан медичної сфери на релігійні організації». Зокрема, Головний санітарний лікар Ігор Кузін в інтерв'ю для видання «Гордон» заявив, що у його відомства є певні проблеми щодо комунікації з УПЦ та йому складно співпрацювати з цією конфесією. Такі необачні заяви чиновника можна пояснити лише ігноруванням співпраці з УПЦ, яка багато років тісно взаємодіє з медичними установами всіх рівнів [17]. 17 листопада 2021 року на Закарпатті вперше в Україні запровадили анонімну вакцинацію, також міністр додав, що МОЗ нині «розбирається, що там відкрили на Закарпатті» [18]. МОЗ заборонило проводити анонімну вакцинацію, бо це незаконно та не відповідає алгоритмам вакцинації Міністерства [19].

Висновки.

З перебігу подій взаємин між релігійними організаціями та державою в Україні за перші місяці поширення COVID-19 наголошувалось на тому, що у нас введення карантину передувало головним подіям релігійного життя більшості громад (Песах, Пасха, Рамадан та ін.) Наводяться поради експертів, правозахисників і релігійних діячів для Кабінету Міністрів, спрямовані на забезпечення свободи віросповідання на період карантинних обмежень. До віруючих звертався і головний лікар з поясненнями, до чого призводять порушення карантину священниками і мирянами, зверталися і Президент України із закликом не порушувати приписів карантину, також Прем'єрміністр та багато інших урядовців та експертів. ЗМІ закликали віруючих утримуватись від святкових зібрань. Держава сприяла переведенню релігійних зборів у цифровому форматі та забезпечувала охорону релігійних громад від порушників карантинного режиму.

Було зафіксовано попередження щодо неприпустимості переростання тимчасових обмежень свободи віросповідань у зв'язку з необхідністю виконання карантинних приписів для переслідування віруючих поза межами цієї всепланетарної кризи. Були передані поради ООН, ВООЗ, ОБСЄ та інших компетентних організацій українським державним установам про особливе ставлення до релігійних організацій та стурбованість у зв'язку зі спалахом ненависті в деяких країнах до релігійних меншин на тлі всеохоплюючої кризи майже всіх сфер відтворення людства.

Потребує подальшого дослідження продовження віртуалізації релігійного життя та взагалі ролі релігійних організацій у подоланні політичних, економічних, психологічних тощо негараздів, значною мірою посилених пандемією, особливо пов'язаних із сенсом функціонування соціуму в умовах фейковості та постправди.

Список використаної літератури

1. 67% українців вважають себе віруючими людьми, але лише 10% з них є членами релігійних громад – дослідження. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/press-conference/753386.html.
2. Приватні та публічні інтереси в умовах пандемії COVID-19: колізії та правові шляхи вирішення : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 404 с., с. 103, 122.
3. Директор ІЕС, д-р Павло Смицнюк взяв участь у 3-му Екуменічному дні Церкви Ecumenical Church Day в Німеччині. URL: http://esweek.org.ua/ua/ekumenichnij-cotsialnij-tizhden/13-est/novyny/1473-dyrektor-ies-d-r-pavlo-smytsniuk-vziav-uchast-u-3-mu-ekumenichnomu-dni-tserkvy-ecumenical-church-day-v-nimechchyni.
4. Спільне комюніке греко-католицьких і римсько-католицьких єпископів в Україні з приводу карантинних обмежень в Україні. URL: http://ugcc.ua/documents/spilne_komyunike_grekokatolitskih_i_rimskokatolitskih_iepiskopiv_v_ukraini_z_privodu_karantinnih_obmezhen_v_ukraini_91700.html.
5. Релігійні діячі розглянули проблематику вакцинації в Україні. URL: https://vrciro.org.ua/ua/events/uccro-meeting-on-covid-19-vaccination-in-ukraine.
6. Рада Церков висунула владі три вимоги щодо розпочатої вакцинації. URL: https://risu.ua/rada-cerkov-visunula-vladi-tri-vimogi-shchodo-rozpochatoyi-vakcinaciyi_n116217.
7. Релігійні лідери України публічно вакцинувалися проти COVID-19. URL: https://ua.interfax.com.ua/news/general/730594.html.
8. Глава УГКЦ зустрівся із заступницею Міністра охорони здоров'я України. URL: http://news.ugcc.ua/news/glava_ugkts_zustrivsya_zi_zastupnitseyu_ministra_ohoroni_zdorovya_ukraini_92727.html.
9. Українських священнослужителів щепитимуть на 2-му етапі вакцинації проти COVID-19. URL: https://phc.org.ua/news/ukrainskikh-svyaschennosluzhiteliv-schepitimut-na-2-etapi-vakcinacii-proti-covid-19.
10. Зеленський напередодні Великодня провів зустріч з керівниками ПЦУ, УПЦ МП та УГКЦ. URL: https://risu.ua/zelenskij-naperedodni-velikodnya-proviv-zustrich-z-kerivnikami-pcu-upc-mp-ta-ugkc_n118078.

11. Дмитро Разумков: «І держава, і церкви та релігійні організації мають працювати над об'єднанням українського суспільства в нинішні бурхливі часи». URL: http://www.golos.com.ua/article/347801.
12. Вакцинація не є гріхом та не веде до втрати спасіння, – Правління УЦХВЄ. URL: https://risu.ua/vakcinaciya-ne-ye-grihom-ta-ne-vede-do-vtrati-spasinnya---pravlinnya-uchvye_n122819.
13. Буцко Д. Говорити з невакцинованими. Як це робить американська преса. URL: https://ms.detector.media/trendi/post/28242/2021-10-04-govoryty-z-nevaktsynovanymy-yak-tse-robyt-amerykanska-presa/.
14. Вакцинація від COVID-19: правове обґрунтування відмови і захист від подальшої дискримінації. URL: https://www.echr.com.ua/vakcinaciya-vid-covid-19-pravove-obrruntuvannya-vidmovi-i-zaxist-vid-podalshoï-diskriminacií/.
15. Ковидный Новый год: как в Умани прошло празднование Рош га Шана. URL: https://twnews.se/ua-news/kovidnyi-novyi-god-kak-v-umani-proshlo-prazdnovanie-rosh-ga-shana-v-uman-vpervye-posle-nachala-pandemii-covid-19-massovo-priekhali-palomniki-khasidy.
16. РФ запустила в Україні кампанію проти вакцинації для зростання смертності – звіт РНБО. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2021/10/28/7312021/.
17. Щоб прикрити провини в медичній сфері, чиновники традиційно спекулюють на темі релігії. URL: https://news.church.ua/2021/11/01/shhob-prikriti-provini-v-medichnij-sferi-chinovniki-tradicijno-spekulyuyut-na-temi-religiji.
18. Семенюк А. На Закарпатті вперше в Україні починають анонімну вакцинацію від COVID-19. URL: https://zaxid.net/na_zakarpatti_vpershe_v_ukrayini_pochinayut_anonimnu_vaktsinatsiyu_vid_covid_19_n1530474.
19. На Закарпатті з ініціативи МОЗ заборонили діяльність «кабінету анонімної вакцинації». URL: https://medicine.rayon.in.ua/news/462059-v-uzhgorodi-z-initsiativi-moz-zaboronili-diyalnist-kabinetu-anonimnoi-vaktsinatsii.

RELIGIOUS ORGANIZATIONS AND POLICY OF UKRAINE DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Olga Dobrodum
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine,
Department of Journalism and Language Communication,
Doctor of Philosophy, Professor
Heroes of Defense str, 15, 03041, Kyiv, Ukraine

Eduard Martinuk
Odessa Polytechnic National University, Department of Cultural Studies,
Art History and Philosophy of Culture, Faculty of Humanities
PhD in Philosophy, Associate Professors
Shevchenko Avenue, 1, 65044, Odessa, Ukraine

Olena Nykytchenko
Odessa Polytechnic National University, Department of Cultural Studies,
Art History and Philosophy of Culture, Faculty of Humanities
PhD in Philosophy, Associate Professors
Shevchenko Avenue, 1, 65044, Odessa, Ukraine

The article presents a review of the current state of relations between the Ukrainian state and religious organizations during the COVID-19 pandemic. The purpose of the article is to investigate the aspect of the manifestation of freedom of conscience in the pandemic period in Ukraine. As the pandemic

continues in the world and in Ukraine, it is recognized that international law allows governments to restrict the activities of religious organizations for health reasons; most religious organizations understand the need to comply with quarantine requirements. Ukraine has so far achieved a balance between state restrictions on the activities of religious organizations and their compliance with the latter.

Emphasis is placed on the ability of religious organizations represented by leaders to serve as a source of preventing the spread of the epidemic, seeking to legitimize the need for quarantine measures in important texts and participation in dialogues and cooperation with other religions and denominations; cooperation with them in socially significant actions, primarily charitable, to overcome the pandemic and cooperation with government agencies for the same purpose and effective use to address many needs of modern means of communication, especially the Internet, in other urgent matters.

Most members of religious organizations in Ukraine adhere to quarantine regulations, which experts say helped prevent the more rapid spread of coronavirus in the early stages of its spread around the world. It is appropriate further research of the virtualization of religious life and the role of religious organizations in overcoming political, economic, psychological, etc. problems, greatly exacerbated by the pandemic – especially related to the meaning of modern society in terms of fake and post-truth. It was emphasized that among the representatives of almost all religious organizations in the world there were clergy and ordinary parishioners who called for evasion of public duties from the position of the predominance of religious precepts over state ones.

Key words: freedom of conscience, Ukraine, COVID-19 pandemic, state-confessional relations, attitude of religions to vaccination.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 65–72
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 65–72

UDC 130.2:159.922:171.1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.8

LIBIDINAL BACKGROUND OF THE CURRENT SOCIAL CRISIS, OR SOME WORD ABOUT POSTMODERN ANTHROPOLOGY

Inna Sajtarly
Taras Shevchenko Kyiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy of the Humanities
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

Olena Ishchenko
Taras Shevchenko Kyiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy of the Humanities
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

This article begins by giving due attention to the development of postmodern philosophical anthropology under the direct influence of psychoanalytical approach. We have in mind, primarily, psychoanalytic "doctrine" of *libido* and the so-called affective values, which, according to a founder of psychoanalytic theory, are determined by a relative sociocultural tradition ("code"). It is this determinacy that has found its additional substantiation within framework of the lead "metaphysical" treatises of 20th century. As a result, the concept of "schizoanalysis" in terms of original fusion between economic determinism and "orthodox" psychoanalysis was proposed.

Both psychoanalysis and representatives of postmodern philosophy have clearly pointed out the libidinal basis of the human psyche in terms of there is always a danger of passion's power over reason, up to the possibility of losing this reason, that led to a significant transformation of the subject matter of philosophical anthropology.

That is why, the main concern of this article is related to the most complex issue, which is relevant to both the above trends in contemporary anthropology. We are referring to the problem of "superfluous violence", which according to many thinkers, is evoked by libidinal impulses, and also, by obvious weakness of the postindustrial social system, which produces even "desires", for example, desire for gratification in its various forms, that which does not contribute in any way to the formation of a "disciplined Subjects".

The weakness of the "disciplining force", primarily, at the level of sociality, in the full absence of other "tools" to restrain and control destructive impulses is a significant danger in the sense of reproduction of human social existence.

In addition, the so-called "superfluous violence" psychoanalysts and also some postmodernists elucidate in terms of human tendency to "extract" the pleasure from the suffering, that causes the next, no less complex issue of mechanisms to "design" these "lovers of bloody spectacles", as one of the celebrated representatives of critical discourse, namely Michel Foucault, wrote.

Key words: theory of sociogenesis, destructive libido, forced labor, sublimation, emotional make-up, sociality, schizoid subject.

Introduction. In the early of 20th century, philosophical anthropology underwent the essential transformations, caused by significant events within humanities related primarily to the development of psychoanalytic doctrine, as well as the *theory of personality sociogenesis*. As turned out later, both of these events were closely linked. The thing is that representatives of the so-called psychoanalytic paradigm, as well as many other significant thinkers of 20th century

© I. Sajtarly, O. Ishchenko, 2022

up to now follow the *idea of sociogenesis of individual mental structure* in terms of determining influence of institutional (social) culture on "shaping" of subjectivities.

It is this idea that was laid the basis of many socio-philosophical studies, starting with Nietzsche's "On the Genealogy of morality" and ending with postmodern theory of "genealogy of the Subject". Furthermore, the discovery of *libido (libidinal drives)* as a human desire for pleasure and its influence on "shaping an individual ethos" changed both the entire philosophical anthropology of the 20th century and socio-philosophical theory, which became more critical than ever. Since this *libido* is directly related to the emotional field, it is affective values that became the main subject of many philosophical studies, which have focused mainly on the problem of human passions genesis.

The objective of this article is to consider the dependence of subject matter of postmodern anthropology, its changes from both the domination of psychoanalytical theory and obvious social transformations, caused by essential transformation in postindustrial strategy of production. **Methodology** of this examining, mainly, refers to critical approaches, which were elaborated by representatives of psychoanalysis and poststructuralism and also some contemporary thinkers as such *Herbert Marcuse, Wilhelm Reich, Norbert Elias, Michel Foucault, Gilles Deleuze & Felix Guattari*, etc. The **novelty** is to consider postmodern anthropology in terms of a generalized analysis of the issue of "superfluous violence" in the context of psychoanalytic paradigm logic.

The exposition of main ideas. Almost the entire philosophical tradition of the 20th century (especially, its main trends) testifies that the problem of "superfluous violence" or "the desire for violence" in its various forms turned into the central problem of the most significant studies in contemporary philosophy, including postmodern theory. That is why, the fundamental notion of many philosophical explorations within framework of anthropology is related to a notion of *destructive libido,* rather than just *libido* as such. A number of postmodern authors focus on the dominance of the *destructive libido* in the structure of mental enjoyment, theory of which is limited by the issue of clarifying its origins, that directly is related to the issue of human "nature" and its dependence on sociocultural impacts.

It is worthy emphasizing that the above issue, that is, the constant presence in any socius of some excess of violence, especially in interpersonal relationships, both have been posed and developed by representatives of poststructuralism. In addition, many of them turned out to be very skeptical about the idea of *libidinal labor*, which, as well-known, is closely related with Freud hypothesis of *sublimation.* But if we compare Freud's grasping of sublimation, for example, with the conception of Herbert Marcuse, we may find it to be rather contemplative.

Marcuse is known to have believed that human need for destructiveness (*Thanatos*) is the constant feature of human being, which undergoes essential transformations by virtue of the technogenic essence of very civilization, with its permanent strive for industrial progress and comfort. In its turn, the civilization, which from very beginning is based on repression and coercion, in particular, on *forced labor*, fulfills the constructive function in terms of creating the immanent mechanism of *sublimation*, especially sublimation of human aggressiveness, therefore, the need for violence in its various forms.

Marcuse argued that the established system of industrial capitalism allows humanity to sublimate a huge amount of destructive libidinal energy with labor or the virtue of labor. In contrast to Freud, Marcuse distinguished between "repressive" and "non-repressive" sublimation, where the latter, according to him, is an effect of the "developed industrial society" and is based on libidinal labor as an opportunity to enjoy work.

As a result of sublimation by labor, "the biological drive becomes a cultural drive… There is sublimation, and, consequently, culture; but this sublimation proceeds in a system of expanding

and enduring libidinal relation, which are in themselves in work relations", thus "*libidinal component impulse*" *may enter in work*" [6, p. 212–217].

Meanwhile, Freud, for example, didn't trust humanity and insisted that "every civilization must be built up on *coercion* and "renunciation of instinct". One has, I think, to reckon with the fact that there is a present in all men destructive, and therefore anti-social and anti-cultural trends… there are two widespread human characteristics, which are responsible for the fact that *the relation of civilization can only be maintained by a certain degree of coercion – namely, that men are not spontaneously fond of work and that arguments are of no avail against their passions*" [3, p. 24].

Along with that, a number of postmodern authors exhibit a rather more critical attitude to the idea of sublimation. According to many of them, the very concept of sublimation is absolutely unfounded, or limited to a small number of examples. Suffice it to recall the notorious treatise that was written by representatives of postmodern philosophy, namely "Anti-Oedipus, Capitalism and Schizophrenia". It was in this treatise that an attempt was exercised to rationale for the doubtfulness of any *sublimation* at the current stage of capitalism, named as "postindustrial".

Furthermore, referring to the above studies, especially, the postmodern descriptions of postindustrial phase of capitalism, we can presume that contemporary "anthropological type" is mainly dealing with the enjoyment of "flows and power", rather than with the enjoyment of esthetics or labor. What does sublimation have to do with enjoyment of flows and power?

It is still possible to assume the existence of the so-called *repressive sublimation* (Marcuse) in the conditions of advanced economies, whereas *non-repressive sublimation*, which supposedly allows humans to be more creative, gentle, noble, etc., apparently, works more at the level of philosophical assumption, than it is does exist.

The same is relevant to no less prominent developer of psychoanalytic theory, namely Wilhelm Reich, who, *vice versa,* did not believe in sublimation, and considered that a special tendency of humans to *superfluous violence* in the sense of violence, which intensifies, becoming more and more destructive and atrocious, is the effect of supressive sexual *libido*, as he wrote, "unhappiness in love life".

Reich did not want to accept the old philosophical truth, which had been pronounced by Aristotle: "*man is by nature a political animal*" in terms of that humanity is the "result" of permanent historical sociocultural process, that is, the complex fusion of biological and social, where the main reason of life enjoyment, mostly, is to with satisfying so-called social instincts: human need for superiority or recognition and, domination.

That is why, we believe that it was Erich Fromm who turned out to be closer to the truth, when he tried to rationale for *significance the desire for power in spreading destructive trends, especially, in conditions of total indifference on the part of the social majority.*

Indeed, there is a certain dependence of the above theories on the common "spirit" of the time, related to them. Furthermore, referring to a logic of developing some ideas within the framework of brilliant philosophical trends of 20th century, the thesis on the existence of some correlation between the dominant system of social relations and relevant social subject, for instance, between certain system of production and certain mentality or "ethos", seems to be quite founded.

In the light of the above, we would like to mention about the concept of "*distinctive emotional make-up*", that was offered by no less prominent developer of methodologies in humanities, namely, Norbert Elias. This concept directly designates that human psyche functions "are directed to the network of social relationships to which the person belongs, perhaps taking the form of aggression or sexual desire. Or they may be directed to the natural world, for example

in the hunt for food or the pursuit of leisure. *The instincts and controls are functions which act within relationships. The psyche is the structure formed by these relation-functions.* The individual person is the structure, formed through the social relationships to which he or she belongs by virtue of the functions he or she carries out within the group" [9, p. 42]. Furthermore, "Norbert Elias's theory of the "civilizing process", which has become influential in the historiography of violence" [10, p. 200] as we believe, has been maintaining this influence up to date, especially in contemporary theory of sociocultural process.

In addition, similar to philosophers above, Elias also recognizes the key impact of development of monetary economy on both the social structure of the "Western world" and the transformation of the libidinal basis of personality.

So-called "Western world" differs from other civilizations, primarily, by its "schizoid's obsessions with the economy", as Deleuze quite rightly stated, that could not but affect the human psyche in terms of some "softening" of human mores (customs), when the desire for violence is substituted with the desire for accumulation. It is only necessary "to ensure that the Desire of the most disadvantaged creature will invest with all its strength, irrespective of any economic understanding or lack of it, the capitalist social field as a whole. Flows, who doesn't desire flows, and relationships between flows, and breaks in flows? – all of which capitalism was able to mobilize and break under these hitherto unknown conditions of money. While it is true that capitalism is industrial in its essence or mode of production, it functions only as merchant capitalism. While it is true that it is a filiative industrial capital in its essence, it functions only through its alliance with commercial and financial capital" [1, p. 229].

It is noteworthy, in contrast to Elias's view, in postmodern works there is mainly referred to a more differentiated structure of economy than just a more differentiated "communal life", especially in terms of developing the capitalism, mediated by increasing the production and consumption.

That is why, a number of contemporary thinkers claim that it is industrial capitalism that has laid the basis for *humanizing* the entire modern society, including the co-called penitential system. Thus, all of the mentioned authors are combined by the idea of significance of economic changes in shaping both the cultural field *(ethos)* and "anthropological type" in terms of softening or, *vice versa*, hardening of human relation, in particular, human mores.

In the context of the above, Michel Foucault, for example, once remarked that "the accumulation of men and accumulation of capital – cannot be separated, it would not have been possible to solve the problem of accumulation of men without the growth of an apparatus of production capable of both subjecting them and using them" [4, p. 221].

But, when considering the history of State development, Foucault was not inclined to absolutizing the human strive for violence, as Guattari and Deleuze insisted. Put it another way, according to Foucault, it is hardly the State system of punishment implies the libidinal component, even then, when we are referring to its past. In his view, even the old systems of "bloody punishment" were based on "*purely calculated violence*", "*differentiated production of pain*", rather than on "the eye of the gods who enjoy cruel spectacles" [4, p. 131]. Therefore, in the case of Foucault, we have a purely economic substantiation.

Meanwhile, this is a very debatable issue. The above Elias, for example, fully agrees with Deleuze, that is, with Nietzschean vision, which, as well-known, was based on an exceptional emphasis on the "original savagery of feelings" and "joy in destruction" of previous peoples, including their ruling class (estate).

In addition, some author of a later period, with regret to remark that despite increasing self-control in most of current societies, cruelty and "enjoy in the destruction" and "torment of other",

which in Elias's words, for instance, are "exceptional phenomena of pathological degeneration" [2, p. 35] continue, that is, we still meet all this in later phases of social development. That is why it is grasping the "prime causes" of destructive impulses that is the most fundamental issue for many explores. The above phenomenon, that is, the need for destructive hatred and enjoyment of violence, which sometimes come into contact with "death instinct", became a special subject matter of examination for almost the entire contemporary social philosophy. From a postmodern, poststructuralist point of view, for example, current humanity is moving toward self-destruction. In regard to libidinal urges, they hardly have some humanistic component. In any case, if it still exists, it manifests itself very weakly and inexpressive: "desire knows only gift and theft" (Deleuze & Guattari), and also there is always some concern with death and "bloody festival of punishment".

In fact, when humans behave destructively, they not only become like animals (animals do not know about prohibition). As Fromm rightly argued, such humans become even worse than animals, since they know about prohibition, but they ignore it for the sake of passionate desire, even when this desire destroys and annihilates them. The passions turn into the main source of life enjoyment and sense of existence. Thus, the discussion about why reason and rationality do not always dominate over unreason and irrationality is absolutely unnecessary. It is obvious, but both are equally inherent only to human being.

Along with the phenomenon of *superfluous violence* that presumably has a libidinal basis, there is another obvious reason for intensifying the destructive trends, especially, in social terms. We have in mind a particular attachment from the part of supporters of Western tradition, for example, to the discourse of individual experiences and passions. One can say even about the whole cult of passions and feelings, which in the conditions of postmodern hedonism have completely replaced any ethical arguments. Put it another way, we can observe that the self-control is decreasing, loosening codes and increasing emotional alternatives.

Meanwhile, some postmodern authors are convinced that in the conditions of postindustrial economy all human passions are, mostly, leveled with the striving for profit and comfortable life, put it another way, it is *material emotions* (Deleuze & Guattari) that are dominant nowadays. In the circumstances of "advanced societies" with their no less developed system of production and consumption, including their virtual forms, we have mostly "pampered" humans with a previously unthinkable comfortable lifestyle. But as evidenced by everyday life experience, the enjoyment of "items" and "services" do not exclude the enjoyment of old human passions, rather *vice versa,* they peacefully coexist.

Particular concern with personal feelings and passions, or constant obsession with them, is often accompanied by inability to self-restraint in terms of restricting one's own affective urges or desires. Can this lead to a mental disorder? Presumably, it is no coincidence that Baudrillard, for example, when describing the postmodern "community" uses the term "therapeutic society", having in mind, obviously, the psychiatric clinic that dominates there.

Indeed, nowadays the system of social relations is being totally swallowed up by market relations. As Marxists rightly states, capitalist production is the production of certain types of sociality, including a certain type of humans. For the postmodern anthropological type, brought up on the liberal ideology of equal rights and opportunities, and, therefore, who does not recognize any social "pecking order", there is only one thing that has an absolute value – it is Himself, perhaps even his intimate circle. And that is all!

In such a system of value coordinates, such phenomena as a group solidarity, especially class consciousness, is more a myth than a reality, which has found its most vivid conceptual reflection in modern philosophy, in particular, in the existential phenomenology of Jean Paul Sartre.

According to Sartre *the Other* always represents a potential danger, but not in the sense that he confesses a different faith, morality, or ideas about the world (as the guardians of the civilizational approach try to assure us), but precisely because he is *not-Me.* Furthermore, there is no certainty that this *Other* treats me as a partner or as a friend, and that he is attached to me, etc.

Presumably, he enters with me into a relationship or communication due only to enslave me, to absorb my freedom, to destroy me as a person, thus Sartre, in fact, reproduced the Freud's viewpoint, once expressed by him in his well-known "Civilization and its discontents": "men are not gentle, friendly creatures, wishing for love, who simply defend themselves if they are attacked, but that a powerful measure of desire for aggression… *homo homini lupus*. Who has the courage to dispute it in the face of all the evidence in his own life and in history?" [3, p. 24].

Nevertheless, as for "sociality" *in the sense of people's need for community*, the final sentence was passed not even by existentialism, but by representatives of postmodern philosophy, which with inherent in them "genital thinking" attacked psychoanalysis due to completely unfounded psychoanalytic "belief" in attachment (affection), that there is attachment between a man and a woman, and *vice versa,* between a woman and a man, between children and their parents, etc.

For Schizoid or in Schizoid's view, all these are myths, which were created by human civilization, more precisely, by capitalism for the sole purpose of "enslaving" humans, motivating them to work on the State and the entire system of public relations, which are grounded on the urge for "surplus value". It is as if a person who is not burdened with a family, is not a "slave" of capitalism, and this capitalist machine provides him with the benefits of life just like that, free of charge and gratuitously.

Meanwhile, it is hardly the above scepsis is unfounded. Peoples who, currently, live in conditions of material and informational excess and high-developed technology, actually, is swallowed up by various "things", which, in contrast to philosophers, are not considered by them as "terror". That is why, the statement of Deleuze with regard to complete dominance of desire for flows, rather than persons, which are totally independent of the "Oedipal dirt" (as he calls the family affection), is quite relevant.

The postmodern "Schizoid" is no longer a moral Subject, nor a "family madman" in terms of his absolute indifference to "fatherhood", "obligation", "maternal love", "social environment", therefore the psychoanalytic story about "Oedipus" is of no interest, or it is easily refuted. Schizoid libidinal flows, are primarily directed toward "*body without organs*", mainly, in the form of capital, and that is why postmodernists classify the Schizoid Subject as a "celibate machine". What "Oedipus" can we talk about?

Furthermore, contemporary information technologies have fantastic possibilities with regard to replacing or simulating real relationships by virtual signs (symbols) of relationships, including feelings and emotions. We have an interesting phenomenon – a virtual simulation of feelings, which is still being broadcast, despite the fact that gender as such no longer matters.

However, women are already so free that they cease to be interesting to men even as an object of libidinal interest, and not only in the sense of oppression or enslavement of their freedom (Sartre), since men's libidinal interest in women apparently ends where women's freedom begins in terms of equality, and God forbid – superiority, which the most convinced feminists dream of.

In relation to the above, it is completely no coincidence, postmodernists focus on both the naturalness of homosexuality and its primary and secondary forms. Presumably, such a vision is the conceptual expression of a very deep phase of gender crisis or alienation between men and women in the so-called highly developed societies, as evidenced by no less serious struggle, competition, up to mutual hatred in everyday life.

Thus, the libidinal background of postmodern anthropology is directly connected with two extremely complex issues, namely, with the issue of superfluous violence and the problem of "designing of Schizoid Subject" in purely philosophical sense. Put it another way, there is mainly referred to such individuals, who are the "humans of desire". But if the *phantasm*, according to most authors, is a widespread symptom of contemporary human being, then the *simulacrum* is a widespread phenomenon of contemporary reality that is directly correlated to this *phantasm*: "The modernity is defined by power of the simulacrum" (Deleuze).

References

1. Deleuze G. and Guattari F. (2009) *Anti-Oedipus. Capitalism and Schizophrenia*. / Translated by R. Hurley. Penguin Putnam Inc, New York, USA, 432 p.
2. Elias N. (2008) On change of aggressiveness / in *Emotions. A Social Science Reader*, M. Greco, P. Stenner (eds), Routledge, Taylor & Francis Group, London and New York. P. 34–45. URL=https://doi.org/10.4324/9781315881393/
3. Freud Z. (2005) Civilization and its discontents – The electronic version is copyright. Chrysoma Associated Limited. Publications Division. Electronic Books Library. 40 p.
4. Foucault M. (1977) Discipline and Punish: The Birth of the Prison. / Translated from the French by Alan Sheridan. New York : Vintage Books. 333 p.
5. Gaines Elisabeth R. (1995) "POSTMODERNISM AND ANTHROPOLOGY". Nebraska Anthropologist. 85 p. URL: https://digitalcommons.unl.edu/nebanthro/85.
6. Marcuse Herbert (1975) Eros and Civilization: A philosophical enquiry into Freud. Beacon Press books are published under the auspices of the Unitarian Universalist Association. 275 p.
7. Nietzsche Fredrich (2010) On the genealogy of Morality / in Ethics: The Essential Writings (ed.), Gordon Marino, The Random House Publishing. P. 274–292.
8. Sartre Jean-Paul (2003) Being and Nothingness / Translated by Hazel E. Barnes. Routledge. 688 p.
9. Smith D. (2001) Norbert Elias and modern social theory. SAGE Publications. London Thousand Oaks New Delhi, published in association with Theory, Culture & Society, Nottingham Trent University. 198 p.
10. Wood J.C. (2011) Going mad is their only way of staying sane: Norbert Elias and the Civilized violence of J.G. Ballard/ in J.G. Ballard: Visions and Revisions. Editors: Jeannette Baxter and Rowland Wymer. Publisher: London : Palgrave, forthcoming. P. 198–214.

ЛІБІДИНАЛЬНЕ ПІДҐРУНТЯ ПРИЙДЕШНЬОЇ СОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ, АБО КІЛЬКА СЛІВ ПРО ПОСТМОДЕРНІСТСЬКУ АНТРОПОЛОГІЮ

Інна Сайтарли
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Олена Іщенко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Запропонована стаття розпочинається з приділення належної уваги розвитку філософської антропології постмодерну під безпосереднім впливом психоаналітичного підходу. Ми маємо на увазі насамперед психоаналітичну «доктрину» лібідо та так звані афективні цінності, які, згідно

із засновником психоаналітичної теорії, визначаються відносною соціокультурною традицією («кодом»). Саме ця визначеність знайшла своє додаткове обґрунтування в рамках провідних «метафізичних» трактатів XX століття. Як наслідок, була запропонована концепція «шизоаналізу» у сенсі оригінального злиття економічного детермінізму та «ортодоксального» психоаналізу.

І психоаналіз, і представники постмодерної філософії чітко вказали на лібідинальну основу людської психіки, відтак на небезпеку домінування у її структурі пристрастей над розумом аж впритул до можливості його втрати, чим здійснили суттєву трансформацію предметного поля філософської антропології.

Тому головна проблема цієї статті пов'язана з найбільш складним питанням, яке має відношення до обох вищевказаних тенденцій у сучасній антропології. Йдеться про проблему «надміру насилля», викликаного, на думку багатьох мислителів, лібідинальними імпульсами, а також очевидною слабкістю постіндустріальної соціальної системи, яка продукує «бажання», наприклад, бажання задоволення в його різних формах, що жодним чином не сприяє формуванню «дисциплінованих суб'єктів».

Слабкість «дисциплінуючої влади» насамперед на рівні соціальності за умови відсутності інших механізмів стримування та контролю над руйнівними пристрастями становить суттєву небезпеку для відтворення людської соціальності і є причиною нинішньої соціальної кризи.

Разом із тим так званий «надмір у насиллі» психоаналітики та декотрі постмодерністи пояснюють властивою людству схильністю отримувати задоволення від страждання, що спричиняє наступне не менш складне філософське питання, яке донині є відкритим – питання про механізми моделювання цих «любителів кривавих спектаклів», як висловлювався один із яскравих представників критичного дискурсу Мішель Фуко.

Ключові слова: теорія соціогенезу, деструктивне лібідо, примусова праця, сублімація, емоційний склад, соціальність, шизоїдний суб'єкт.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 73–83
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 73–83

УДК 167
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.9

МЕТОДОЛОГІЯ ЗАХИЩЕНИХ У США ДИСЕРТАЦІЙ З ФІЛОСОФІЇ

Олександр Кулик
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра філософії
пр. Гагаріна, 72, 49010, м. Дніпро, Україна

У статті докладно проаналізована методологія трьох захищених в університетах США дисертацій PhD з філософії. Зокрема, було розглянуто особливості застосування в цих дисертаціях дескриптивного методу, регресивного аналізу, декомпозиційного аналізу, трансформаційного аналізу, методу кейсів, мисленнєвого експерименту, герменевтичного методу, компаративного методу та історичного методу. Використання цих методів було проаналізоване у контексті наявних напрацювань методологів щодо засобів забезпечення плідності застосування таких методів. Зокрема, були розглянуті питання особливостей використання дескриптивного методу у філософських дослідженнях, прослідковано застосування п'яти модусів герменевтичного методу, показані відмінності між широким та вузьким тлумаченням завдань компаративного методу, розглянуті методологічні вимоги до застосування методу кейсів, виокремлені компоненти застосування історичного методу. У статті аргументована теза, що наявні у розглянутих дисертаціях розбіжності у виборі методів викликані насамперед різними методологічними підходами цих дисертантів – позаперсоналістським, персоналістським та трансперсоналістським. Були встановлені та наведені характеристики кожного з цих трьох методологічних підходів. Також у статті показано, що, незважаючи на наявні відмінності у методологічних підходах, усі автори, дисертації яких було розглянуто, використовували дескриптивний метод та аналіз. Ці два методи були охарактеризовані як базові для наукового дослідження з філософії. Викладені у цій статті дані можуть бути корисними як для молодих дослідників, котрі прагнуть опанувати науковий методологічний інструментарій, так і для досвідчених учених, котрі в умовах активізації міжнародної співпраці у сфері підготовки наукових кадрів хочуть ознайомитися з аналізом прикладів проведення наукових досліджень з філософії у США.

Ключові слова: методологія, філософія, дисертація, методологічний підхід, історичний метод, компаративний метод, дескриптивний метод, аналіз, герменевтичний метод.

Вступ. Питання пошуку ефективного методологічного інструментарію здійснення наукових досліджень є одним з найбільш складних та дискусійних у сфері філософської методології. На наше переконання, теоретичні виклики, які ставить це питання перед дослідниками, вимагають аналізу не тільки зразків філософування видатних мислителів та їхніх роздумів щодо методології, але й вивчення інституціонально закріплених практик проведення філософських досліджень, які наявні у різних країнах. Цей аспект, окрім іншого, має і суттєву прикладну значущість, надаючи корисну інформацію як для молодих дослідників, так і для досвідчених науковців.

Є чимало наукових праць, які присвячені аналізу застосування тих чи інших методів, що використовують у філософських дослідженнях. Наприклад, це роботи таких сучасних авторів, як: П. Барта [1], М. Біні [2], Дж. Блейхер [3], Д. Коллієр [4], Т. Гендлер [5], С. Грігґ [6], Е. Джейкоб [7], Дж. Максвелл [8], Дж. Порра [9], М. Санделовскі [10] та ін. Однак проведені зазначеними науковцями дослідження не спрямовані на розгляд методології саме дисертаційних робіт з філософії. Цей аспект потребує окремого дослідження, що ми і будемо робити у нашій статті.

© О. Кулик, 2022

З метою надання читачам цієї статті даних не стосовно того, що може або має бути, а стосовно того, що безпосередньо є, ми сфокусували нашу увагу на конкретних прикладах застосування методології у дисертаційних дослідженнях, що потребувало від нас використання case study (дослідження кейсів). Маючи бажання надати ґрунтовний розгляд, але при цьому враховувати очевидні формальні вимоги щодо обмеженого обсягу наукової статті, ми звузили розглянуті випадки за допомогою низки критеріїв: 1) місце захисту розглянутої дисертації – університет США; 2) дата захисту дисертації – не раніше 2015 року; 3) наявність повного тексту дисертації у відкритому доступі; 4) дисертація подана для присудження ступені PhD у галузі філософії; 5) суто філософський, а не міждисциплінарний характер захищеної дисертації. Серед дисертацій, які відповідали цим критеріям, ми відібрали три кейси – дисертації Б. Кейла [11], Н. Літтла [12] та Дж. Сігнорацці [13], які є, на нашу думку, показовими з точки зору вітчизняного дослідника, який хоче отримати уявлення щодо поширених у США практик застосування методів у дисертаційних дослідженнях з філософії.

Оскільки розуміння особливостей застосування тих чи інших методів має певну специфіку у різних дослідницьких традиціях, ми вирішили підходити до аналізу методології американських дисертантів, виходячи з тих критеріїв, які є поширеними в тій дослідницькій традиції, до якої вони належать. Тому ми аналізували застосовані у вказаних трьох дисертаціях методи, беручи до уваги характеристики та описи цих методів, які надані в американській та ширше – англомовній – науковій літературі. На нашу думку, це дозволило нам більш коректно трактувати методологічні завдання, які були поставлені вказаними дисертантами та більш точно врахувати особливості виконання ними таких завдань.

Зазначимо також, що у цій статті ми не ставили собі завдання оцінювання змісту вибраних для розгляду дисертацій, нас цікавило лише питання фіксації наявних практик застосування методів філософського пошуку з подальшим аналізом таких практик з точки зору їхньої структури та методологічних особливостей використання.

Методологія дисертації Б. Кейла

Переходячи безпосередньо до викладу результатів нашого дослідження, розпочнемо з дисертації на тему «Філософська методологія та її застосування в експериментальній філософії», яка була захищена Бенджаміном Кейлом у 2015 році в Університеті Канзасу (США) [11].

У першому розділі свого дисертаційного дослідження Б. Кейл формулює тезу, яку він планує аргументувати, та додає до неї думки щодо обмежень її застосування, а потім залучає дескриптивний метод для викладу позицій інших дослідників щодо порушених ним питань.

Як відомо, дескриптивний метод є важливим для багатьох різновидів наукового дослідження. Він дозволяє науковцю викласти базову інформацію, над якою він буде працювати у своєму дослідницькому пошуку. Завдяки дескриптивному методу вчений вводить у розгляд важливі для його дослідження дані, надаючи можливість глибокого опрацювання їх іншими методами. Серед основних вимог до застосування цього методу американські методологи висувають такі: 1) він має застосовуватися щодо того, що піддається опису; 2) основною інтенцією застосування цього методу має бути прагнення уникнення упередженості у питаннях: а) виділення важливого та другорядного на етапі відбору матеріалу для опису, б) вибору описових характеристик на етапі здійснення опису як такого; 3) опис потребуватиме інтерпретації [10, с. 335].

У дисертації Б. Кейла можна побачити слідування кожній з трьох зазначених вище методологічних вимог до застосування дескриптивного методу. Наприклад, другу вимогу

дисертант задовольняє тим, що подає не тільки той матеріал, який підкріплює його позицію, але й той, який суперечить їй.

Як відомо, є відмінності між застосуванням дескриптивного методу у quantitative research (кількісних дослідженнях) та qualitative research (якісних дослідженнях, тобто тих, що не використовують кількісні методи). Ці відмінності стосуються питання розмежування опису та його інтерпретації. У філософських дослідженнях, які є частиною qualitative research, незвично і, мабуть, непотрібно забезпечувати наявність чіткої границі між описом та його інтерпретацією. І це ми можемо побачити у дисертації Б. Кейла, де описи та їх інтерпретація здебільшого подані інтегровано.

Застосовуючи дескриптивний метод, дослідник має забезпечити два типи валідності – дескриптивну та інтерпретаційну. Це є складним методологічним завданням, бо потребує від дослідника глибокого та всебічного знання того, що він піддає опису й наступній інтерпретації. Формулюючи методологічні вимоги до забезпечення зазначених типів валідності, Джозеф Максвелл зазначає, що дослідник повинен: 1) здійснити опис таким чином, щоб безпосередні учасники того, що він описує, а також незацікавлені сторонні особи могли б визнати його опис відповідним дійсності (дескриптивна валідність); 2) адекватно передати ті сенси, які вбачали в описаних ним подіях або явищах їх безпосередні учасники (інтерпретаційна валідність) [8]. Безумовно, наведені вимоги щодо забезпечення дескриптивної та особливо інтерпретаційної валідності мають розглядатися як певний орієнтир, який повністю втілити в життя навряд чи можливо, однак рух у напрямку, який задано цим орієнтиром, є важливою методологічною настановою для дослідників, які застосовують дескриптивний метод.

У філософських дослідженнях серед традиційних засобів забезпечення валідності у її дескриптивному та інтерпретаційному модусах традиційно застосовують наведення прямих цитувань тих авторів, погляди яких описують та інтерпретують. Зокрема, це можна побачити в дисертації Бенджаміна Кейла, який у разі застосування дескриптивного методу до викладу думок інших дослідників наводить відповідні цитування.

У своїй дисертації після надання опису думок інших дослідників та інтерпретації наведених даних Б. Кейл переходить до викладу аргументації на захист сформульованої ним раніше власної тези. Як метод здійснення власних міркувань дисертант використовує аналіз.

Очевидно, що аналіз широко застосовується в наукових дослідженнях. Це загальнонауковий метод, який ефективно допомагає вирішити дослідницькі завдання представникам найрізноманітніших наукових дисциплін. Зазначимо також, що застосування аналізу супроводжується використанням синтезу, завдяки якому отримані результати приводяться у систему та викладаються як компоненти певної теоретичної системи. Для таких авторів, як Бенджамін Кейл, які працюють згідно з методологічними настановами аналітичної філософії, аналіз є основним методом, значущість якого є фундаментальною для його дослідження.

Для коректного розуміння застосованих Кейлом модусів аналітичного методу пропонуємо звернутися до класифікації, розробленої Майклом Біні. М. Біні виділяє три основні «концепти аналізу» – регресивний (regressive), декомпозиційний (decompositional) та трансформаційний (transformative), які, за його словами, можуть застосовуватися дослідником як окремо, так і у вигляді різних стадій одного дослідження [2]. Майкл Біні зазначає, що філософи, котрі здійснюють аналіз у рамках першого з названих модусів, виявляють основи, фундаментальні реалії щодо явища, яке досліджують, – його першопричини, принципи тощо. Дослідники, котрі тлумачать аналіз як роботу з декомпозиції досліджуваного явища, розкладають те, що вони досліджують, на складники, фокусуючи увагу на деталях,

елементах, компонентах цілого. Трансформаційний аналіз полягає в тому, що дослідник, досліджуючи те чи інше явище, приводить висловлювання щодо такого явища у коректну з точки зору логіки форму.

У своїй дисертації Б. Кейл розпочинає застосовувати метод аналізу з його регресивного модусу. Фокусуючи увагу на понятті «людина», він показує, що наявність саме розумності є тим, що утворює це поняття [11, с. 14]. Завершуючи перший розділ тим, що розглядає можливі заперечення щодо висловленої ним позиції, дисертант застосовує вже декомпозиційний аналіз, зупиняючись на осмисленні одного з фрагментів міркувань Арістотеля, який є актуальним у контексті розглянутої дисертантом проблематики [11, с. 21–22]. Показово, що при цьому Б. Кейл робить ремарку, що "a detailed exegesis of particular Aristotelian texts" («детальна екзегеза окремих текстів Арістотеля») виходить за рамки поставлених у його дослідженні завдань [11, с. 21] – його дисертація не є історико-філософською, а спрямована на вирішення певного теоретичного питання, що не прив'язане ані до конкретної філософської постаті, ані до певного філософського тексту, ані до певного історичного періоду в розвитку філософії.

У другому розділі дисертаційної роботи Бенджаміна Кейла ми теж можемо побачити застосування методу аналізу, причому в усіх зазначених вище трьох модусах. Він здійснює регресивний аналіз, показуючи, наприклад, що мисленнєвий експеримент є аргументом. Декомпозиційний аналіз Б. Кейл робить, наприклад, у разі виділення змістових компонентів мисленнєвого експерименту «Ліфт Ейнштейна». Б. Кейл застосовує трансформаційний аналіз у розгляді висловленої одним з дослідників фрази "thought experiments are arguments" («мисленнєві експерименти є аргументами») – дисертант осмислює, що саме може означати слово "are" у цьому висловлюванні, а також те, як саме інтерпретувати цей вислів, щоб досягти правильного розуміння [11, с. 27–28].

Ще один метод, який Б. Кейл застосовує у другому розділі своєї дисертації, – це метод кейсів, за допомогою якого він осмислює те, як саме студенти, яким він викладає у своєму університеті, сприймали філософські мисленнєві експерименти [11, с. 42–43].

Є чимало різновидів використання методу кейсів у наукових дослідженнях. Так, Девід Коллієр вказує, що його використовують як засіб: 1) інтерпретації, 2) генерування гіпотез, 3) підтвердження гіпотез, 4) піддавання теорій сумніву тощо [4, с. 107]. У разі застосування такого методу Бенджаміном Кейлом ми бачимо третій з вищенаведених різновидів – дисертант наводить та осмислює кейс для того, щоб підтвердити ту гіпотезу щодо мисленнєвих експериментів, яку він пропонує у своєму дослідженні.

Методологи висувають три головні вимоги щодо застосування методу кейсів: зрозумілість, новизна та правдоподібність [9, с. 567]. Як можна переконатися з другого розділу дисертації Б. Кейла, застосування ним методу кейсів не порушує жодну з цих вимог.

У третьому розділі своєї дисертації Б. Кейл залучає регресивний та трансформаційний різновиди аналізу, зокрема, перший – щодо поняття «самоочевидне етичне висловлювання», а другий – щодо міркувань дослідника Хейлса. Також Б. Кейл у цьому розділі не тільки пише про мисленнєві експерименти різних авторів, але й безпосередньо застосовує у своєму дослідженні метод мисленнєвого експерименту, осмислюючи запропоновану Альфредом Еєром гіпотетичну ситуацію конфлікту інтуїцій філософів щодо етичної проблематики [11, с. 58–65].

Використовуючи метод мисленнєвого експерименту, дослідники, осмислюючи певний уявний сценарій, з'ясовують те, що може бути продуктивним для інтерпретації реальних ситуацій та переносять отримані у разі осмислення уявного сценарію думки на реалії за межами уявного сценарію. Методологи розбивають мисленнєві експерименти на дві

великі групи: гіпотетичні (ситуація потенційно може статися) та контрфактичні (ситуація не може статися). Також мисленнєві експерименти поділяють за їхньою спрямованістю на: 1) фактивні (factive), які встановлюють, що саме могло б бути фактами тої чи іншої ситуації (такі експерименти зазвичай застосовують у природничих науках); 2) концептуальні (conceptual), які встановлюють, що саме ми вважаємо належним застосуванням понять (використовують в основному в метафізиці та епістемології; 3) оціночні (valuational), які встановлюють належну моральну або естетичну реакцію на ту чи іншу ситуацію (здебільшого застосовують в етиці та естетиці) [5, с. 25].

Виходячи з наведених вище класифікацій, ми визначимо той мисленнєвий експеримент, який застосовує Б. Кейл, як гіпотетичний та концептуальний. Він гіпотетичний, адже у описаних Кейлом філософів, які займаються етичною проблематикою, справді цілком може бути конфлікт інтуїцій. Цей експеримент є концептуальним, оскільки шляхом його використання Б. Кейл хоче прояснити, чим саме є застосування поняття «інтуїція» з точки зору апріорного та апостеріорного міркування. Як цілком слушно зазначає Т. Гендлер, концептуальні мисленнєві експерименти характерні для епістемології, а Б. Кейл проводить своє дослідження саме в межах такої філософської дисципліни.

З точки зору ефективності застосування мисленнєвого експерименту є три основні методологічні застереження, за якими можна поставити під сумнів його теоретичну спроможність: 1) неуявність (unimaginability), коли описаний сценарій неможливо уповні уявити, 2) ненадійна аргументація (unsound argument), коли описаний сценарій можна уявити, але аргументація, яка встановлює правильну оцінку сценарію, є ненадійною; 3) незастосовність (inapplicability): описаний сценарій можна уявити, аргументація надійна, але отриманий висновок не відкриває те, що він має відкрити, на думку автора [5, с. 22]. Як ми можемо побачити з того, як саме Б. Кейл застосовує свій мисленнєвий експеримент, цей експеримент є таким, що можна уявити, він має надійну аргументацію та такий висновок, який може бути застосованим.

Методологія дисертації Нолана Літтла

Перейдемо до розгляду другого кейсу. Це захищена у 2017 році в Бостонському університеті (США) дисертація Налана Літтла на тему «Автентичність та неавтентичність у філософії історії Мартіна Гайдеггера» [12].

У першому розділі дисертант розпочинає із застосування методу декомпозиційного аналізу: він показує, чим є філософія історії, розкладаючи її на такі компоненти, як «критична філософія історії» та «умоглядна філософія історії». Потім він застосовує дескриптивний метод, розглядаючи питання, чим саме є авторитет, а далі використовує регресивний аналіз, встановлюючи, чим саме є об'єктивність [12, с. 26–29]. Наступний методологічний елемент першого розділу Н. Літтла – застосування дескриптивного методу у разі подання того матеріалу праці «Буття та час» М. Гайдеггера, який має стосунок до проблематики філософії історії.

Також у першому розділі Нолан Літтл не тільки пише про герменевтику в роботах Гайдеггера, але й застосовує герменевтичний метод. Під герменевтичним методом ми розуміємо комплекс розроблених у межах філософської герменевтики методологічних засобів покращення інтерпретації, які роблять її чутливою як до нюансів процесу розуміння, так і до факторів, що впливають на цей процес.

Джозеф Блейхер тлумачить специфіку герменевтичного методу у тому, що його спрямовано на врахування впливу на процес інтерпретації: 1) інтенціональних та телеологічних характеристик значень, 2) структур перед-розуміння, 3) тієї ситуації, у якій відбувається така інтерпретація, 4) взаємозв'язку в інтерпретації між цілим та частковим,

5) горизонту інтерпретатора [3, с. 257]. У першому розділі своєї дисертації Нолан Літтл застосовує той модус герменевтичного методу, який фігурує у вищенаведеному описі Дж. Блейхера під номером 1.

Далі дисертант надає "description of what Heidegger means by the phenomenon of the historical" («опис того, що Гайдеггер має на увазі під феноменом історичного») [12, с. 38]. Дескриптивний метод Н. Літтл використовує і далі для опису тої аргументації, яку використовував М. Гайдеггер у разі формулювання свого бачення концепту Dasein. Як засіб забезпечення інтерпретаційної валідності своїх дескрипцій дисертант наводить цитування цього філософа.

У другому розділі дисертації Літтла є три підрозділи, структура яких схожа між собою: на початку кожного з цих підрозділів протягом одного-двох абзаців дисертант констатує зв'язок Гайдеггера з одним із зазначених філософів: Г. Ріккертом, Е. Гуссерлем, Ф. Ніцше, а потім надає опис думок відповідного філософа: Ріккерта [12, с. 73–88], Гуссерля [12, с. 89–102], Ніцше [12, с. 103–114] щодо проблематики, яка цікавить дисертанта. Для досягнення своїх завдань у цьому розділі дисертант використовує саме дескриптивний метод, а не наприклад історичний метод.

Варто зупинитися більш докладно на суттєвій відмінності історичного та дескриптивного методів. Дескриптивний метод не може врахувати динаміку явищ, він ніби робить статичні фотографії того, що має місце, не володіючи методологічними засобами зв'язати їх в одне ціле та прослідкувати трансформації, розвиток, зміну. Оскільки в цьому розділі Літтл розглядає питання, які його цікавлять, саме у статиці, це є першою ознакою відсутності застосування історичного методу. Далі звернемо увагу на інші характеристики історичного методу. Описуючи американські традиції застосування історичного методу, Сьюзан Грігґ зазначає: «Класичне формулювання історичного методу у Сполучених Штатах мало три елементи: дослідження, тобто ідентифікація та локалізування джерел та вибір з них свідчень; аналіз, звичайно поділений на зовнішній та внутрішній критицизм; синтез, тобто інтерпретація» [6, с. 228]. Хоча з другої половини XX століття ці стадії багато в чому переосмислювалися істориками, безумовно, важливою залишається вимога, щоб, використовуючи історичний метод, дослідники забезпечували, щоб їхні висновки та розповіді «ґрунтувалися на доказах і були представлені у форматі, який є відкритим для публічного огляду та критики шляхом повторного вивчення відповідних записів іншими істориками» [9, с. 552]. Слідів наявності зазначених ознак застосування історичного методу у другому розділі дисертації Н. Літтла ми не побачили, і це є закономірним, адже відповідні завдання дисертантом не ставились.

Час від часу дисертант розміщає у другому розділі думки, які могли б бути супроводжені застосуванням компаративного методу. Наприклад, у викладі думок Гуссерля він пише: "One might think of Rickert's philosophy of value and culture here" [12, с. 93], втім Літтл не відходить від застосування дескриптивного методу, залишаючи інші методологічні інструменти для наступних розділів своєї дисертації.

У третьому розділі Н. Літтл демонструє застосування герменевтичного методу щодо тлумачення змісту роботи М. Гайдеггера «Буття та час», а також щодо явищ та понять, які описуються в цій книзі. Тут можна побачити більш широке застосування можливостей герменевтичних процедур, ніж у першому розділі дисертації Н. Літтла – він залучає ті модуси застосування герменевтичного методу, які були вказані у першому, третьому та четвертому пунктах зазначеного вище опису Дж. Блейхера.

У четвертому розділі Н. Літтл розпочинає із застосування герменевтичного методу, зупиняючи увагу на дослідженні інтерпретаційного горизонту історика [12, с. 181–182] та

політика [12, с. 182–183]. Таким чином, застосування герменевтичного методу дисертантом доповнюється п'ятим пунктом з вищенаведеного опису Блейхера. Далі Н. Літтл застосовує декомпозиційний аналіз щодо концепту Dasein М. Гайдеггера та знову герменевтичний метод, осмислюючи інші поняття німецького філософа. Зазначимо, що в цьому розділі можна побачити приклади застосування модусів герменевтичного методу з усіх п'яти пунктів опису Блейхера. Також дисертант застосовує дескриптивний метод, власне, в цьому розділі дисертації він ставив собі завдання здійснити саме опис: «Тут я прагну описати основні елементи розуміння та інтерпретації, які лежать в основі будь-якого розуміння історії та історичних обставин» [12, с. 180]. Наприкінці четвертого розділу ми можемо побачити елементи компаративістики поглядів М. Гайдеггера з ідеями Ріккерта, Гуссерля та Ніцше.

Методологія дисертації Джино Сігнорацці

Третій кейс нашого дослідження – це захищена у 2017 році в Університеті Нью-Мексико (США) дисертація Джино Сігнорацці «Ґеґель про індійську філософію: спінозизм, романтизм, європоцентризм» [13].

У першому розділі дисертант розпочинає із застосування дескриптивного методу, викладаючи факти з життя та філософії Б. Спінози. Також він застосовує історичний метод, встановлюючи роль спінозизму у європейській культурі відповідного періоду та його вплив на філософію. На відміну від дисертації Н. Літтла, у першому розділі дисертації Дж. Сігнорацці ми бачимо ознаки наявності всіх трьох компонентів застосування історичного методу, які перелічувала Сьюзан Грінґ у своїй наведеній вище характеристиці: Сігнорацці ідентифікує та локалізує джерела, вибираючи з них історичні свідчення, а також здійснює аналіз та синтез цих свідчень. Можна побачити значну увагу, яку дисертант приділяє осмисленню тих обставин життя Ґеґеля, які є важливими з точки зору встановлення впливу спінозизму на становлення власного філософського світогляду німецького філософа. Ще один метод, який Дж. Сігнорацці застосовує у першому розділі своєї дисертації, – це компаративний метод.

Слово «компаративістика» в контексті методології філософського дослідження, як відомо, вживається як у широкому, так і у вузькому значенні. У вузькому значенні йдеться про застосування порівняльного методу до думок тільки тих філософів, які належать до сутнісно різних культур (для цього є відповідний термін – «компаративна філософія»). Наприклад, це можуть бути порівняння думок представників філософії Західної Європи та Давньої Індії. У широкому ж значенні йдеться про застосування систематичних та логічно обґрунтованих порівнянь до думок авторів, які не обов'язково є представниками настільки різних культур. У першому розділі своєї дисертації Дж. Сігнорацці застосовує компаративний метод саме у широкому значенні – порівнюючи концепти Спінози та Ґеґеля, між якими хоча і були суттєві розбіжності, втім не було прірви у контексті корінних відмінностей культур, до яких вони належали.

Після компаративістики Сігнорацці переходить до розгляду німецького романтизму. Спочатку він за допомогою дескриптивного методу наводить думки дослідників щодо течії романтизму та її впливу на Ґеґеля. Далі дисертант застосовує метод аналізу щодо думок представників німецького романтизму стосовно Індії, вибравши для своїх завдань регресивний модус аналітичного методу. Дисертант активно поєднує використання аналізу із застосуванням історичного методу.

Наприкінці першого розділу дисертант продовжує застосовувати історичний метод та долучає до нього також і компаративний метод (у широкому значенні цього терміна). За допомогою цих двох методів він: 1) осмислює ставлення Ґеґеля до античної культури та до Індії; 2) протиставляє ставлення Ґеґеля до античної Греції та його ставлення до Індії; 3) протиставляє ставлення до Індії Ґеґеля та німецьких романтиків.

У другому розділі дисертант ділить роботи Геґеля на певні групи, шукаючи в них розмисли філософа щодо індійської філософії. Він залучає герменевтику для осмислення інтенцій філософа щодо Індії, встановлює пізнавальний горизонт Геґеля щодо Індії, а також реконструює його передсуди щодо індійської філософії. Згідно з наведеним вище переліком модусів герменевтичного методу, це перший, п'ятий та другий пункти з опису Джозефа Блейхера.

Також у другому розділі дисертант застосовує історичний метод, прояснюючи місце того чи іншого філософського твору у житті Геґеля. Дисертант розглядає праці німецького філософа у хронологічному ключі – спочатку він осмислює думки щодо Індії в ранніх роботах Геґеля, потім переходить до думок щодо Індії в «Феноменології духу», а завершує розгляд пізніми роботами Геґеля, намагаючись вичерпати всі висловлені Геґелем думки щодо філософії Індії та індійської культури загалом. У процесі свого розгляду дисертант, зокрема, доходить такого історико-філософського висновку: "Hegel's general position and specific ideas concerning India did not remain exactly as they had been when first formed in his youth; rather, it appears that they underwent modification and revision over time" («Загальна позиція і конкретні ідеї Геґеля щодо Індії не залишилися точно такими, якими вони були, коли вперше сформувалися в його молодості; скоріше, схоже на те, що з часом вони зазнали видозміни та перегляду») [13, с. 112].

У третьому розділі дисертант окремо концентрує увагу на оглядовому есе Геґеля 1927 року щодо Бгаґавад-ґіти. За допомогою дескриптивного методу дисертант наводить вибіркову хронологію ключових подій в ознайомленні Європи з індійською філософію, а потім описує зміст названого есе. До осмислення цього есе дисертант залучає також герменевтику у першому з аспектів вищенаведеного опису Блейхера (встановлення інтенціональних, телеологічних характеристик значень), розглядаючи Геґеля як інтерпретатора філософських думок Давньої Індії. Також щодо осмислення поглядів Геґеля Сігнорацці застосовує декомпозиційний аналіз.

Далі дисертант переходить до застосування компаративного методу у вузькому тлумаченні його завдань, порівнюючи комплекси філософських думок, відмінності яких багато в чому детерміновані приналежністю авторів таких думок до суттєво різних культур. Сігнорацці порівнює ідеї давньоіндійської та класичної європейської філософії, зокрема розглядаючи, чи є в індійських філософських творах етика в традиційному для Європи розумінні цього терміна [12, с. 169–171]. Також дисертант працює з герменевтичним методом в аспекті уточнення інтерпретаційного горизонту Геґеля як мислителя, котрий намагався інтерпретувати думки індійської філософії.

У четвертому розділі своєї дисертації Дж. Сігнорацці розпочинає із застосування історичного методу, з'ясовуючи, які саме книги щодо індійської культури були досяжні Геґелю. Поруч з цим він використовує два модуси аналізу: 1) декомпозиційний аналіз наявної дослідницької літератури щодо питання ставлення Геґеля до індійської культури; 2) регресивний аналіз а) критики Геґеля стосовно індійських філософських уявлень та б) поняття «європоцентризм». Завершує свою дисертацію Сігнорацці застосуванням компаративного методу у вузькому тлумаченні його завдань, порівнюючи низку концептів індійської та європейської філософії.

Порівняння методологічних структур трьох дисертацій

Якщо представити методологію Б. Кейла у схематичному вигляді, виділяючи певні стадії у використанні ним методологічних засобів, то цей дослідник послідовно застосовував у своїй дисертації ці методи у такому порядку: дескриптивний метод – регресивний аналіз – декомпозиційний аналіз – регресивний аналіз – декомпозиційний

аналіз – трансформаційний аналіз – метод кейсів – регресивний аналіз – трансформаційний аналіз – гіпотетичний концептуальний мисленнєвий експеримент.

Схема застосування методів Н. Літтлом суттєво відрізняється: декомпозиційний аналіз – дескриптивний метод – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації інтенціональних та телеологічних характеристик значень – дескриптивний метод – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації інтенціональних та телеологічних характеристик значень – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації тієї ситуації, в якій відбувається така інтерпретація – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації взаємозв'язку в інтерпретації між цілим та частковим – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації горизонту інтерпретатора – декомпозиційний аналіз – дескриптивний метод – компаративний метод.

Третя розглянута дисертація теж має свою специфіку у методологічному плані. Якщо представити у вигляді схеми застосовування Дж. Сігнорацці методів, ми отримуємо таку картину: дескриптивний метод – історичний метод – компаративний метод (у широкому тлумаченні завдань цього методу) – дескриптивний метод – регресивний аналіз – історичний метод – компаративний метод (у широкому тлумаченні завдань цього методу) – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації інтенціональних та телеологічних характеристик значень – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації горизонту інтерпретатора – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації структур перед-розуміння – історичний метод – дескриптивний метод – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації інтенціональних та телеологічних характеристик значень – декомпозиційний аналіз – компаративний метод (у вузькому тлумаченні його завдань) – герменевтичний метод у модусі врахування впливу на процес інтерпретації горизонту інтерпретатора – історичний метод – декомпозиційний аналіз – регресивний аналіз – компаративний метод (у вузькому тлумаченні його завдань).

Як можна побачити з вищенаведених схем, у всіх трьох дисертаціях присутні такі компоненти методології, як дескриптивний метод та аналіз. На нашу думку, це базові методи для дисертаційного наукового дослідження з філософії. Оскільки перший з них дозволяє вводити базову інформацію, а другий дозволяє рухатися думкою від того, що розглядається, до його компонентів або підстав. Складно уявити собі наукове філософське дослідження, де немає хоча б одного з цих компонентів методології.

Однак, окрім застосування дескриптивного методу та аналізу, в усіх інших компонентах методології цих трьох дисертацій є суттєві відмінності. Ми вважаємо, що ці відмінності викликані передусім тим, на дослідження чого саме спрямовані ці філософські дослідження: 1) на розгляд проблеми як такої поза прив'язкою її до тої чи іншої конкретної персони (приклад – дисертація Б. Кейла), 2) на розгляд думок певної конкретної персони (приклад – дисертація Н. Літтла), 3) на розгляд думок певної персони щодо думок інших осіб (приклад – дисертація Дж. Сігнорацці). Дослідження першого типу назвемо позаперсоналістськими, дослідження другого типу – персоналістськими, а дослідження третього типу – трансперсоналістськими. Кожен з цих трьох методологічних підходів розгляду філософської проблематики передбачає специфіку у підборі методів дослідження.

У дисертації Б. Кейла ми бачимо прагнення автора осмислити не думки мислителів щодо певного питання, а це питання безпосередньо «саме по собі», тому він не використовує методи, що дозволяють працювати з оцінюванням впливу суб'єктивності осіб, які висловлюють або інтерпретують думки (наприклад, герменевтичний метод). Оскільки

інтерес Б. Кейла спрямований насамперед на дослідження питання як такого, а не на теоретичні погляди дослідників цього питання, він не використовує також і методологічні інструменти встановлення відмінного та подібного між цими поглядами (компаративний метод). Ще одна особливість методологічного підходу Б. Кейла полягає в тому, що він розглядає досліджуване явище як дане раз і назавжди у незмінному вигляді. Виходячи з цієї своєї позиції, він не використовує методологічні інструменти врахування еволюції, розвитку, зміни досліджуваного явища (історичний метод).

Зовсім інша ситуація у інших двох дисертантів. У центрі уваги Нолана Літтла – осмислення думок певного мислителя, тому він поруч з дескриптивним методом та аналізом активно використовує герменевтичний метод, який дозволяє дисертанту враховувати горизонт значень цього мислителя, герменевтичну ситуацію, в якій цей мислитель доходив своїх філософських висновків, а також інтенціональні та телеологічні особливості теорій такого мислителя.

Оскільки увага Дж. Сігнораці сфокусована на осмисленні думок певного мислителя щодо думок інших мислителів, у його дисертації ми бачимо не тільки дескриптивний метод, аналіз, герменевтичний метод, але й активне застосування компаративного методу – він має порівнювати їх думки, щоб показати спільні та відмінні риси. Також Дж. Сігнораці цілком усвідомлює історичний характер думок того чи іншого філософа та їх можливу еволюцію, тому він застосовує серед інших методологічних інструментів також і історичний метод.

Висновки. Підбиваючи підсумки нашого дослідження, зазначимо таке. Нами були встановлені методологічні характеристики застосування в трьох дисертаціях з філософії, які були захищені в університетах США, таких методів, як: дескриптивний метод, регресивний аналіз, декомпозиційний аналіз, трансформаційний аналіз, метод кейсів, мисленнєвий експеримент, герменевтичний метод у низці його модусів, компаративний метод (у вузькому та широкому тлумаченні завдань цього методу), а також історичний метод.

Ми аргументували, що наявні у розглянутих дисертаціях розбіжності у виборі методів дослідження викликані відмінними методологічними підходами, що використовували такі автори: позаперсоналістським, персоналістським та трансперсоналістським.

Також ми показали, що, незважаючи на наявні відмінності у методологічних підходах, усі автори, дисертації яких ми розглянули, використовували дескриптивний метод та аналіз. Використання цих двох методів ми вважаємо базовими елементами методології філософського наукового дослідження.

Ми впевнені в перспективності подальших досліджень порушених у цій статті питань, як в аспекті розширення кількості розглянутих дисертацій, так і в аспекті компаративістики традицій застосування методів у дисертаційних дослідженнях з філософії різних країн.

Список використаної літератури

1. Bartha P. By Parallel Reasoning: The Construction and Evaluation of Analogical Arguments. New York : Oxford University Press, 2010.
2. Beaney M. Analysis. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.* URL: https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/analysis/ (дата звернення: 10.11.2021)
3. Bleicher J. Contemporary hermeneutics. Hermeneutics as method philosophy and critique. Boston : Routledge & Kegan Paul, 1980.
4. Collier D. The comparative method. *Political Science: The State of Discipline II.* American Political Science Association, 1993.
5. Gendler T. Thought experiment: On the powers and limits of imaginary cases. Routledge, 2014.
6. Grigg S. Archival Practice and the Foundations of Historical Method. *Journal of American History*. 1991. Volume 78, Issue 1, p. 228–239. URL: https://doi.org/10.2307/2078095.

7. Jacob E. Classification and Categorization: A Difference that Makes a Difference. *Library Trends*. 2004, No. 52(3), p. 515–540.
8. Maxwell J. Understanding and Validity in Qualitative Research. *Harvard Educational Review*. 1992, No. 622, p. 79–300.
9. Porra J., Hirschheim R., Parks. M. The Historical Research Method and Information Systems Research. *Journal of the Association for Information Systems.* 2014. No. 15(9). DOI: 10.17705/1jais.00373.
10. Sandelowski M. Whatever happened to qualitative description? *Research in nursing & health*. 2000, No. 23(4), p. 334–340.
11. Keil B.A. Philosophical Methodology and its Implications for Experimental Philosophy : PhD Dissertation in Philosophy. The University of Kansas, 2015. URL: https://kuscholarworks.ku.edu/handle/1808/19057 (дата звернення: 10.11.2021).
12. Little N.D. Authenticity and inauthenticity in Martin Heidegger's philosophy of history : PhD Dissertation in Philosophy. Boston University, 2017. URL: https://open.bu.edu/handle/2144/20869 (дата звернення: 10.11.2021).
13. Signoracci G. Hegel on Indian Philosophy: Spinozism, Romanticism, Eurocentrism : PhD Dissertation in Philosophy. The University of New Mexico, 2017. URL: https://digitalrepository.unm.edu/phil_etds/24/ (дата звернення: 10.11.2021).

METHODOLOGY OF DISSERTATIONS IN PHILOSOPHY DEFENDED IN THE UNITED STATES

Oleksandr Kulyk
Oles Honchar Dnipro National University, Philosophy department
Gagarin Ave., 72, 49010, Dnipro, Ukraine

The study analyzes the methodologies of three PhD dissertations in philosophy defended in U.S. universities. In particular, the peculiarities of application of the descriptive method, regressive analysis, decompositional analysis, transformative analysis, the case study method, the method of thought experiment, the hermeneutic method, the comparative method, and the historical method were addressed. The use of these methods was analyzed in the context of modern theoreticians' ideas on the means of ensuring the effectiveness of methodological tools. Particularly, the distinctiveness of using the descriptive method in philosophical research was considered. The issues of application of five modes of the hermeneutic method were traced. The differences between the broad and narrow interpretations of comparative method tasks were singled out. In addition, the methodological requirements for the application of the case study method were considered. Moreover, the application of the historical method was addressed in the framework of its main components. The article argues that the differences in the selection of methods of the dissertations were caused primarily by the different methodological approaches of their authors. The terms 'non-personalistic', 'personalistic', and 'transpersonalistic' were introduced in the article for these methodological approaches. As was shown, non-personalistic philosophical studies are aimed at the consideration of a problem without linking it to the thoughts of a particular person, personalistic philosophical studies consider the views of a particular person, and transpersonalistic research considers the views of a person on the thoughts of other persons. The characteristics and implications of each of these three methodological approaches were considered. The study also shows that all three authors use a descriptive method and analysis despite the differences in their methodological approaches. These two methods were interpreted as basic for every scientific study in philosophy. This article's data and argument can be useful both for young researchers who want to master research methods and for experienced researchers who want to get acquainted with examples of the dissertational methodology of philosophical research in the United States.

Key words: methodology, philosophy, dissertation, methodological approach, historical method, comparative method, descriptive method, analysis, hermeneutic method.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 84–90
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 84–90

УДК 1(091)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.10

СЕМАНТИЧНІ ВИМІРИ ПОНЯТТЯ «ПРИРОДА» У ФІЛОСОФІЇ Р.В. ЕМЕРСОНА

Ганна Лєбєдєва
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

У статті розглядається полісемантичність поняття «природа» у роботах американського філософа Ральфа Волдо Емерсона. Ральф Волдо Емерсон – один із найвідоміших американських філософів XIX ст., один із засновників філософського руху трансценденталізму в Америці, представник американського романтизму в літературі та впливовий політичний філософ у напрямі аболіціонізму, а також есеїст, письменник, поет. Р.В. Емерсон починає свій професійний шлях як духовний служитель – священник новоанглійської церкви уніатів, але згодом вибирає зовсім інший шлях – шлях вільного мислителя та публічного лектора. Важливою темою його роздумів стає самопізнання людини, пошук людиною власної природи. Через те, що для людини є необхідним прислухатися до себе, Р.В. Емерсон торкається і критики устрою суспільного життя та конформізму у соціумі, що затьмарює в людині її прагнення до самопізнання, тому важливою практикою для Р.В. Емерсона є практика усамітнення з природою. Подібна настанова є характерною і для трансценденталізму загалом. Водночас для трансценденталізму характерне специфічне розуміння Бога – погляд на Бога є дещо пантеїстичним, тому природа постає виявом божественного в земному житті. Поняття природи є центральним поняттям його філософської системи. Власне, його перша опублікована книга носить назву «Природа» (*Nature,* 1831 р.), ця робота принесла йому успіх і постала класикою філософії американського трансценденталізму. Проте поняттям природи просякнуті всі його роботи, в них вибудовується зв'язок поняття природи з іншими поняттями філософської системи Р.В. Емерсона, а також проясняються сенси, що він їх надає цьому поняттю. Позаяк поняття природи у Р.В. Емерсона набуває різних значень, є потреба прояснити основні підходи до розуміння природи, для створення цілісного уявлення про нього, адже різні значення, що їх надає Р.В. Емерсон поняттю природи, є взаємопов'язаними та доповнюють один одне. У статті пропонується розглянути розуміння поняття природи у Р.В. Емерсона в таких вимірах:

1) природа як людська сутність;
2) природа у співвідношенні з культурою;
3) природа як єдність матерії та духу (пантеїстична природа).

Ключові слова: концепція природи, Емерсон Ральф Уолдо, трансценденталізм, натурфілософія, американська філософія.

Ральф Волдо Емерсон (*Ralph Waldo Emerson*) народився у Бостоні (*Boston*) у 1803 році, вчився у Бостонській школі (*Boston Public Latin School*) та в Гарвардському університеті (*Harvard College*). Служив священником у церкві Уніатів (напрям кальвінізму, що наголошував на єдності Бога радше, ніж на його троїчності). Згодом, у 1832 р., змінює коло діяльності, припиняє працювати священником і починає шлях вільного мислителя. У другій половині 30-х років публікує працю «Природа» і засновує клуб трансценденталістів – один з перших напрямів філософської думки в історії Америки. Також він є автором багатьох збірок есеїв, до першої збірки увійшли «Історія» ("*History*"), «Довіра до себе» ("*Self-Reliance*"), «Кола» ("*Circles*"), «Зрівноваження» ("*Compensation*"), «Закони духу» ("*Spiritual Laws*"), «Любов» ("*Love*"), «Дружба» ("*Friendship*"), «Обачність» ("*Prudence*"),

© Г. Лєбєдєва, 2021

«Героїзм» ("*Heroism*") та інші. До другої збірки увійшли «Поет» ("*The Poet*"), «Досвід» ("*Experience*"), «Номіналіст і реаліст» ("*Nominalist and realist*") та інші. У 1850 році виходить друком збірка лекцій «Видатні постаті» ("*Representative man*"), а в 1870 році збірка лекцій «Суспільство та усамітнення» ("*Society and solitude*").

Постать Р.В. Емерсона викликає потужний науковий інтерес дослідників. Так, вивченням його біографії займались Олександр Айрленд (*Alexander Ireland*), основною працею якого є «Ральф Волдо Емерсон: його життя, геній та праці» (*"Ralph Waldo Emerson: His Life, Genius, and Writings",* 1882 р.) [1]. Вагомий внесок у дослідження біографії Р.В. Емерсона здійснили Гей Вілсон Аллен (*Gay Wilson Allen*) у своїй роботі «Валдо Емерсон: біографія» (*"Waldo Emerson: a biography"* 1981 р.) [2] та Ральф Леслі Раск (*Ralph Leslie Rusk*) у роботі «Життя Ральфа Волдо Емерсона» (*"The life of Ralph Waldo Emerson"* 1949 р.) [3]. Р.В. Емерсон є предметом дослідження літературознавців, однією з найвідоміших праць цього напряму є робота Джоела Маєрсона (*Joel Myerson*) «Критичні есеї щодо Ралфа Волдо Емерсона» (*"Critical Essays on Ralph Waldo Emerson"*, 1983 р.) [4]. Ґрунтовний аналіз життя та творчості Р.В. Емерсона здійснив Стефан Емерсон Вічер у роботі «Свобода і доля; Внутрішнє життя Р.В. Емерсона» (*"Freedom and fate; the inner life of Ralph Waldo Emerson"*, 1953 р.) [5]. Детальному розгляду натурфілософії Р.В. Емерсона присвячено роботу Пола Шермана (*Paul Sherman*) «Кут зору Емерсона. Людина і природа в американському досвіді» (*"Emerson's Angel of Vision: Man and Nature in American Experience"*, 1952 р.) [6].

У вітчизняній історії філософії дослідженням філософії Р.В. Емерсона займались Б.Т. Бень [7], О.Г. Льовкіна [8], Н.П. Поліщук [9], Я.А. Соболєвський [10].

Р.В. Емерсон згуртував навколо себе талановитих письменників, поетів, філософів. Він був одним із засновників журналу *The Dial*, в якому публікували свої роботи члени Трансцендентального клубу (*Transcendental Club*), в якому об'єднались провідні філософи, письменники, інтелектуали, з нього, власне, починається історія трансценденталізму. Олександр Айрленд у роботі «Ральф Волдо Емерсон: його життя, геній та праці» високо оцінив значення Р.В. Емерсона для інтелектуальної історії Америки: «Ральф Волдо Емерсон – найоригінальніший і найбільш незалежний мислитель та найвизначніший моральний учитель, якого знала Америка» [1, с. 2]. Творчість Р.В. Емерсона зосереджена на дослідженні різних тематик, як-то: віри, суспільства, освіти, політики, справедливості, проте центральним у його творчості постало поняття природи, воно є вихідним для його філософії загалом. З огляду на це значення, що їх набуває поняття природи в різних контекстах, також відмінні, одним з розумінь природи у Р.В. Емерсона є погляд на природу як на сутність людини.

1) Природа як людська сутність

Одним з найважливіших розумінь поняття природи є виявлення її як внутрішньої сутності людини. Природа проявляє себе у способі сприйняття людиною світу. Р.В. Емерсон підкреслює силу емоційного враження, що його справляє споглядання природи на людину. Р.В. Емерсон зазначає, що це враження, захват людини перед красою природи є ознакою зустрічі із проявом божественного. Водночас гідна людина несе у собі більше божественного, і зустріч із гідною людиною затьмарює враження від краси природи.

Природнє в людині затьмарюється суспільним середовищем, обставинами, необхідністю підлаштовуватись. Проте в дитинстві людина демонструє свою справжню природу і сміливо виражає свої думки. Вираз власних почуттів та думок є основною цінністю у погляді Р.В. Емерсона на становлення особистості і на людину загалом. Особливо детально ця тема розкрита в його роботі «Довіра до себе»: «До яких прекрасних істин природа веде нас через цей текст, до облич та поведінки дітей, немовлят та навіть звірів! У них

немає того роздробленого та повсталого розуму, тієї недовіри до почуттів через те, що наша арифметика розрахувала силу та засоби всупереч нашій меті. Їхній розум є цільним, їхнє око незамулене, і коли ми вдивляємося в їхні обличчя, це нас спантеличує. Дитинство не має відповідати комусь: дитинство є мірилом до всього, таким чином, що одне немовля варте чотирьох-п'ятьох дорослих, які лепечуть та бавляться з ним» [11, с. 50]. Дитина постає для Р.В. Емерсона яскравим носієм справжньої природної поведінки людини через те, що поводиться невимушено і не зважає на суспільні норми поведінки, не підлаштовується, а говорить правду. Життя у суспільстві заважає людині поводитись природно, людина обачно прораховує соціальні правила.

Природа як людська сутність пов'язана із природою у світі саме через обачність (*prudence*). Обачність, здоровий глузд є голосом природи в людині, адже дозволяє відчувати її закони, так, наприклад, розсудливість вимагає дослухатися до тілесних потреб, що є виявом природи. Більше того, за Р.В. Емерсоном, йти проти своєї природи майже неможливо, бо у загальній картині життя вона все одно постає рушійною силою.

«Я думаю ніхто не може силувати свою природу. Всі прояви волі пом'якшуються законом буття, та як нерівності Анд та Гімалаїв пом'якшуються зрештою в форму кулі» [11, с. 59].

Таким чином, певною мірою постає визначеність людської поведінки законами природи, і Р.В. Емерсон прямо пише про те, що не слід перебільшувати значення особистої волі для людських вчинків, адже закони природи визначають дії людини більше, ніж воля людини.

«Так написано, і так і є в житті. Наші дії керуються і характеризуються вище нашої волі законом природи. Ми прагнемо до дрібної мети, зовсім осторонь від суспільного блага, але наш вчинок влаштовує себе непереборним магнетизмом у відповідність з полюсами світу» [11, с. 106].

Проте Р.В. Емерсон розрізняє обачність двох видів: обачність фальшиву, жарт природи, обачність боягузів, що проявляє себе у концентрації на матеріальному світі, тяжінні ставити власні інтереси вище за прагнення здійснити гідний вчинок, і обачність істинну [11, с. 212], що обмежує чуттєвість, зважаючи на пізнання внутрішнього та реального світу. Обачність ніколи не суперечить природі, не може їй суперечити, зважає на її закони. Проте великі постаті, за Р.В. Емерсоном, найбільш необачні.

Протистояння обачності є героїзмом, що водночас є і кроком проти законів розсудливості, і виявом справжньої людської сутності, вищим проявом природи людини. Героїзм руйнує обачність і керується почуттям та є найяскравішим виявом справжньої природи людини. Р В. Емерсон зважає на різний спосіб взаємодії з природою людини та інших живих істот, для нього людина – єдине створіння, що не вписується в гармонійне співжиття з природою. «Брунька перед тим як розпуститись проживає життя, в розквітлій квітці надалі нічого не буде, в корінні без листя не менш. Їх природа задоволена, і вони задовольнили природу в кожному моменті. Але людина відкладає або згадує, вона не живе в теперішньому, з неправильним оком вона дивиться в минуле або, незважаючи на багатство, що навколо неї, стає навшпиньки, щоб підгледіти майбутнє. Ми не можемо бути щасливими або сильними, доки не зможемо жити з природою в цей момент, понад часом» [11, с. 67].

За Р.В. Емерсоном, життя в гармонії з природою легке та невимушене, своєю чергою, людина живе важко і це важке життя не є природним для людини, але, навпаки, є наслідком порушення законів природи. Тобто людська цивілізація характеризується порушенням законів природи і відвернення від цивілізації дозволить полегшити існування людини.

«Життя є святом лише для мудрих. Коли на нього дивишся із затишного та «тепленького» боку обачності, воно повертається своєю неприглядною та небезпечною стороною. Недотримання законів природи нашими предками та сучасниками карає і нас також. Хвороби та потвори навколо нас свідчать про викривлення природних, інтелектуальних та моральних законів, і часом про нехтування порушенням примножувати такі складні нещастя» [11, с. 234].

У понятті природи найважливішим постає особистісний вимір, слід зазначити ще й про те, що внутрішня природа людини є джерелом людської творчості. Видатні постаті вражають та захоплюють саме своєю самобутністю, викладом свого внутрішнього світу, а не спробою повторити чужі думки. Вміння прислухатись до власного голосу і відкриває нам нове знання про людину. Велич митця або мислителя постає для Р.В. Емерсона якраз у здатності настільки глибоко зазирнути у свій внутрішній світ, щоб відкриті ним особливості своєї індивідуальної душі постали знайомими для всіх. За Р.В. Емерсоном, справжній мудрець настільки глибоко здатний вдивлятися у себе, що відкриває нам нове про людей загалом.

«Скоро ви полюбите те, що продиктоване вашою природою, як моєю і, якщо ви слідуватимете правді, це нас убезпечить» [11, с. 73].

2) Природа і культура

Роботу «Природа» Р.В. Емерсон починає з того, що своєрідним чином знімає протиставлення природи та культури, розглядаючи людину як насамперед природну істоту, а культуру як створене природою людськими руками. «Природа в буденному значенні відсилає до сутності, що її не перетворювала людина» [12, с. 3]. Але це буденний сенс, з яким у філософському вимірі він погодитись не може, адже людина також має для Р.В. Емерсона природне походження, тобто також є природою, більше того, за таких позицій можна і те, що перетворює людина задля власних потреб вважати певною мірою природою. «Природа, що створила каменяра, створила дім» [11, с. 175].

Таким чином, поняття природи Р.В. Емерсона не може бути визначене через протиставлення природи та культури, для нього штучне життя є органічним продовженням природного і людина та її спосіб взаємодії з навколишнім світом є природним. Проте присутнє протиставлення природи та суспільства, де природа розуміється у сенсі людської сутності, що спотворюється життям суспільним, життям у цивілізованому світі.

Поезію, живопис, мистецтво, науку, тобто вищі прояви культури, Р.В. Емерсон пов'язує з прагненням людини осягнути таємницю природи. Любов до природи є виявом найкращого, що є в людині, а та частина людської свідомості, що сприймає та благоговіє перед природою, і є частиною божественного в людині.

Важливою рисою філософії трансценденталізму загалом і філософії Р.В. Емерсона зокрема є тісний зв'язок із німецькою класичною філософією. Для розкриття поняття природи у Р.В. Емерсона слід враховувати непрямі апеляції Р.В. Емерсона до філософії Йогана Готліба Фіхте (*Johann Gottlieb Fichte,* 1762–1814):

«З філософської точки зору Всесвіт складається з Природи і Душі. Отже, строго кажучи, все, що відокремлено від нас, усе те, що філософія виділяє як «Не-Я», і, слід зазначити, що це і природа, і мистецтво, всі інші люди та моє власне тіло, повинні бути зараховані під цією назвою ПРИРОДА» [12, с. 7].

Для Й.Г. Фіхте метафізична будова світу складається з двох компонентів «Я» і «Не-Я», де «Не-Я» є всім, що є зовнішнім щодо «Я», що стосується не лише зовнішнього матеріального світу, але і власне тіло людини є зовнішнім стосовно його «Я». Р.В. Емерсон через цю структуру визначає поняття «природа», тобто, відносячи тіло людини в обсяг поняття природи, Р.В. Емерсон формує своєрідну суперечливу полісемантичність поняття

природи стосовно людини, так, з одного боку, природа в людині є її шуканою внутрішньою сутністю, частиною божественного в ній, а з іншого боку, природа постає всім зовнішнім світом, включно із власним тілом людини, зовнішнім стосовно людського «Я». Проте ця суперечність знімається Р.В. Емерсоном у діалектичній єдності природи та людини.

3) Єдність людини та природи

Через відсутність протиставлення природи та культури у Р.В. Емерсона природа водночас постає вихідним поняттям його онтології та центральним для його філософської антропології. Таким чином, його онтологія поєднується з антропологією через те, що зовнішні, незмінні закони природи є іманентними для людини.

Через це поєднання гносеологія Р.В. Емерсона ґрунтується на єдності внутрішньої природи людини із законами зовнішньої природи, і людина, що розуміється як природна істота, є носієм знань про природу. Тобто пізнання законів природи зумовлене прагненням людини до самопізнання. Зв'язок людини з природою забезпечує успішність осягнення її таємниць:

«Всі рослини переробляють мінерали у їжу для тварин, так кожна людина переробляє сирий матеріал природи для людських потреб. Першовідкривачі вогню, електрики, магнетизму, заліза, графіту, скла, льону, шовку, бавовни, виробники знарядь, десятичної системи, геометри, інженери, музиканти – по одному полегшують життя всім через невідомі і неможливі змішення. Кожна людина має секретний зв'язок з певною частиною природи, чиїм агентом та інтерпретатором вона постає» [13, с. 14].

Для Р.В. Емерсона людина як будь-яка частина природи поєднана із природою зовнішньою через природу внутрішню, самопізнання є водночас і пізнанням світу. Природа постає повністю пізнаваною для людської свідомості через те, що присутня у самій людині.

«Він тому знає про це, бо він є цим. Він тільки-но вийшов з природи, з того, щоб бути її частиною. «Анімований хлорін» знає хлорін, «втілений цинк» знає цинк. Їхня якість робить їхнє призначення і вони можуть варіативно оприлюднювати істини, бо вони їх створюють. Людина, створена з пилу світу, не забуває свого походження; і все, що наразі не живе, буде говорити і думати. Неоприлюднена природа всі секрети розкаже» [13, с. 17].

Таким чином, прагнення пізнавати світ є природним для людини. Проте присутність природи з її непізнаваними таємницями в щоденному житті людини не спонукає пізнати її, і справжній талант полягає у безперервному захваті перед природою: «Кожен день сонце; а після заходу сонця – ніч і її зірки. Завжди дмуть вітри; завжди росте трава. Щодня чоловіки й жінки розмовляють, дивляться й бачать. Вчений – це той з людей, яких це видовище найбільше захоплює. Це той, хто усвідомлює його вартість. Що для нього природа? Незрозуміла безперервність цього павутиння Бога ніколи не має початку, не набуває кінця, але завжди є колоподібною силою, яка повертається у себе» [14, с. 86].

Єдність душі та природи полягає у спільному джерелі, їх спільному походженні, ця єдність просто затьмарюється у суспільному житті, звідси і характерне для Р.В. Емерсона, протиставлення природи суспільству: «Спочатку ми поділяємо життя з наявними речами, а потім бачимо їх як явища природи і забуваємо, що маємо спільну причину. Це і є джерело дій і думок» [11, с. 64–65].

Єдність людської природи із природним світом досягається через наявність універсальної природи, що проявляє себе навіть у побутовій, соціальній організації людського життя, яке керується законами так само, як світ підкорюється законам природи: «Це універсальна природа, яка надає цінність конкретним людям і речам. Людське життя, як воно міститься, є таємничим і недоторканним, і ми оберігаємо його покараннями та законами. Усі закони випливають зі своєї кінцевої причини; всі вони більш-менш чітко виражають якусь владу над цією вищою безмежною сутністю» [11, с. 11].

Відомий дослідник історії філософії в Америці Ісаак Вудбрідж Райлі (*Isaac Woodridge Riley*) зазначав, що Р.В. Емерсон бачить природу з пантеїстичної точки зору, тому погляд на світ крізь дуалізм «Я» і «Не-Я» спонукає його визначити осередок божественного, що присутнє і в людині, і в природі. У своїй книзі «Американська думка від пуританізму до прагматизму і далі» ("*American Thought from Puritanism to Pragmatism and Beyond*", 1915 р.) він пише: «Саме тут виникає протиріччя між довірою до себе і довірою до не-Я. Емерсон вирішив це протиріччя, зробивши друге першим. Оскільки людина є частиною природи, оскільки природа причетна до божества, між цими елементами існує нерозривний зв'язок. Людина може покладатися на свій розум, тому що цю причину не можна відрізняти від божественної сутності. Це парадокс пантеїзму, до якого врешті дійшов Емерсон. Але для того, щоб не було різкого ототожнення між людським і божественним, він вводить третій фактор, зовнішній світ, який надає людині постійну присутність піднесеного» [15, с. 150].

Таким чином, поняття природи у Р.В. Емерсона є центральним у його філософській системі, адже через нього виражаються його антропологічні погляди, його філософія культури, його онтологія та гносеологія, політична філософія. Натурфілософія Р.В. Емерсона визначила всі напрями його творчості, вплинула на хід історії та суспільно-політичне життя в країні, через те, що сприяла розвитку аболіціонізму у США та випередила свій час, позаяк у сучасному світі вона реактуалізується у контексті сучасної екологічної етики.

Список використаної літератури

1. Ireland A. Ralph Waldo Emerson: His Life, Genius and Writings. London : Simpkin Marshall, 1882. 338 p.
2. Allen. G.W. Waldo Emerson: a biography. New York : Viking press, 1981. 751 p.
3. Rusk R.L. The life of Ralph Waldo Emerson. New York : Scribner, 1949. 592 p.
4. Myerson J. Critical Essays on Ralph Waldo Emerson. Boston : G.K. Hall, 1983. 530 p.
5. Whicher S.E. Freedom and fate; an inner life of Ralph Waldo Emerson. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1953. 214 p.
6. Sherman P. Emerson's Angel of Vision: Man and Nature in American Experience. Cambridge : Harvard University Press, 1952. 268 p.
7. Бень Б.Т. Довіра до себе: філософія Ральфа Емерсона в інформаційному суспільстві. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство.* 2020. Т. 6. С. 28–38.
8. Льовкіна О.Г. Думка як іманентна сутність дії у філософії Ральфа Емерсона. *Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія*. 2010. № 1. С. 39–43.
9. Поліщук Н.П. Прагматична спрямованість романтичного трансценденталізму Ральфа Волдо Емерсона. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство.* 2012. Т. 128. С. 38–46.
10. Соболєвський Я.А. Поняття «природа» у філософії американського трансценденталіста Ральфа Волдо Емерсона. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії».* Львів, 2018. № 18. С. 203–208.
11. Emerson R.W. Essays. Boston : The riverside press Cambridge, 1865. 618p.
12. Emerson R.W. Nature. Boston : Cambridge press, 1836. 95 p.
13. Emerson R.W. Representative men. Boston, 1850. 296 p.
14. Emerson R.W. The works of Ralph Waldo Emerson: in 12 Vols. Boston : New York, 1909. Vol. 1. 324 p.
15. Woodbridge R. American Thought: From Puritanism to Pragmatism and Beyond. New York : Cossimo classic, 2005. 225 p.

SEMANTICAL DIMENSIONS OF THE CONCEPT OF "NATURE" IN THE PHILOSOPHY OF R.W. EMERSON

Hanna Liebiedieva
Taras Shevchenko National University of Kyiv
Faculty of Philosophy, History of Philosophy Department
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

The article examines the polysemantic character of the concept of nature in the works by American philosopher Ralph Waldo Emerson. Ralph Waldo Emerson is one of the most famous American philosophers of the nineteenth century; he is one of the founders of the movement of transcendentalism in America. He is also known as a representative of American romanticism and an influential political philosopher in the abolitionism movement, as well as an essayist, a writer and a poet. R.W. Emerson began his career as a clergyman – a priest of the New English Uniate Church, but later chose a completely different path – the path of a free thinker and public lecturer. An important topic of his reflections is the self-knowledge of man, man's search for his own nature. Due to the fact that it is necessary for a person to listen to himself, R.W. Emerson touches on criticism of social order and conformism in society, which overshadows a person's desire for self-knowledge, so an important practice for R.W. Emerson is the practice of solitude with nature. Such an instruction is characteristic of transcendentalism in general. The concept of nature is the central concept of Emerson's philosophical system. In fact, his first published book was called "Nature" (Nature, 1831), the book has been a success and became the classic work on American transcendentalism philosophy. The concept of nature runs through all his works though; the article explores the relation of the concept of nature to other concepts of the Emerson's philosophical system, as well as clarify the meanings that R.W. Emerson gives to this concept. Since the concept of nature by R.W. Emerson acquires different meanings, there is a need to clarify the basic approaches to understanding of the nature in order to create a holistic view of it, as the different meanings given by R.W. Emerson to the concept of nature are interrelated and complement each other. The article proposes to consider the understanding of the concept of nature in R.W. Emerson in the following dimensions:

1) nature as a human essence;
2) nature in relation to culture;
3) nature as the unity of matter and spirit (pantheistic nature).

Key words: concept of nature, Emerson Ralph Waldo, transcendentalism, natural philosophy, American philosophy.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 91–99
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 91–99

УДК 373.013.73(438)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.11

«ФІЛОСОФІЯ ДЛЯ ДІТЕЙ» МЕТЬЮ ЛІПМАНА ТА ЇЇ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ У ПОЛЬЩІ

Андрій Пальчик
Інститут богословських наук Непорочної Діви Марії
Кам'янець-Подільської дієцезії РКЦ
вул. Грушевського, 57, 32000, м. Городок, Україна

Впровадження методики М. Ліпмана «Філософія для дітей» (Р4С) в освітню практику України потребує ретельного аналізу як теоретичних напрацювань, так і досвіду її реалізації в окремих країнах, зокрема Польщі, де у 1999 р. був затверджений її адаптований варіант під назвою «Філософські дослідження з дітьми та молоддю» як виховної дисципліни для всіх класів базової школи. Програма спрямована на розвиток критичного і творчого мислення у дітей, підготовку до свідомого та активного функціонування у демократичному суспільстві шляхом філософського діалогу у «спільноті дослідників».

Зацікавлення методикою Ліпмана у Польщі виразилося створенням Товариства філософської освіти "Phronesis", спеціальною підготовкою педагогічних кадрів, апробацією як у середніх школах, так і закладах дошкільної освіти, науково-дослідницькою і науково-методичною роботою у цьому напрямі тощо. Окрім реалізації оригінальної форми занять, з'явилася практика застосування методу філософського діалогу Р4С на заняттях з інших предметів, зокрема польської мови, а також у регіональній освіті. Таке визнання у Польщі, як і в багатьох інших країнах, пояснюється відкритістю методики Ліпмана до адаптацій та модифікацій, можливістю реалізації у будь-якому культурному контексті.

Розглядаючи «Філософію для дітей» як перспективну освітню альтернативу, не можна оминути питань суто філософського змісту (антропологічного, аксіологічного, етичного, епістемологічного характеру), порушених польськими дослідниками. Пошук оптимальних рішень відбувається між такими крайнощами, як етичний релятивізм і патерналізм; епістемологічний релятивізм і індоктринація; образом вчителя як рівноправного партнера у діалозі, з одного боку, і традиційного уявлення про педагога як авторитету – з іншого. Також відкритим питанням залишається емансипація дітей щодо філософського дискурсу.

Ключові слова: «Філософія для дітей», «спільнота дослідників», М. Ліпман, філософська освіта, освіта у Польщі, критичне мислення, освітні інновації.

У пошуках оптимальних рішень, що стосуються проблем вдосконалення вітчизняної освіти, час від часу постає питання про можливість запозичення іноземних ідей, методик і практик. Потреба їх ретельного дослідження виявляє себе тим гостріше, чим «екзотичнішою» є певна освітня альтернатива для українського освітнього простору. Такою цікавою і водночас проблемною пропозицією стала програма американського філософа Метью Ліпмана (1923–2010) «Філософія для дітей» ("Philosophy for Children", скорочено – Р4С).

«Філософія для дітей», створення якої припадає на кінець 60-х – 70-ті рр. XX ст., мала сприяти подоланню кризи у шкільній освіті США шляхом формування у дітей навичок критичного мислення, а також їхньої адаптації до функціонування в умовах демократичного суспільства. На переконання Ліпмана, людина, яка навчається, не задовольняється лише інформацією, але й потребує сенсу, прагне зрозуміти світ і саму себе. Натомість школа (найбільш сприятливе для розвитку, на думку Ліпмана, місце) вже з наймолодших років залишає дитину наодинці з фундаментальними питаннями, не підтримуючи її спонтанного зацікавлення реальністю. Внаслідок розчаровуються і програють усі – діти, батьки

© А. Пальчик, 2021

і вчителі. Створення ж освітньої програми, яка б дозволила вивільнити увесь потенціал дітей, починаючи з початкових класів, стало шансом не тільки навчити школярів критичного і творчого мислення, але і самостійності у вирішенні питань, пов'язаних з функціонуванням у соціумі. Окрім цього, участь у Р4С, як це підтвердили пізніші дослідження, ефективно впливає на успішність з різних навчальних дисциплін [1].

Методика «Філософії для дітей» складається з декількох принципових елементів. Група дітей, яка сідає разом з учителем у коло, вже є не просто класом, але «спільнотою дослідників» ("community of inquiry"). На початку заняття ведучий подає до прочитання невеличкий фрагмент тексту (Ліпман, а пізніше й інші автори розробили низку філософських оповідань, адаптованих до віку дітей і тематики занять). Подібним стимулом може послужити також оповідання з художньої літератури, фільм, вправа тощо. Далі, після паузи, необхідної для початкової рефлексії, починається обговорення матеріалу; дітьми самостійно формулюються питання, одне з яких згодом вибирається для дискусії. Діалог, який відбувається між учнями, має призвести до винайдення «кращого» розв'язання проблемної ситуації. Роль ведучого (вчителя, вихователя) свідомо обмежується: він не має права давати правильних відповідей або висловлювати власну точку зору протягом усього заняття. Наприкінці самі ж учні підбивають підсумок дискусії, ще раз оцінюючи зібрані під час діалогу аргументи, власні осягнення тощо [2, с. 116–117].

Методика Ліпмана отримала визнання не тільки у США, але й у більш ніж 60 країнах світу [3, с. 472]. У 1985 р. було засновано Міжнародну раду з філософських досліджень з дітьми (International Council for Philosophical Inquiry with Children), один із центрів якої розташований у Варшаві [4, с. 205].

Оскільки зацікавлення «Філософією для дітей» в Україні також існує, свідченням цьому можуть послужити статті Ю. Кравченко, Є. Смотрицького, Н. Щербакової, О. Зімонової, В. Михайлова та О. Мельника [3], варто ознайомитися з досвідом впровадження методики Р4С в освітній простір інших країн, зокрема Польщі. Йдеться не тільки про досвід впровадження методики в освітніх закладах країни, але й про обговорення самої її концепції серед науковців і педагогів.

У Польщі програма М. Ліпмана була затверджена Міністерством народної освіти у 1999 р. для початкових шкіл та гімназій за номером DKW-4014-28/99 в групі виховних програм під назвою "Filozoficzne dociekania z dziećmi i młodzieżą" («Філософські дослідження з дітьми та молоддю»). Натомість в освітній практиці та польськомовній літературі на цю тему закріпилася назва "warsztaty z dociekań filozoficznych" («практикуми з філософських досліджень»). Програма розрахована на учнів базової школи (з 1 по 8 класи) (третій, останній її етап до 2017 р. називався «гімназією»). Її метою є «всебічний розвиток учня, що сприяє розвитку навичок самостійного, критичного і відповідального мислення, пізнавальної відкритості, розвитку особистих зацікавлень, а також суспільної, моральної та естетичної вразливості, створює можливість інтеграції різних сфер знань і досвіду, а також вдосконалення навичок, пов'язаних з комунікацією і співпрацею в групі» [5].

Специфіка реалізації програми на окремих етапах виглядає таким чином:

1) 1–3 класи. Після прочитання вголос короткого тексту (у разі труднощів із читанням у дітей це робить учитель) діти самостійно ставлять власні питання, одне з яких вибирається предметом дискусії. На цьому етапі йдеться про створення ситуації, коли школярі можуть вплинути на тематику і перебіг занять і здобувають низку важливих навичок (вдумливе читання, слухання думки іншого, формулювання власної думки тощо).

2) 4–6 класи. Такий етап спрямований на розвиток мислення з метою ефективного використання розумових інструментів, необхідних для формування етичних суджень.

Реалізація етичного виховання має уникнути крайнощів: з одного боку, морального релятивізму, а з іншого – індоктринації.

3) 7–8 класи (раніше «гімназія»). Філософська дискусія має сприяти інтеграції різних наукових сфер і видів пізнання, а також роздумам над методологією дисциплін.

У 1993 р. за ініціативи Р. Пілата було відкрито Курси післядипломної освіти при Інституті філософії та соціології Польської академії наук, де викладачі могли опанувати таку методику, а згодом утворено Товариство філософської освіти "Phronesis", завданням якого є «розповсюдження, розвиток і адаптація проєкту Ліпмана» до польських умов [4, с. 205; 5]. Врешті «Філософія для дітей» вийшла за межі шкіл і потрапила у заклади дошкільної освіти (напр., проєкт "FiloZosia").

Загалом впровадження P4C в освітній простір Польщі було прийнято з ентузіазмом: з'явився ще один альтернативний спосіб реформувати базову шкільну освіту завдяки новим методикам. Досить вичерпною є думка С. Сури про те, що методика Ліпмана дає шанс повернутися до ідеї *artes liberales*, у якій «передусім підкреслювалося внутрішнє формування людини як вільної, здатної до саморозвитку, пов'язаного зі зміцненням інтелекту і характеру, особи» [6, с. 216]. Однак не бракувало і скептичних позицій щодо певних «екзотичних» для польської освіти новацій.

Досить критичної позиції стосовно проєкту Ліпмана дотримується Збігнєв Здуновський. На прикладі «Філософії для дітей» він застерігає щодо небезпеки етичного та епістемологічного релятивізму у практикумах з філософії. Його критика P4C базується на особистому педагогічному досвіді, який він здобув під час навчання філософії та етики. При цьому Здуновський спирається здебільшого на колективну працю авторів програми «Філософія у школі», не звертаючись до інших джерел. І однак це дає йому підставу побачити у концепції методики суперечність між «деклараціями» та фактичним, але прихованим станом речей: Ліпман та його колеги відхрещуються від будь-якого релятивізму у заняттях з філософії, але водночас сама програма заперечує існування будь-яких об'єктивних моральних норм [7, с. 173–176].

Критика P4C складається у Здуновського з кількох аргументів. Перший з них пов'язаний із ситуативним характером етики, за принципом якої, на думку Здуновського, будується програма: «Маємо тут справу з прийняттям авторами програми позиції ситуацизму, який є однією з типових сучасних версій етичного релятивізму» [7, с. 176–180].

Другий аргумент стосується прийнятої авторами P4C концепції істини, що спирається на філософію прагматизму Дж. Дьюї: «Про прагматичний, а отже, релятивістичний характер істини, прийнятої в аналізованій програмі, найяскравіше свідчить розуміння процесу мислення, тобто навичок, які має формувати програма. Питання, в чому полягає розуміння мислення, згідно з думкою авторів, редукується до володіння операційним знанням». Такій позиції Здуновський протиставляє *цінність істини заради самої істини* [7, с. 180]. (Особливо про його принципову позицію з цього питання свідчить окрема публікація [8]).

Третій аргумент характеризується підзаголовком «Етика порад замість етики норм і цінностей». За Здуновським, для авторів програми моральні принципи не мають статусу загальнозобов'язальних норм, а радше виступають як вказівки, заохочення, пропозиції [7, с. 182–183].

Здуновський ратує за те, що методика «Філософії для дітей» знецінює авторитети, якими мають залишатися батьки, вчителі і вихователі. Також скептично ставиться до прогнозованих ефектів філософського практикуму у класичній версії P4C і закликає до перестановки, переміщення ціннісних акцентів, не відкидаючи потреби у реалізації подібних програм як таких. Подібно і С. Сури вбачає у програмі певну загрозу етичного релятивізму,

наголошуючи, з одного боку, на особливій сприйнятливості, чутливості дітей до висловлювань вчителя, а з іншого – на неможливості останнього дати чіткий етичний орієнтир у потрібний момент [6, с. 220–221].

Відповідаючи на критику З. Здуновського, Альдона Побоєвська заперечує звинувачення Ліпмана в етичному релятивізмі (ситуацизмі), вважаючи, що подібна критика не посилається безпосередньо на погляди автора програми, а робить свої висновки *implicite*. Сама ж Побоєвська аналізує поняття релятивізму, ситуацизму, суб'єктивізму, на тлі чого (не без залучення посилань на самого Ліпмана) висвітлюється логіка етично-виховного аспекту «Філософії для дітей». У світлі такого аналізу виявляється, що Ліпман, пропонуючи діалогічну форму дискусії дітей, аніскільки не заперечує існування об'єктивних цінностей і моральних норм. Дійсно, вчитель – за методичною вказівкою програми – не може нав'язувати членам «спільноти дослідників» жодного «правильного» розв'язання етичних проблем, однак у формуванні моральної поведінки дітей ідеться не про індоктринацію, а про усвідомлення та інтеріоризацію слушних аксіологічних та етичних орієнтирів. Відповідно, від дитини очікується не покора перед нормами й авторитетами, а здатність до самостійного розв'язання моральних труднощів [9]. Окрім цього, на переконання дослідниці, не можна очікувати «симетричних» взаємин у діалозі, в якому бере участь учитель: учні неспроможні сприйняти його точку зору на рівні зі своєю, оскільки тлумачать її як правильну і остаточну, що, своєю чергою, блокує процес самостійного розв'язання питань [10, с. 356].

Побоєвська наголошує на важливості усвідомлення ключового положення ліпманівської методології, яким є унікальність кожної окремої дитини і кожної окремої життєвої ситуації. Отже, коли дітям пропонують обговорити і дати власну оцінку ситуаціям, запропонованим у тексті оповідання, це не означає, що кожен з учасників діалогу стає останньою інстанцією у певному етичному питанні. У процесі реалізації програми дитина здобуває різноманітні компетенції, передусім здатність до правильного і логічного мислення, що впливає на формування «мотивів, зацікавлень, чутливості і моральних уявлень, ієрархії цінностей, а також на досвід і філософію життя цього індивідууму». Водночас вихованці здобувають відповідні знання онтологічного, епістемологічного, етичного і аксіологічного характеру. Усе це має посприяти моральному суб'єкту, яким є дитина, правильно оцінити власне судження стосовно тієї чи іншої ситуації [9, с. 137–138].

Таким чином, як стверджує дослідниця, «Філософія для дітей» не є моделлю виховання, у якій відсутні морально-ціннісні орієнтири і яка пропагує суб'єктивізм, ситуацизм, аморалізм і утилітаризм. Натомість характерною її рисою є «культурний релятивізм»: автори програми не приймають абсолютного існування етичних норм (що трактуються як абстракція), а їхня об'єктивність ґрунтується на етичній системі певної культури [9, с. 141]. У цьому, вірогідно, полягає секрет успіху P4C у багатьох країнах світу: принцип культурного релятивізму дозволяє пристосувати програму майже до будь-якого соціально-культурного контексту, де зважають на принцип свободи слова.

Розвиваючи морально-виховний аспект «Філософії для дітей», Побоєвська помічає вражаючу схожість принципів М. Ліпмана з ідеями польського філософа Л. Колаковського (1927–2009). Обидва філософи розвивали свої ідеї незалежно один від одного, натомість обидва піддавалися впливам екзистенціалізму та гуманістичної психології. У своїй праці «Етика без кодексу» Колаковський відкидає «етику правил» – список цінностей, симетрично до якого встановлюються норми поведінки у єдино правильній ієрархії. Подібно як у Ліпмана, об'єктивність моральних норм має не абсолютний, але інтерсуб'єктивний характер, а кожна ситуація, пов'язана з моральним вибором, відбувається у «відкритому» світі, повному «невідомих». Відповідно, кожна наступна моральна ситуація є новою, і вона,

своєю чергою, вимагає нової моральної оцінки і вибору. У такій перспективі підкреслюється свобода й індивідуальність особи, яка цей вибір має зробити в умовах відсутності непохитних авторитетів, зокрема, і самих абсолютно зобов'язальних норм, унікальності і конфліктності нових ситуацій, а також неповторності індивідуальної оптики бачення та оцінки моральної ситуації кожним із суб'єктів. І в цьому місці Побоєвська наголошує, що Ліпман (так само, як і Колаковський) не пропагує аморалізму, але намагається сформувати у вихованців спроможність бути гнучкими у будь-яких обставинах: наскільки можливо правильно оцінювати їхню специфіку, використовувати відповідні знання і навички, здобуті завдяки філософському діалогу [11].

Подібну думку також обстоює А. Фєрек-Дзюрла з тією лише різницею, що називає культурний релятивізм P4C «обмеженим». У своїй публікації дослідниця намагається представити «Філософію для дітей» як програму демократичної освіти: «Програма Ліпмана представлена у перспективі демократичних зумовлень; інтерпретований з позиції формування громадянської поведінки і партисипації, а також промоції таких цінностей, як свобода і толерантність, а також пошанування світоглядного плюралізму» [12, с. 183]. Цінність програми у польському освітньому просторі, на думку Фєрек-Дзюрли, полягає в об'єднанні питань, розірваних у шкільній програмі між окремими предметами – філософією та етикою. P4C відповідає запитам на освіту, спрямовану на виховання свідомих, компетентних (у політичних, соціальних, економічних і культурних питаннях) і активних громадян, здатних у майбутньому конструктивно вплинути на розвиток суспільства. Такій меті сприяє запропонований програмою діалог, у якому відбувається зіткнення різноманітних позицій і аргументів, що, своєю чергою, сприяє деліберації, подоланню песимізму і скептицизму. Через співпрацю, де всі члени групи рівні, кожен вносить щось цінне. У своєму аналізі P4C дослідниця посилається на педагогічний досвід Януша Корчака: дитяче самоврядування (разом з власним сеймом і судом), запроваджене у будинку для сиріт, сприяло створенню «кращої спільноти», де всі були рівні [12, с. 186].

Одним з польських фахівців, що спеціалізуються на навчанні філософії за методикою Ліпмана, є Анна Лагодзька. Вона наголошує на необхідності правильного розуміння ідеї P4C, аналізуючи займенники у вживаних назвах цієї програми (акцент на філософії «з» дітьми) і наполягає на автономії «філософії дитинства» поряд з «філософією дорослих». Посилаючись на Ліпмана, який пропонував виокремити «філософію дитинства» в окрему дисципліну на рівні з філософією релігії, філософією науки тощо, а також Метьюса, що вбачав у дитячому філософуванні значний потенціал, польська дослідниця відкидає патерналістський підхід в освітніх практиках, де заняття з філософії трактуються лише на рівні «передфілософії», адаптованим для дітей вступом до філософії тощо. Тому філософія має відбуватися «з» дітьми, що означає співучасть в одній справі як *вчителя з дітьми*, так і *дітей зі своїми однолітками*. Натомість вираз «філософія *для* дітей» (курсив мій – *А.П.*) у назві програми Ліпмана, на думку Лагодзької, радше виявляє інтенцію створення методичної бази для дітей, аніскільки не применшуючи значення філософського діалогу у дитячій групі. Діалог не тільки розвиває мислення дітей, але й містить у собі справжній евристичний потенціал, а також «допомагає дорослим зрозуміти філософію». У такому діалозі особливої ваги набирає такий філософський досвід, як постановка дитиною *власного* питання (початкове висловлення і наступна ідентифікація його як власного упродовж діалогу), вибір шляхом голосування одного із запропонованих питань та його обговорення [13].

А. Лагодзька апробувала методику Ліпмана у початкових класах (I–III) варшавських шкіл, оскільки, на її переконання, такий вік оптимальний до участі у такому діалозі. Вона наводить перелік питань, сформульованих самими дітьми: «Чи всі люди мудрі? Чому деякі

люди спричиняють іншим смерть? Чому дехто не може спати, коли прочитає щось таємниче? Чи треба викидати старі, непотрібні речі? Чому люди не пробують відповідати на складні питання? Чому треба підтримувати різні бідні країни? Чи краса є найважливішою? Чи може існувати нескінченно багато нових слів? Який колір має душа? Що потрібно, аби зрозуміти інших?» [14, с. 30–31]. З одного боку, подібні питання виявляють специфіку дитячого дискурсу, а з іншого – стають серйозним викликом перед учителем, який не має однозначної задовільної відповіді. Як зауважує авторка, під час обговорення питань, що виникли після прочитання тексту оповідання, діти виявляються спроможними самотужки критично поставитися до власної пізнавальної активності: відповідь вони віднаходять у самому тексті, про що свідчить характер таких питань. Також діти вчаться відрізняти види питань та їхні функції, що неодмінно сприяє розвитку навички самостійного запитування [14, с. 31].

Подібна практика схиляє до думки, що P4C не є якимсь сурогатом «справжньої» філософії, «ніби-філософією». Завданням же вчителя (як посередника між «дитячою» та «дорослою» філософіями) є сприйняття поставленого дітьми питання серйозно (пристосуватися до нього як до власного питання), а потім сприяти перебігу філософського пошуку шляхом допоміжних питань («Чому ти так думаєш?», «Який зв'язок це має з тим, про що ми щойно говорили?», «Чи можеш надати приклад?» та ін.) Також, за Лагодзькою, у 1–3 класах виправдовується необхідність перефразування вчителем висловлювань учнів для уточнення їхньої думки, її кращого розуміння та інтерпретації, для заохочення певним чином поставитися до висловлювань своїх однокласників (напр., «N. вважає, що… Чи всі з цим погоджуються?»). Іншим завданням вчителя є надання необхідних дидактичних матеріалів. Використання оповідань упродовж філософського практикуму є слушною нагодою розвинути навички читання, зацікавити літературою, навчити відкривати смисли прочитаного, ділитися думками з колегами. Отже, реалізація P4C на першому освітньому етапі, на думку Лагодзької, є багатообіцяючою [14, с. 32–33].

У 2015 р. методика Ліпмана стала підґрунтям реалізації ініціативи М. Кєлковіч-Вернер, що отримала назву "FiloZosia. Filozofia dla przedszkolaków" і була опрацьована групою студентів та аспірантів Наукового кола «Архе» Педагогічного університету ім. Комісії народної освіти у Кракові. Адресатом педагогічного проєкту стали діти 5–6 років, враховуючи як дошкільнят, так і учнів 1-го класу. Відповідно до віку підбирається зміст і проблематика занять. У закладах дошкільної освіти питання ініціює ведучий (а процес заняття часто переривається різними іграми), натомість у початковій школі – самі учні на підставі прочитаного оповідання [15, с. 192–195].

Матеріал занять поділений на чотири головні теми, кожна з яких має три спеціальні теми, що сприяють підготовці до таких занять:

«I. Спостерігаю (1. Перспективність, аспектність. 2. Ілюзії. Аспектність сприйняття, мислення, загалом пізнання світу. 3. Керування увагою, інтенціональність перцепції); II. Мислю, знаю (1. Я знаю – він/хтось не знає (теорія розуму). Образ (*widok*) як філософська категорія. Образ звідси/звідти … нізвідки? 2. Розуміння механізмів: знаю як, знаю що. 3. Розв'язування проблеми (стратегії). Аналіз ситуації); III. Я існую (1. Як виглядає світ? Яким є світ? Звідки світ? 2. Що існує? Як існує? Чому існує? 3. Я існую. Ким я є? Я – інші); IV. Дію (1. Хто діє? Причинний зв'язок. Наслідки моїх дій. Етика. 2. Хто діє? Комунікація (вербальна, невербальна). Мова (сила слів). Мова (сенс і значення). 3. Хто діє? Хто говорить? Оповідання. Історія)» [15, с. 195].

Невдовзі після початку реалізації проєкту "FiloZosia" Данутою Святлонь у Сулковіцах (Краківський повіт) заняття поширилися на декілька краківських дитячих садочків. Їхня тривалість також збільшилася з 45–60 хв. до 45–120 хв. [15, с. 195].

Окрім впровадження P4C як окремих виховних занять, деякі польські автори бачать перспективу використання цієї методики у рамках таких шкільних предметів, як математика, фізика, історія, мова і література та ін. Г. Дідушко, приділяючи увагу питанням запозичення елементів «Філософії для дітей» у заняття з польської мови, не схвалює механічне перенесення програми Ліпмана у європейські, зокрема польські школи. Замість опрацьованих Ліпманом і його співавторами для американських дітей та молоді філософських оповідань вона пропонує використовувати польські тексти, що мають відповідати як високому художньому, так і смисловому рівням. На думку дослідниці, методика є досить цінною альтернативою іншим цікавим формам занять і сприяє таким явищам: 1. Якісній зміні ставлення учнів та вчителів до самого шкільного предмета і способу провадження дискусії. 2. Інтелектуальній мобілізації, що виражається у захопленні, рішучості у постановці питань, самостійному формулюванні проблем і готовності до творчої активності. 3. Перенесенням основних акцентів методики (у суто мовних питаннях) на розвиток дитячого мислення [16, с. 138–139].

Цікавою пропозицією, пов'язаною з проблематикою регіональної освіти, стала ідея М. Шчепської-Пустковської застосовувати «Філософію для дітей» для утвердження самоідентифікації етнічних меншостей, зокрема кашубської. Використана як знаряддя філософського діалогу, кашубська мова стає живим інструментом порозуміння в умовах двомовності. Впровадження такої практики також має посприяти зацікавленню самою мовою як елементом культурної спадщини, оживити почуття приналежності до певного культурного регіону тощо. Пропонується, за аналогією до занять Дідушко, використати тексти авторів, що писали оповідання кашубською мовою [16, с. 140–144].

Досвід великого поширення методики «Філософії для дітей» у багатьох країнах світу, в тому числі і у Польщі, пояснюється її гнучкістю, здатністю до різного штибу адаптацій і модифікацій, допустимістю різноманітних варіацій і уточнень. У випадку Польщі це втілилося в офіційному затвердженні відповідної програми («Філософські дослідження з дітьми та молоддю»), спеціальній підготовці викладачів, створенні Товариства філософської освіти "Phronesis" (розробленні методичної бази, популяризації «філософії для дітей», проведенні наукових досліджень тощо), реалізації методики не тільки у школах, але й у закладах дошкільної освіти, спробі впровадження методу філософського діалогу в різні шкільні дисципліни, застосуванні методики у рамках регіональної освіти тощо.

З урахуванням специфіки методики P4C деякі питання (здебільшого теоретичного характеру) серед польських дослідників залишаються дискусійними: 1. Етичний вимір виховання (пошук балансу між індоктринацією та етичним релятивізмом). 2. Епістемологічний вимір філософського діалогу (проблема інтерсуб'єктивного характеру істини і «культурного» релятивізму; емансипації дітей стосовно філософського дискурсу). 3. Роль учителя у проведенні занять. Отже, проблема запозичення ліпманівської методики не редукується виключно до педагогічної проблематики, але вимагає глибокого філософського аналізу.

Список використаної літератури

1. Юлина Н.С. Педагогическая стратегия философии для детей. Философия для детей / отв. ред., сост. и автор гл. I Юлина Н.С. Москва : Институт философии РАН, 1996. С. 589.
2. Walczak P. Filozofia dla dzieci (P4C) jako trening aretologiczny. Sprawności moralne jako przedmiot refleksji wychowawczej. *Uniwersytet Szczeciński. Rozprawy i studia*. T. (MXCVII) 1023. S. 115–132.
3. Щербакова Н.В., Зімонова О.В., Михайлов В.В., Мельник О.О. Світові практики методики викладання філософії: історія та сучасний стан. *Удосконалення освітньо-виховного процесу в закладі вищої освіти.* Вип. 24. Збірник науково-методичних праць.

Таврійський державний агротехнологічний університет імені Дмитра Моторного. Мелітополь, 2020. С. 467.
4. Побоєвська А. Для чого, кого і як учити філософії? *Філософія освіти*. 2014. № 2 (15). С. 196–209.
5. Filozoficzne dociekania z dziećmi i młodzieżą. Program dopuszczony do użytku szkolnego DKW–4014-28/99. URL: http://phronesis.org.pl/wp-content/uploads/2013/11/program.pdf.
6. Sury Z. Program Filozocznych dociekań z dziećmi i młodzieżą jako wstęp do realizacji idei edukacji liberalnej. *Paedagogia Christiana.* 2014. № 1/33. S. 215–231.
7. Zdunowski Z. Edukacja filozoficzna wobec wyzwania relatywizmu na przykładzie programu Matthew Lipmana „Filozofia w szkole". *Analiza i Egzystencja.* 2009. № 10. S.173–186.
8. Zdunowski Z. Dydaktyki filozofii kłopoty z prawdą. *Analiza i Egzystencja*. 2014. № 25. S. 207–228.
9. Pobojewska A. Zajęcia warsztatowe z filozofii a relatywizm (sytuacjonizm). Część II. *Analiza i Egzystencja*. 2014. № 25. S. 125–145.
10. Pobojewska A. Zajęcia warsztatowe z filozofii a relatywizm. Dyrektywa wycfania się prowadzącego z merytorycznej warstwy dialogu. *Przegląd Filozoficzny. Nowa Seria*. 2012. № 3 (83). S. 351–363.
11. Pobojewska A. Lipman i Kołakowski: wychowawcze przesłanie ich koncepcji etycznych. *Kwartalnik Pedagogiczny*. 2017. № 2 (244). S. 9–24.
12. Fierek-Dziurla A. „Filozofia dla dzieci" – program edukacji demokratycznej według Matthew Lipmana. Filozoficzne konteksty edukacji artystycznej / red. S. Krzyśki, R. Kubickiego, D. Michałowskiej. Poznań : Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, 2011. S. 183–194.
13. Łagodzka A. Dyskusja dialogiczna – filozofia dzieciństwa i filozofia dorosłych. *Analiza i Egzystencja*. 2014. № 25. S. 99–123.
14. Łagodzka A. Filozoficzne dociekania w klasach I–III. *Trendy*. 2014. № 1. S. 29–36.
15. Wąsik B. Dziecko filozofem. O projekcie edukacyjnym FiloZosia – filozofia dla przedszkolaków. *Argument*. Vol. 8 (1/2018). S. 187–204.
16. Szczepska-Pustkowska M. „Lipman na Kaszubach", czyli po co filozofować z dziećmi w języku kaszubskim. *Edukacja Międzykulturowa*. 2020. № 2 (13). S. 130–147.

"PHILOSOPHY FOR CHILDREN" BY MATHHEW LIPMAN AND ITS IMPLEMENTATION IN POLAND

Andrii Palchyk
Institute of Theological Sciences of the Immaculate Virgin Mary of Kamyanets-Podilsky Diocese of the Roman Catholic Church
Hrushevskyi str., 57, Gorodok, 32000, Ukraine

Implementation of "Philosophy for Children" (P4C) in educational practice of Ukraine required a thorough analysis both theoretical research and it's practical approbation in selected countries, in particular, in Poland, there in 1999 it was brought under the authority of the Ministry of National Education as educational discipline for all the classes of primary and basic school. The program aims to develop children's critical and creative thinking, theirs preparing to deliberate and to participate actively in democratic society through philosophical dialogue in "community of inquiry".

Interest in Lipman's method in Poland expressed itself through establishing of The Society of Philosophical Education "Phronesis", special teacher education, its approbation both in schools and kindergartens, as far as numerous researches and methodological work on the indicated subject. Except for realization of original form of lessons, a practice of philosophical dialogue implementation in others

school subjects, such as polish language and regional education, was established. Such recognition of P4C in Poland and in other countries, can be attributed to openness of Lipman's method to adapting and modifying, possibility of implementing in any cultural context.

Considering of P4C as a perspective educational option, we try to analyze the philosophical (anthropological, axiological, ethical, epistemological) problems, which were identified by Polish researchers. We are looking for optimal solutions between such approaches, as ethical relativism and paternalism; epistemological relativism and indoctrination. On the one hand, we analyzed the image of teacher as equal partner in dialogue, on the other hand, traditional understanding of teacher as authority person. As well philosophical emancipation of children was taken into consideration.

Key words: "Philosophy for children", "community of inquiry", Matthew Lipman, philosophical education, education in Poland, critical thinking, educational innovations.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 100–106
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 100–106

УДК 179.8: 316.613
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.12

РЕСЕНТИМЕНТ ЯК ВИЗНАЧАЛЬНА РИСА НІЦШЕАНСЬКОЇ ЛЮДИНИ

Марія Сінельнікова
Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра філософії
вул. С. Бандери 12, 79000, Львів, Україна

Стаття присвячена дослідженню ніцшеанського феномену ресентименту в його антропологічному ракурсі, що дозволяє «перевідкрити» сутність людської природи, яка постає передусім як дуальна та суперечлива істота. Наголошується, що ресентименту підвладна будь яка людина, однак в кожній він проявляється по різному. Так для слабкої людини (ніцшеанська *екстравертуюча* модель) ресентимент перетворюється на каталізатор її невдоволення і «викидання» його назовні. Подібне руйнування, зрештою, обертається проти самої людини, перетворюючись на *саморесентимент*, який стає ключовим фактором її саморуйнування. Для сильної людини (*інтровертуюча* модель) ресентимент виступає стимулом для самовдосконалення через самоподолання власних негативних афектів та прагнень. В такому ракурсі ніцшеанський ресентимент може бути потрактований як опір, з якого людина повинна черпати силу для подолання слабкої людини в собі, через «волю до влади», яка виражається у самовладанні.

Закцентовано, що ресентимент проявляє себе і в зміні людського погляду на світ (феноменологічний та онтологічний його аспекти), що тягне за собою зміни людської поведінки через ранжування ціннісної таблиці (моральний та аксіологічний аспекти). Здійснюючи переворот в цінностях, ресентимент перекручує самі екзистенціальні основи буття і тоді для людини, яка знаходиться під його впливом, справжнім стає те, що насправді таким не є («ціннісна ресентиментна ілюзія»). Це підтверджує змістовну ємність даного поняття, яке дозволяє побудувати навколо себе цілісну систему моральної філософії, виступаючи її негативним осереддям, даючи право слабкій людині засуджувати вчинки *Інших*, щоб не оцінювати свої власні. Почуття ресентименту надає слабкій людині бажану «силу» та моральну перевагу, оскільки вона розуміє себе як «жертву» (бо слабка), тому апріорі завжди є «правою». Констатовано, що людина, уражена ресентиментом, вже не здатна опанувати себе, тому в неї залишається лише два виходи: змінити свої погляди на світ (змінивши себе) або спробувати змінити світ (знищивши його і себе).

Ключові слова: ресентимент, Ніцше, слабка людина, самоподолання, «воля до влади».

Появу ресентименту зазвичай пов'язують з ім'ям німецького філософа Фрідріха Ніцше, який, хоча і не винаходить сам термін, однак популяризує його у філософському дискурсі. Підстави для ресентименту були виділені задовго до нього, але в своїх творах «До генеалогії моралі», «Антихрист», «По той бік добра і зла», «Так говорив Заратустра» німецький мислитель концептуально синтезує цей феномен в поняття, надаючи йому категоріального статусу, перетворивши на визначальний критерій оцінювання наріжних філософсько-етичних та антропологічний проблем. Сьогодні межі застосування даного поняття значно розширилися, адже сучасність додала йому специфічних (модерних) форм вираження [1, с. 8], що дозволяє прослідкувати прояви ресентименту практично в усіх сферах людської життєдіяльності: соціальній, психологічній, етичній, комунікативній, онтологічній, аксіологічній, феноменологічній та ін.

Це підтверджує аналіз значного пласта наукових досліджень, присвячених темі ресентименту, зокрема Шелера, Кауфмана, Шаапа, Рідлі, Добсона, Капрілеса, Соломона, Елгата, Лютого, Лейтера, Хант та ін. Така багатовимірність в дослідженні ресентименту

© М. Сінельнікова, 2021

викликає певну розгубленість, тому ***метою даної статті*** є дослідження цього феномену передусім в антропологічному, а заразом і феноменологічному та аксіологічному його аспектах, оскільки він виступає одним із ключових чинників формування особистості та її самоідентифікації, трансформуючи при цьому людське сприйняття та оцінювання як навколишнього світу, так і своєї власної сутності.

Дати однозначне визначення поняттю «ресентимент» вкрай важко. Примітно, що і сам Ніцше не міг цього зробити. Спочатку він використовує його для позначення нездійсненої мстивості, постійно відтворюваного переживання образи і приниження, що тягне за собою радикальні зміни в системі цінностей [2, с. 48]. Варто відзначити, що французький термін ресентимент (*ressentiment*), який використовує німецький філософ, походить від *re-sentiment* («повторного почуття») або *re-feel* («пере-чуття»). Йдеться передусім про інтенсивне переживання і наступне відтворення певної емоційної реакції, яка через неможливість свого безпосереднього здійснення, перестає бути стимулом-реакцією, а перетворюється на якесь пролонговане, затаєне негативне (вороже) почуття. Систематичне відтворення якого призводить до того, що миттєве (або тривале) гальмування безпосереднього імпульсу і пов'язане з ним перенесення відповідної реакції на більш «зручний» час, формує феномен так званої «бездіяльної помсти». Вказана затримка викликана випереджальною думкою про те, що миттєве реагування може призвести до поразки, через що людина відчуває страх і скутість у вираженні та реалізації своїх емоцій. Це наштовхує на думку, що ресентимент виникає внаслідок відмежовування емоційної сфери від попереднього досвіду, коли будь яка чуттєва реакція була неможливою для здійснення.

З часом ніцшеанське розуміння ресентименту значно розширюється і починає застосовуватися до цілого спектру різноманітних типів психічного дискомфорту, таких як розчарування, зневіри, депресії, агресивності, заздрості, недоброзичливості, ненависті, підозрілості, *rancune* (фр. «злості, злостивості»), обурення тощо [2, с. 190]. Якщо не відбувається вивільнення та сублімація усіх цих почуттів, то з часом ресентимент перетворюється на «довготривалу психічну установку» [3, с. 4], яка отруює душу, перетворюючись на руйнівну частину людської особистості (по суті, ресентимент тут перетворюється на *саморесентимент*). А там де це «самоотруєння» або внутрішній неспокій пропускаються через практичні дії [4, с. 171], виникають різні форми та ступені ресентименту: від мовчазного невдоволення конкретною людиною до обурення загалом (ефект т. зв. «чистої форми»), від жадоби помсти, спрямованої на конкретну особу, до ненависті, направленої на весь світ. В цьому плані ресентимент дуже схожий на скаргу, «настільки давню, що ми забуваємо проти кого і проти чого ми її висували» [5, с. 86].

З огляду на це можна стверджувати, що ресентимент – це не просто ознака дратівливої, невпевненої в собі людини, це глибоко прихована психологічна основа та загальний психічний стан, властивий «таким істотам, як ми» [6, с. 194]. Тому слід «звернути увагу на те, що ресентимент є типовою рисою людини, який був властивий їй завжди» [1, с. 8]. При цьому ресентимент частіше за все виникає в людини спонтанно, без особистісного усвідомленого та зваженого вибору, тому він, як зауважує Ніцше, «мимовільний» [2, с. 92]. Його зародженню передує усвідомлення людиною свого принизливого і жалюгідного становища, через що в її свідомості починає формуватися сором, потім з'являється почуття відчаю через неможливість змінити ситуацію на краще. Відчай змінюється злістю, викликаною усвідомленням приниження та втратою гідності. Таке багаторазове переживання усього спектру негативних емоцій сприяє формуванню більш складних психологічних афектів, які поступово переростають у стійке почуття ресентименту.

Однак помилково трактувати даний феномен виключно психологічно (як це робить, наприклад, Г. Елгат [7]), оскільки це ще й особливе світорозуміння та світовідчуття, які

формують онтологічний та феноменологічний аспекти ресентименту; система моралі та ієрархія цінностей – етичний та аксіологічний його аспекти; філософське поняття, яке виступає «ключем до більшості філософських ідей» Ніцше [8, с. 371]. Крім цього, ресентимент займає центральне місце в ніцшеанській антропології, допомагаючи відкрити в ній ще одну змістовну грань. Засвідчуючи амбівалентність людської особистості, яка виступає ареною боротьби діалектично протилежних полюсів, які філософ прагне «зібрати і з'єднати воєдино» [9, с. 98], ресентимент викриває всі «потаємні» сторони людської природи, що виявляють себе як через незмінні негативні прояви одиничної особистості, так і через декаданс суспільної моралі і культури загалом.

Традиційно прийнято вважати, що до ресентименту більш схильні слабкі особистості («раби»), які не здатні пробачити свого безсилля сильним світу цього і плекають надію на прийдешню відплату «панам» («аристократам» духу). Ця ідея грунтується на ніцшеанській метафорі протиставлення аристократичної і рабської (ресентиментної) моралі. Завдяки цьому німецький філософ постулює себе як яскравий апологет антропологічної нерівності, переосмислюючи саму ідею егалітаризму, яку він вважає примарною ілюзією та утопічним ідеалом, який намагається зрівняти те, що апріорі є нерівним. Ця ідея нерівності приводить Ніцше до констатації того факту, що почуття ресентименту не є виключним для певного типу або типів особистості. Проте в кожному з них він проявляється по-різному, на основі чого Ф. Ніцше виводить дві моделі ресентименту: *екстравертуючу* (спрямовану назовні, що призводить до саморуйнування) та *інтровертуючу* (звернену на внутрінішнє самовдосконалення людини).

Перша модель властива слабким людям, які у своїх невдачах звинувачують *Іншого*, образ якого відіграє ключову роль у механізмі формування ресентименту. Постійний пошук ідентифікації та прагнення до самореалізації, штовхають людину до бінарної опозиції «Я-Інший», в якій вона вимірює сутність інших своєю власною, а свою власну – співставленням з іншими. Подібне зіткнення внутрішнього та зовнішнього в людині перетворюється на онтологічний розрив всередині її ідентичності, внаслідок чого вона ніби зависає між самоідентифікацією та примусовим станом речей реального світу. Через це Інший починає сприйматися ресентиментною особистістю не просто як «супротивник, а як достеменний ворог» [10, с. 85], ненависть до якого повертає їй оманливе відчуття власної гідності. Якщо ж такого реального ворога немає, то слабка людина завжди може його вигадати. Тому однією з найважливіших ознак ресентиментної особистості є заперечення фактичного стану речей та їх витіснення світом уяви, яка переважує дійсність. Подібна здатність («імагінація») постає основним будівельним матеріалом для витворення ресентименту [2, с. 204].

Насправді ця заплутана ресентиментна спіраль приховує дещо набагато глибше: щоб не звинувачувати себе, людина змушена звинувачувати Іншого за свій жалюгідний і пригнічений стан. Більше того, по відношенню до «ворога», цієї «зневаженої екзистенції» [11, с. 87], людина ресентименту відчуває «екзистенціальну заздрість» [3, с. 9], яка проявляється у прагненні зайняти його місце, позбувшись власної нікчемної сутності і особистого нестерпного буття. В цьому плані ресентимент грунтується на «абсолютно порожній ідентичності» [12, с. 64], адже для того, щоб бажати стати кимось іншим, людині потрібно втратити власну сутність. Так звернення назовні, замість концентрації на власній самості, є одночасно причиною і виявленням почуття ресентименту: для свого виникнення воно потребує протистояння зовнішньому світові, для власної діяльності йому необхідний зовнішній подразник, тому ресентиментна «акція в корені є реакцією» [2, с. 124].

З огляду на це ресентимент можна визначити як соціальне явище, що відображає рівень напруженості соціальних почуттів в суспільстві, перетворюючи його

з індивідуального на елемент колективної свідомості. Це висвітлює неоднозначну сутність даного феномену, який «в першу чергу, пов'язаний з природними здібностями відповідного людського матеріалу, а в другу – з соціальною структурою суспільства, в якому ці люди живуть» [3, с. 31]. Соціальне середовище і справді сприяє зародженню і процвітанню ресентименту, бо дозволяє кожному порівнювати себе з іншими, чим слабка людина активно користується, формуючи свої цінності та орієнтуючись на іншого, тоді як сильна особистість творить власні. Для того, хто впевнений, що «жодних зусиль докладати не треба, високі ідеали переростають у претензії мати все й негайно» [10, с. 86]. Але бажати бути більш гідними, як того прагнуть сильні особистості, не те ж саме, що бажати мати більше заслуг, ніж інші, як це роблять слабкі люди.

Таким чином, ресентимент буде існувати поки існує визнана структура суспільства, заснована на пануванні [13, с. 124], а його принциповою рисою буде виступати відсутність сили і владних повноважень. Тому ресентимент виступає передусім проявом «волі до влади» слабкої людини, яка прагне до неї, щоб мати можливість зруйнувати те, що змінити їй не під силу. Це приводить до появи дивного парадоксу: слабка людина шукає влади над іншими, використовуючи свою слабкість та почуття ресентименту, які надають їй моральну перевагу, оскільки вона «розуміє себе як «добру» лише тому, що страждає» [14, с. 40]. Логіка ресентиментної людини проста: я постраждала, тому я – «жертва», а якщо так, то я безумовно «права» – таким чином вона здобуває таку бажану для себе можливість судити інших, виступаючи граничним критерієм визначення моральності їхніх вчинків. Натомість сильна особистість прагне запанувати в першу чергу над собою, власними пристрастями та ресентиментом, який вона сприймає як даність, як виклик, як найглибший вимір самоподолання [15, с. 122], завдяки якому можна здолати слабкість (слабку людину) в собі (*інтровертуюча* модель ресентименту).

Таким чином, Ніцше «не обмежує аналіз «панів» і «рабів» лише соціальними рамками, для нього ці визначення характеризують і те, що він називає «духовною» природою, де ці протилежні цінності протистоять всередині одиничного життя» [16, с. 5]. Тобто слабкий, на переконання німецького філософа, не підпорядковується сильному, оскільки сила і слабкість – це дві невід'ємні складові частини людської особистості, властиві їй на фізіологічному рівні. Між ними постійно точиться боротьба, яку живить почуття ресентименту, і лише від особистісних зусиль людини залежить, яка з цих складових переважить. Саме тут стає зрозумілим пафос ніцшеанської філософії – звеличення людини через її прагнення до максимального особистісного зростання, що перевершує будь які індивідуальні можливості. З огляду на це ніцшеанський феномен ресентименту може бути потрактований як трамплін, за допомогою якого сильна особистість самоперевершується, долаючи себе, тоді як слабка – «іде на дно», тягнучи за собою весь світ.

По мірі того, як її внутрішній ресентимент наростає, людина, прагнучи виправдати свій душевний стан та власний спосіб сприйняття реальності, починає мимоволі «дискредитувати» саме буття. Справи погіршуються, коли особистість, охоплена ресентиментом, звертаючись до «чистої форми» альтернативного світу, приходить до висновку, що реальність зіпсована. В результаті у неї формується особлива картина світу, заснована на «фальсифікації ціннісних таблиць» [3, с. 26], які реверсують цінності на догоду ресентиментним силам в людині. Завдяки цьому формується така ціннісна система, яка дозволяє особистості штучно конструювати власне щастя, відновлюючи хистку рівновагу та сумнівну «справедливість». Сенс подібної ресентиментної «творчості» полягає в тому, що свої властивості, серед яких нездатність до рішучої дії і практичного самоутвердження, ресентиментна особистість розміщує на вершину проявів людської досконалості. Тому ресентимент виступає як моральна

перверсія, бо в акті, в якому повинні реалізовуватися вищі цінності, насправді реалізуються цінності нижчого порядку, які при цьому виголошуються вищими. Або, кажучи мовою феноменології, реальний моральний акт, який чинить особистість, інтенціонально спрямовується не на той об'єкт, на який він мав би бути спрямований, а на інший, який концентрує в собі менші цінності. Тим самим реалізується інший акт, а не той, який мав би бути реалізований.

Це підтверджує змістовну ємність поняття «ресентимент», який дозволяє побудувати навколо себе цілісну систему моральної філософії, виступаючи її негативним («не-моральним») витоком та змістом [17, с. 98]. При цьому він виступає як «ціннісна ресентиментна ілюзія» [3, с. 13], бо постає як несвідоме прагнення особистості позбутися відповідального ставлення до буття та звільнитися від тягара власної совісті. Що підтверджує ніцшеанське трактування ресентименту передусім як антропологічної проблеми, яке проявляється в небажанні людини знати правду та її в прагненні сховатися від світу в ресентиментній (викривленій) реальності, що надає їй хистке відчуття вдоволення. Така людина «переконана» в своїй правоті, тому не «хоче міркувати критично» [10, с. 85]. Складна реальність робить знання її «слабким» місцем, тому особистість охоче втікає у світ ілюзій, заперечуючи дійсність, намагаючись її змінити, що імпонує набагато більше, ніж правда. Це стосується не лише знання про навколишній світ, але й пізнання свого внутрішнього світу, самопізнання [1, с. 37]. Останнє приводить людину до розуміння істинної сутності ресентименту та його руйнівних наслідків, оскільки в кінцевому підсумку він приводить до знищення (самознищення) людської особистості, що виявляється у *саморесентименті*.

Саме в цій критичній точці ресентимент досягає свого апогею, стаючи основою переоцінки цінностей, перетворюючи безсилля на силу, поразку на перемогу, відчай на надію. Подібне перевертання ціннісної ієрархії дозволяє ресентиментній особистості зняти гостроту переживання власної екзистенціальної непридатності і одночасно затаврувати, скинути з п'єдесталу тих, хто виступає об'єктом її заздрості. Так, ресентиментний світогляд принижує та заперечує всі позитивні цінності, які людина не може отримати, що «породжує найвідчайдушнішу гіркоту щодо буття» [9, с. 342], та призводить до «фальсифікації предметної картини світу» [3, с. 25]. Йдеться про таку глибинну зміну в свідомості за допомогою ресентиментного конструювання, яка зачіпає не тільки розумові процеси людини, але трансформує шкалу її почуттів, торкаючись поза-раціональних складових її індивідуальності.

Підсумовуючи, можна констатувати, що ніцшеанський ресентимент не втрачає своєї актуальності, відповідаючи реаліям сьогодення, в яких людині бракує тієї атмосфери високого «польоту», яка проявляється в прагненні до постійного самовдосконалення та особистісного зростання. Сучасній людині важко збагнути, що перед нею простягається не лише безмежний простір свободи, але й неосяжне поле відповідальності за власне життя та майбутнє, за збереження усього людського в собі. Тому образ ніцшеанської «линви» постає головною метафорою хиткості нинішнього становища людини, яка дуже близька до того, щоб зірватися у прірву ресентименту і загинути в ній. Однак у неї завжди залишається шанс подолати будь-які ресентиментні пориви за допомогою власного самоперевершення через самоподолання всього низького і «надто людського» в собі.

Список використаної літератури

1. Шаап С. Мстива отрута: Ріст невдоволення / пер. з нід. С. Святенко. Київ : Вид-во Жупанського, 2015. 224 с.
2. Nietzsche F. On the Genealogy of Morality and Other Writings: Revised Student Edition (Cambridge Texts in the History of Political Thought) / Trans. by C. Diethe. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 242 p.

3. Scheler M. Ressentement. Das Ressentiment im Aufbau der Moralen / Trans. by Louis A. Coser. URL: https://hscif.org/wp-content/uploads/2018/04/Max-Scheler-Ressentiment.pdf (дата звернення квітень 2018).
4. Schutz A. Phenomenology of the Social World (Studies in Phenomenology and Existential Philosophy) / Trans. by G. Walsh and F. Lehnert. New York: Northwestern University Press, 1967. 255 p.
5. Capriles R. Leadership by Resentment. Cheltenham, UK and Northampton, MA: Edward Elgar, 2012. 197 p.
6. Leiter B. Nietzsche on Morality. New York : Routledge, 2014 [2002]. 302 p.
7. Elgat G. Nietzsche's Psychology of Ressentiment: Revenge and Justice in On the Genealogy of Morals. New York : Routledge, 2017. 180 p.
8. Kaufmann W. Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 2013. 560 p.
9. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади / пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука. Київ : Основи, Дніпро, 1993. 415 с.
10. Лютий Т. Культура принад і спротиву. Київ : Темпора, 2020. 576 с.
11. Marx K. Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosphie: Kritik der Religion (Opium des Volkes) und die Kritik der Politik (Das Handeln der Klasse des Proletariats). Prague : E-artnow, 2015. 106 p.
12. Кошмило О. История формирования субъективности (структурно-феноменологический анализ) : диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. Санкт-Петербург : 2000. 198 с.
13. Hunt G. Redeeming Resentment: Nietzsche's Affirmative Ripostes. *American Dialectic*. 2013. Vol. 3, No. 2/3. Pp. 118–147.
14. Ridley A. Nietzsche-s Conscience, Six Character Studies from the Genealogy. Ithaca, US : Cornell University Press, 1998. 176 p.
15. Шаап С. Нездатність забувати: Новий погляд на питання про істину. Київ : Вид-во Жупанського, 2009. 294 с.
16. Dobson S., Haaland O. The Pedagogy of Ressentiment and the Experience of Hamlet. URL: https://www.researchgate.net/publication/235753935 (дата звернення: березень 1996).
17. Solomon R. Nietzsche ad hominen: Perspectivism, personality and ressentiment. *The Cambridge Companion to Nietzsche*. Cambridge : Cambridge University Press, 1996. P. 180–222.

RESSENTIMENT AS A DISTINCTIVE FEATURE OF A NICHESHAN MAN

Maria Sinelnikova
Lviv Polytechnic National University,
Department of Philosophy
S. Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine

The article is devoted to the study of the Nietzschean phenomenon of ressentiment in its anthropological perspective, which allows to «rediscover» the essence of human nature, which appears primarily as a dual and contradictory being. It is noted that any person is subject to ressentiment, but in each it manifests itself differently. Thus, for a weak person (Nietzschean *extroverted* model) ressentiment becomes a catalyst for his dissatisfaction and "throwing" him out. Such destruction, in the end, turns against the person himself, turning into *self-ressentiment*, which becomes a key factor in his self-destruction. For a strong person (*introverted* model) ressentiment is an incentive for self-improvement through self-overcoming of their own negative emotions and aspirations. In this perspective, Nietzschean ressentiment can be interpreted as resistance, from which a person must draw strength to overcome a weak person in himself, through the «will to power», which is expressed in self-control.

It is emphasized that ressentiment manifests itself in the change of human view of the world (phenomenological and ontological aspects), which entails changes in human behavior through the ranking of the value table (moral and axiological aspects). By revolutionizing values, ressentiment distorts the very existential foundations of existence, and then for people who are under its influence, what becomes real is not what it really is ("value delusion of ressentiment"). This confirms the substantive capacity of this concept, which allows you to build a holistic system of moral philosophy, acting as its negative center, giving the weak person the right to condemn the actions of others, not to evaluate their own. The feeling of ressentiment gives a weak person the desired "strength" and moral superiority, because he understands himself a «victim» (because he is weak), so a priori he is always right. It is stated that a person affected by ressentiment is no longer able to control himself, so he has only two options: to change their views of the world (changing themselves) or try to change the world (destroying him and themselves).

Key words: ressentiment, Nietzsche, weak man, overcoming, "will to power".

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 107–111
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 107–111

УДК 1(091)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.13

НАТУРФІЛОСОФІЯ АМЕРИКАНСЬКОГО ПРОСВІТНИКА КАДВАЛЛАДЕРА КОЛДЕНА

Ярослав Соболєвський
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії,
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

У період Просвітництва в історії ранньої американської філософії в Північно-Американських колоніях активізується інтерес до європейської філософії. Він зумовлений, з одного боку, втратою сили впливу пуританізму з його ригористичним світоглядом, з іншого – зростанням кількості і якості наукових відкриттів. Природа в розумінні американських філософів перейшла з теологічної у наукову площину, таємниці якої тепер можна було розкрити експериментальним шляхом. У часи, коли в колоніях відкривається «Американське філософське товариство», коли американські вчені ведуть активне наукове листування з європейськими колегами, з'являється важлива для історії ранньої американської філософії постать Кадвалладера Колдена. Його неординарні ідеї мали вагомий вплив на науку XVIII ст. Американський філософ опублікував декілька філософських трактатів з фізики, математики, етики та вивчав природу розуму, психіки, фізіології та космосу. Його філософські погляди сформувалася під впливом натурфілософії Ісаака Ньютона, роботи якого теж можна ідентифікувати як натурфілософські. Мета статті полягає у реконструкції натурфілософських поглядів мислителя, аналізі впливу ідей європейських вчених та впливу самого Кадвалладера Колдена. В результаті вивчення філософського спадку мислителя його ідеї не були розглянуті крізь призму сучасної фізики, астрономії чи космології. Погляди Кадвалладера Колдена на природу фізичних явищ є суперечливими, оскільки, уважно вивчаючи властивості тіл і характер їх впливу, він, з одного боку, використовував стародавню концепцію ефіру, з іншого – тогочасну теорію гравітації. Американський натурфілософ намагався пояснити природу гравітації на прикладі Сонячної системи, яка утримує планети на своїх орбітах і не дає розлетітися. На його думку, неможливо уявити процес передачі сили від одного агента до іншого без умовного посередника, а оскільки в масштабах Сонячної системи ми говоримо не про сотні і тисячі миль, а про мільйони миль. А для того, щоб передати силу тяжіння від одного небесного тіла до іншого, має бути посередник, і цим посередником він вважав ефір. Оскільки теорія гравітації все ще залишається теорією, саме філософський аналіз принципів цього явища залишається актуальним, а звернення до натурфілософського досвіду мислителів минулого дозволить поглянути на проблему ретроспективно.

Ключові слова: історія філософії, Кадвалладер Колден, рання американська філософія, американське Просвітництво, натурфілософія, природа, космос.

Одна з перших повних біографій Кадвалладера Колдена (*Cadwallader Colden*, 1688–1776 рр.) «Кадвалладер Колден: Біографія» ("*Cadwallader Colden : a biography*", 2013 р.) була опублікована у 2013 році американським дослідником, членом Американського філософського товариства (*American Philosophical Society*) Сеймуром І. Шварцем (*Seymour I. Schwartz*, 1928–2020 рр.). Незважаючи на те, що С. І. Шварц був видатним хірургом, він досяг успіхів як в історії, так і у філософії. У 1990-их він почав публікувати книги з історії Сполучених Штатів Америки, досліджуючи у них колоніальний період, війни між поселенцями та корінним населенням Америки. У 2000-их він публікує ще кілька історичних робіт з історії медицини і біографію американського просвітника,

© Я. Соболєвський, 2022

одного з найвидатніших інтелектуальних та політичних діячів американських колоній до революції. Очевидно, що вибір постаті для дослідження був зумовлений спільною професією, оскільки К. Колден також за фахом був лікарем, але непрактикуючим. У його житті було багато місця для суспільно-політичної та наукової діяльності. Будучи віце-губернатором Нью-Йорка, він брав безпосередню участь у бурхливому політичному житті свого часу, а XVII ст. для Американської історії – це час зіткнення ліберальних ідей прихильників незалежності та шанобливе ставлення до корони роялістів. Філософський дискурс про свободу як самоцінність був основним в ті часи. Посередником філософської думки, окрім живої дискусії, була белетристика. Американські просвітники лишили по собі величезні спадки листів, у яких містяться різноманітні ідеї, у тому числі політичні та філософські. Дослідник С. І. Шварц пояснює, чому ця видатна постать тривалий час була забута, або лишалася поза увагою: «Ім'я цієї людини, Кадвалладер Колден, воно нагадує про людину, яка служила колонії Нью-Йорк понад півстоліття, набагато довше, ніж будь-хто з його сучасників. Протягом усього цього періоду він залишався цілковито відданим британській монархії. Таким чином, він став одним із найненависніших колоніальних діячів Нью-Йорка. Його ім'я також асоціюється з лікарем, вченим, ботаніком, етнографом та філософом» [1]. Дослідник наголошує, що через політичні переконання постать американського просвітника була майже поза увагою. Варто згадати кілька робіт, в яких фігурував мислитель. Так, до прикладу, Еліс Мейпелсден Кіз (*Alice Mapelsden Keys*) («Кадвалладер Колден: представницький чиновник вісімнадцятого століття» ("*Cadwallader Colden: A Representative Eighteenth Century Official*", 1906 р.) досить критично поставилася до власної книги, вона зізналася, що це «класичний приклад того, як не треба писати біографію» [2, с. 262]. У тексті монографії вона майже не торкається проблеми філософії, зазначаючи особисті риси американського просвітника: «Надто педант, щоб бути майстерним політиком, Колден був занадто політиком, щоб бути повністю поглиненим філософом» [3, с. 250]. Про несправедливо слабкий інтерес до постаті та спадку американського мислителя висловився дослідник колоніальної історії Америки Лоренс Ледер (*Lawrence H. Leder*) ще у середині XX ст. у статті «Знехтуваний аспект забутого століття Нью-Йорку» ("*A Neglected Aspect of New York's Forgotten Century*", 1956 р.): «Кадвалладер Колден був лікарем, який здобув освіту в Единбурзі, політиком, який піднявся сходами імперської влади в американській колонії, він опублікував дослідження з медичних, наукових та філософських питань, він автор і досі корисної роботи з етнографії індіанців. Він був відповіддю Нью-Йорка Бенджаміну Франкліну, але що неймовірно – хоча величезна кількість його особистих паперів була опублікована ще в середині 1950-х років – жодної класичної біографії Колдена так і не з'явилося» [2, с. 259]. Актуальним етнографічним дослідженням, про яке пише Л. Ледер, є книга К. Колдена «Історія п'яти індіанських народів» ("*The History of the Five Indian Nations*", 1727 р.), яка стала першою історією ірокезів англійською мовою.

На відміну від попередньої епохи в історії ранньої американської філософії – пуританізму, носіями філософського знання у добу американського Просвітництва стають вже не проповіді та повчання, а памфлети, маніфести, декламації та листи. К. Колден проявив себе як активний автор: він листувався з багатьма видатними постатями свого часу, з поважними інтелектуалами, включаючи філософів Бенджаміна Франкліна (*Benjamin Franklin*, 1706–1790 рр.) та Семюеля Джонсона (*Samuel Johnson*, 1696–1772 рр.). Якщо перший заснував «Американське філософське товариство» та залишив по собі інтелектуальний спадок у розмірі близько 20000 листів, то другий філософ опублікував перший філософський трактат в Америці – «Начала філософії» ("*Elementa philosophica: containing chiefly, Noetica, or things relating to the mind or understanding: and Ethica, or things relating*

to the moral behavior", 1752 р.) [4]. Активне листування із видатними мислителями свого часу свідчить про наявність діалогу та обміну ідеями. Деякі погляди своїх колег К. Колден поділяв, але з деякими був рішуче незгідний.

У 2002 році вийшла книга Альфреда Германа (*Alfred Hoermann*) під назвою «Кадвалладер Колден: діяч американського Просвітництва» ("*Cadwallader Colden: A Figure of the American Enlightenment*", 2002 р.). Незважаючи на те, що в цій роботі автор приділяє увагу його біографії як суспільно-політично діяча, втім, більша частина книги присвячена спробам зображення К. Колдена саме філософом, який мислив в дусі Просвітництва. У першому розділі дослідник описує життєві події, постійні переїзди з Единбурга до Лондона, далі у Філадельфію, а потім і у Нью-Йорк. Змінюючи міста у пошуках роботи, він поступово знайомиться з американськими ідейними людьми. У наступних главах біограф намагається реконструювати філософські погляди К. Колдена, наголошуючи на особливій важливості його ідей та публікацій. Коли був готовий чорновий варіант однієї з найвідоміших робіт К. Колдена, після деяких роздумів він «доповнює свій рукопис та публікує перше видання у Нью-Йорку під назвою «Пояснення першопричин руху матерії та причини тяжіння» (1745 рік). Це був перший свого роду науковий трактат, що було опубліковано в колоніях» [5, с. 80].

Одним із перших, хто визнав К. Колдена «вченим-філософом», був Ісаак Вудбрідж Райлі (*Isaac Woodbridge Riley*, 1869–1933). У своїй праці «Американська філософія: ранні школи» ("*American Philosophy: The Early Schools*", 1907 р.) він стверджує, що весь предмет колоніальної філософії та ідеї К. Колдена у тому числі є маловивченим. Дослідник назвав філософські погляди американського просвітника матеріалістичними, доєднавши того до лав таких вчених, як, до прикладу, засновник американської психіатрії Бенджамін Раш (*Benjamin Rush*, 1745–1813 рр.), який наголошував на соматичній, тобто матеріалістичній, природі психічних явищ. «Найбільш раннім з колоніальних матеріалістів був Кадвалладер Колден із Філадельфії та Нью-Йорка; цей випускник Единбурзького університету, поєднавши ньютонівську механіку з давнім гилозоістичним вченням про космічну субстанцію як розум, зрештою прийшов до свого роду динамічного панпсихізму, коли субстанція розуміється як автоматичний і повсюдно поширений принцип, сутністю якого є могутність і сила» [6, с. 21].

У науковій літературі XVIII ст. теорія Ісаака Ньютона (*Isaac Newton*, 1642–1727 рр.) розглядалася як одне з найбільших філософських звершень епохи. Не міг не спробувати власні сили у критичному аналізі теорії й К. Колден, опублікувавши трактат «Пояснення першопричин руху матерії та причини тяжіння» ("*An Explication of the First Causes of Action in Matter and of the Cause of Gravitation*", 1745 р.) [7]. Він намагався продемонструвати хибність натурфілософських поглядів англійського вченого. Беручи цей твір за основу, через кілька років мислитель публікує важливий філософський трактат «Принципи дії в матерії, тяжіння тіл та руху планет, що пояснюються з цих принципів» ("*The Principles of Action in Matter, the Gravitation of Bodies, and the Motion of Planets, Explained from those Principles*", 1751) [8].

В своїй роботі американський філософ досліджує сутнісні властивості різних речей, які проявляються у результаті впливу на ограни сприйняття. На думку автора, про все, що існує, можна сказати, що воно впливає на наші відчуття, а що не впливає, про те ми не змозі щось сказати чи помислити. Кожну річ філософ називає агентом (agent), вона має впливати або спричиняти зміни в інших речах, тобто бути наділеною силою. Зазвичай ці сили привнесені, тому варто звернутися до аналізу першопричинних агентів (primary agents), які мають безперервно проявляти свою енергію. Окрім цього, в світі існують матерія та дух, перша пов'язана з якісними характеристиками та формами, а якщо форма відсутня, як і якісні та кількісні характеристики, то це дух: «…виходячи з такого способу розгляду речей, я сподіваюся показати, що ми можемо мати таку ж ясну і виразну ідею або поняття про дух, яку

ми маємо про матерію, і що всі труднощі, які виникали в багатьох, виникали через помилки в поняттях... Властивість, або якість, речі є не що інше, як дія цієї речі, і різні якості чи властивості речі є нічим іншим, як різними діями або способами дії цієї речі. Адже ідея чи поняття про властивість чи якість якоїсь речі можуть бути викликані у нас лише дією цієї речі: інакше довелося б припустити, що є наслідок без причини і що можна уявити причину без дії» [8, с. 4]. Жодна річ не здатна передати свою дію іншій на відстані без посередника (medium), має бути щось, що здатне транслювати силу. Американський мислитель пише: «Сонце передає всім планетам, які обертаються навколо нього, певний вид дії, за допомогою якої вони утримуються на своїх орбітах або притягуються до нього. Саме так ми спостерігаємо, що Земля передає тілам, які знаходяться на відомій відстані від неї, дію, за допомогою якої вони притягуються до неї. Має бути у такому разі певний medium, певна річ, якою Сонце і Земля передають дію іншим віддаленим тілам» [8, с. 17]. У результаті пошуків цього посередника К. Колден приходить до висновку, що це відомий ще з давнини «ефір». Щодо популярних у той час дискусій про природу вакууму, філософ стверджує, що це поняття важко уявити. Розум людини не здатний мислити «ніщо», тому людина не може мати поняття про абсолютну порожнечу, про місце, позбавлене всіх речей та агентів, якщо воно не впливає на її відчуття. У своїх поглядах К. Колден критикує ідею порожнечі. Він переконаний, що всі частки ефіру дотичні і між ними немає порожнечі: «Сер Ісаак Ньютон та його послідовники, навпаки, вважають, що повинна бути порожнеча, і підставою для цього вважають те, що вся матерія має силу інерції, або силу опору. Якби було так, припущення про порожнечу стало б абсолютно необхідним, бо без неї рух не міг би бути. Якщо вся матерія також має силу опору, як припускає сер Ісаак, то припущення про порожнечу стає необхідним. Але якщо, на мою думку, вірно те, що я довів, що є різні види матерії і тільки один вид має силу опору і що це (як стане ясно після невеликого роздуму) властиве найменшій частині Всесвіту, то всі труднощі, пов'язані з припущенням того, що простір повсюдно заповнено, зникають» [8, с. 26].

Незважаючи на те, що Ісаак Ньютон спростовував наявність в природі ефіру через брак експериментальних доказів, К. Колден був переконаний у своїх ідеях. Докази існування наукового дискурсу по обидва боки Атлантики змушують переглядати історію науки та філософії та переосмислити вклад видатного американського мислителя, чиї натурфілософські ідеї відрізнялися оригінальністю та сміливістю. Незважаючи на те, що постать К. Колдена була майже забутою протягом кількох століть, його філософські ідеї і досі актуальні, а його постать все частіше зустрічається у наукових дослідженнях.

Список використаної літератури

1. Schwartz S. I. Cadwallader Colden: A Biography. Amherst, MA; New York, NY : Humanity Books, 2013. 230 p.
2. Leder L. H. A Neglected Aspect of New York's Forgotten Century. *New York History.* 1956. Vol. 37, No. 3. P. 259–265.
3. Keys A. M. Cadwallader Colden: a Representative Eighteenth Century Official. New York, NY: Columbia Press ; London, UK: Macmillan, 1906. 375 p.
4. Johnson S. Elementa philosophica: containing chiefly, Noetica, or things relating to the mind or understanding; and Ethica, or things relating to the moral behaviour. Philadelphia: Printed by B. Franklin, and D. Hall, at the new-printing-office, near the market. 1752. 103 p.
5. Hoermann A. R. Cadwallader Colden: A Figure of the American Enlightenment. Westport, CT: Greenwood Press 2002. 204 p.
6. Riley W. American Philosophy: The Early Schools. New York, NY : Dodd, Mead, 1907. 595 p.
7. Colden C. An Explication of the First Causes of Action in Matter, and of the Cause of Gravitation. New York : Printed by James Parker, 1745. 43 p.

8. Colden C. The Principles of Action in Matter, the Gravitation of Bodies, and the Motion of Planets, Explained from those Principles. London : printed for R. Dodsley, 1751. 215 p.

NATURAL PHILOSOPHY OF THE AMERICAN ENLIGHTENER CADWALLADER COLDEN

Yaroslav Sobolievskyi
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of History of Philosophy,
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

During the history of early American philosophy, interest in European philosophy intensified in the North American colonies during the Enlightenment period. On the one hand, it is due to the loss of the strength of the influence of puritanism with its rigorous worldview, on the other hand, to the growth in the quantity and quality of scientific discoveries. In the understanding of American philosophers, nature has turned from a scene of the unfolding of divine history into a scientific laboratory, the secrets of which could be revealed experimentally. At a time when the "American Philosophical Society" was opening in the colonies, when American scientists were actively engaged in scientific correspondence with European colleagues, the figure of Cadwallader Colden, important for the history of early American philosophy, appeared. His extraordinary ideas influenced the science of the 18th century. The American philosopher published several philosophical treatises on physics, mathematics, ethics, he studied the nature of the mind, psyche, physiology, and space. His philosophical views were formed under the influence of the natural philosophy of Isaac Newton, whose works can also be identified as natural philosophical. The purpose of the article is to reconstruct the natural philosophical views of the thinker, analyze the influence of the ideas of European scientists and the influence of Cadwallader Colden. As a result of studying the philosophical heritage of the thinker, his ideas were not considered through the prism of modern physics, astronomy, or cosmology, because in the absence of a vector for the development of philosophical knowledge, each era and each philosophical thought becomes a unique object of historical and philosophical research. Cadwallader Colden's views on the nature of physical phenomena are problematic, because, carefully studying the properties of bodies and the nature of their influence, he, on the one hand, using the ancient concept of the ether, on the other, the modern theory of gravity by that time. The American natural philosopher tried to explain the nature of gravity, using the example of the solar system, which holds the planets in their orbits and does not allow them to scatter. In his understanding, it is impossible to imagine the process of transferring force from one agent to another without a conditional mediator. In addition, since on the scale of the Solar system, we are not talking about hundreds and thousands of miles, but about millions of miles, then to transfer the force of gravity from one celestial body to another there must be an intermediary, and he considered the ether to be this intermediary. Since the theory of gravity is still a theory, it is the philosophical analysis of the principles of this phenomenon that remains relevant, and an appeal to the natural philosophical experience of thinkers of the past will allow us to look at the problem from a different angle.

Key words: history of philosophy, Cadwallader Colden, early American philosophy, American Enlightenment, natural philosophy, nature, space.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 112–117
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 112–117

УДК 18
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.14

ЦІННОСТІ ТА ЇХНЄ МІСЦЕ В ЕВОЛЮЦІЇ НАУКИ

Світлана Шевчук
Поліський національний університет
кафедра суспільних наук
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна

Головна проблема статті: чи є процес наукового пізнання ціннісно (перш за все, етично) нейтральним, чи він включає в себе аксіологічний елемент?

Актуальність та теоретико-пізнавальна значимість цього питання пояснюється тим, що на тлі зростаючого впливу науково-технічного прогресу на суспільство та природу поширеними лишаються застарілі погляди на науку. Зміст цих поглядів пов'язаний із переконанням, що наука є автономною сферою духовної діяльності людини і мусить керуватись лише власними закономірностями. Іншими словами, все, що відбувається поза науковим простором, не повинно цікавити науковців. Відповідно, вони не несуть моральної відповідальності за те, як будуть використані вироблені ними знання – на благо, чи на шкоду людині та природі.

Зміст та аргументація статті вибудовується на історико-філософському матеріалі, який репрезентує процес становлення та еволюції наукового пізнання (науки).

Констатується, що перший етап розвитку науки – античний – проходив під знаком її єдності з філософією. Відповідно, наука не була відокремлена від морально-етичних цінностей, вищим з яких вважалось Благо.

Звільнившись від релігійних обіймів середньовіччя, наука вступає в класичний період своєї еволюції. Основним її завданням у цей час було усвідомити власну окремішність. Усвідомивши свою особливість, виробивши свої критерії та методи вивчення світу, наука почала інтенсивно розвиватись. Однак під впливом позитивізму та внаслідок процесу диференціації науковий погляд на світ поступово почав втрачати цілісність, а з критерію науковості був елімінований суб'єкт разом із його цінностями.

Якщо ідеалом класичної науки було прагнення до якнайповнішої об'єктивізації, винесення за дужки всього, що було пов'язане з людиною, то в межах некласичного та постнекласичного етапів розвитку науки відбувається поступове включення людини-суб'єкта (суб'єктності) з її ціннісно-цільовими структурами в процес пізнання.

Як висновок, думка про те, що наука, будучи однією з форм духовної діяльності людини, може і здатна виконувати свої особливі функції, мінімізуючи можливі негативні наслідки для людини та природи, лише перебуваючи у тісній взаємодії з усіма іншими формами (філософією, мораллю, мистецтвом, релігією тощо).

Ключові слова: автономність наукового пізнання, моральні цінності, ідеал класичного природознавства, етична нейтральність науки, суб'єктність пізнання, моральна відповідальність вченого.

У наш час поширення та загострення глобальних проблем, викликаних інтенсивним розвитком науково-технічного прогресу, перед людством постає завдання виробити ефективні засоби безпечного користування благами цивілізації. Теоретичним підґрунтям формування світоглядних уявлень у цьому напрямку є питання місця і ролі цінностей у науці.

З середини XX століття зосередження уваги на автономності науки на тлі її зростаючої могутності привело до очевидної та прогресуючої дисгармонії між духовним та раціональним, етичним та науковим. З цього часу проблема ціннісного змісту наукового знання

© С. Шевчук, 2022

набула суттєвого теоретико-пізнавального значення. Чи є процес наукового пізнання ціннісно (і перш за все етично) нейтральним, чи він включає в себе аксіологічний елемент?

Серед вітчизняних та зарубіжних вчених сучасності існує два протилежні підходи до питання релевантності етичних цінностей науці. Частина вчених вважає етику з її цінностями комплементарною науці. Це такі відомі вчені, як І.Т. Фролов, Б.Г. Юдін, В.С. Стьопін, Е.А. Мамчур, Е. Агацці, Г. Маркузе, Ж. Моно, С. Роуз, Н. Роуз, Г. Йонас, М. Полані, П. Фейєрабенд, П. Харпер та інші. Їм притаманне глибоке усвідомлення значущості питання про соціальну і моральну відповідальність вченого, без якої, зокрема, не можуть бути вирішені життєво важливі глобальні проблеми сучасності. Представники іншого підходу, також не менш відомі, наприклад нобелівський лауреат Е. Чейн, стверджували, що наука, тою мірою, якою вона обмежується дослідженням законів природи, є етично нейтральною і не повинна утримувати в собі жодних ціннісних елементів. Академік В.А. Енгельгардт також вважав дивним поєднання науки і цінностей. На його думку, «наука не створює етичних цінностей», вона «створює одну цінність – знання» [1, с. 43].

Причиною таких розбіжностей у поглядах на цю проблему Мамчур Е.А. вважає ту обставину, що ці вчені акцентують увагу на різних аспектах наукової діяльності. У другому випадку виокремлюється когнітивна, пізнавальна діяльність вченого, результатом якої має бути об'єктивно істинне знання, без суб'єктивних та морально-етичних домішок. У іншому випадку йдеться про етично-ціннісну навантаженість діяльності вченого, як людини, як члена людського соціуму [2, с. 76].

Якщо зважати на моральний обов'язок вченого як представника соціуму, то етичної нейтральності науки не існує. Вчений повинен усвідомлювати свою моральну відповідальність перед суспільством. Якщо він знає про можливий деструктивний наслідок, який може спричинити наукове відкриття, він повинен попередити про нього та, по можливості, запобігти йому. Очевидно, саме це мали на увазі прихильники першої позиції, коли наполягали на єдності наукового пізнання та етичних цінностей.

Тим не менше, сам по собі процес наукового пізнання і когнітивна діяльність вченого (особливо, коли йдеться про фундаментальне природознавство) лишаються ціннісно та етично нейтральними. Адже науку цікавлять у першу чергу об'єктивні знання, істина. Питання ж про добро та зло та інші людські цінності, які за своєю природою належать до етики, виносяться за дужки. Очевидно, саме це мали на увазі ті вчені, які відстоювали етичну нейтральність науки.

Ми ставили перед собою мету, дослідити місце і роль людських цінностей у процесі становлення та еволюції наукового пізнання (науки). Для реалізації мети застосуємо метод історичної ретроспективи.

Питання ціннісно нейтральної, цілком автономної стосовно інших форм духовної діяльності людей науки поставало не завжди. Так, в античності науково-раціональне та ціннісно-духовне органічно поєднувались, знаходились у синкретичному стані. Досократівська філософія характеризувалась переплетенням практичного знання та міфологічного світогляду, який спирався на уявлення про єдність людини та природи. Роздуми античних мислителів мали цілісний поетично-філософічний характер. Жоден з них, від Фалеса до Платона, не намагався підтвердити, чи якось серйозно обґрунтувати свої міркування. «У діалозі Платона «Федон» Сократ згадує, як він був розчарований, прочитавши твір Анаксагора, бо той описав Землю, Сонце, Місяць та зорі суто фізичними термінами безвідносно до того, що з них найкраще» [3, с. 23].

Гесіод інтуїтивно відчував єдність раціонального та ціннісного, наголошуючи, що вміння («техне») має бути обов'язково доповнене «правдою і сором'язливістю» («діке»

та «айдос»). У Академії Платона класифікацію наук завершували етикою, яка в ній була домінуючою та організуючою, виступала кінцевою метою.

Стоїки вважали, що мораль випливає з об'єктивного закону природи. Зенон із Кітіону рекомендував прагнути доброчесності, тобто жити відповідно до природи. Доброчесність розглядалась як вияв гармонії з природою. Таким чином, стоїки виводили мораль із сутності світового порядку, інакше – вважалось, що сама природа містить у собі правила і зразки моралі. Основи ж моралі вони шукали в розумі, що осягає світовий порядок, а моральність людини пов'язували із пізнанням самої себе та природи.

До XVII століття європейська наука перебувала в релігійному полоні. Такий стан науки в цей час був закріплений тезою папи римського Григорія I (VI ст.): «Незнання – мати благочестя». Релігійне світорозуміння середніх віків переслідувало науку за її античне походження.

На початку XVII століття запроваджується новий підхід, який націлював на підкорення природі, дослідження її такою, якою вона є. Культ природи поєднувався з культом активності та суверенності дослідника, з необхідністю особистої перевірки всього накопиченого знання не тільки в аспекті його відповідності природі, але й щодо прийнятих нових критеріїв мислення. Якщо Галілей виділяє об'єктивну сторону в орієнтації на досвід, то Декарт – суб'єктивну (внесок дослідника в отримувані знання). Нова наука, таким чином, спирається на те, що природа не сама відкриває свої таємниці, а дослідники відкривають їх своєю активною пізнавальною діяльністю.

Активність пізнаючого суб'єкта проявляється при відборі матеріалу і проведенні експерименту, при перекладі отриманих даних на мову математики, при контролі за дотриманням логічної правильності та виборі вихідних положень. Але тоді здавалось, що особливості дослідника як людини не накладають відбитка на створюваний ним образ природи. Дослідник отримує знання про предмет тільки в його об'єктивних властивостях.

Доводячи відсутність надприродного, натуралісти Нового часу разом з культом природи часто мимоволі абсолютизували її наявний стан. Для них Всесвіт ще не набув історії, а картина світу – принципу розвитку як домінуючого. Природа розсипалась на готові, незмінні форми. «Існує лише одна істина стосовно кожної речі, і хто знайшов її, знає про неї все, що можна знати», – у цих словах Декарта не лише головний принцип дослідження, здійсненого французьким мислителем, але й квінтесенція духу всієї епохи класичної науки [5, с. 152].

Становлення класичного природознавства почало пов'язуватись з ідеєю, згідно з якою об'єктивність та предметність наукового знання досягаються лише у разі, коли із опису та пояснення виключалось все, що стосувалось суб'єкта та процедур його пізнавальної діяльності. Наука в цей час розглядалась як автономна форма духовної діяльності, а знання, отримуване нею, як абсолютне благо для людини та суспільства.

Таким чином, ідеалом класичної науки передбачалось найповніше звільнення від людини та її цінностей. Згідно із цим ідеалом наука повинна була виробляти знання, в якому б не було ніяких суб'єктивних особливостей окремих вчених чи наукових шкіл. Суб'єкт пізнання мислився як «абсолютний спостерігач», який якомога точніше відображує та описує дійсність, відволікаючись від власних уподобань та бажань. За такого підходу цінностям не лишається місця. Допустити ціннісний компонент – означало б відмовитись від об'єктивності та універсальності знання. Тому саме в класичному ідеалі науки цінності різко протиставлені об'єктивності.

Кінець XIX – перша половина XX століття позначені становленням некласичного природознавства. Ідеали та норми нової, некласичної науки характеризувались відмовою від прямолінійного онтологізму і розумінням відносної істинності теорій, що виробляються на певному етапі її розвитку. На противагу ідеалу єдино істинної теорії, що ніби

«фотографує» досліджувані об'єкти, допускається істинність декількох різних теоретичних описів тої самої реальності, оскільки в кожному з них може утримуватись момент істинного знання. Відходячи від об'єктивізму класичної науки, некласична наука відкидає уявлення про реальність як щось, незалежне від засобів її пізнання, суб'єктивного фактора. Якщо в класичній фізиці ідеал пояснення та опису передбачав характеристику об'єкта «самого по собі», без вказівки на засоби його дослідження, то в квантово-релятивістській фізиці необхідною умовою є вимога фіксації особливостей засобів спостереження, що взаємодіють з об'єктом. Таким чином, некласична наука вбачає своїм завданням осмислення та пояснення зв'язків між знанням про об'єкт і характером засобів та операцій діяльності суб'єкта. Іншими словами, суб'єкт з його цінностями не тільки не виключається з контексту знання, але і є умовою їх об'єктивності та істинності.

З останньої третини XX століття фіксуються радикальні зміни в основах науки, пов'язані з інтенсивним застосуванням наукових знань у всіх сферах соціального життя, зміною характеру наукової діяльності, викликаного революцією в засобах збереження та отримання знань (комп'ютеризацією науки). Ці зміни характеризуються як народження постнекласичної науки, суттєвою ознакою якої є постійна включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвіднесеність характеру отримуваних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів та операцій пізнаючого суб'єкта, але й з його ціннісно-цільовими структурами.

Таким чином, постнекласична наука базується на визнанні суб'єктності всякого знання. Суб'єктність (на відміну від суб'єктивності, яку можна розуміти як сваволю дослідника) завдається специфікою людської взаємодії зі світом, парадигмальними установками науково-теоретичного знання на певному етапі розвитку науки, визнанням принципової ролі спостерігача та засобів спостереження при отриманні наукового знання.

Класична наука формувалась під впливом установки на раціональність знання. При цьому поняття науковості та раціональності практично співпадали. Визнання суб'єктності знання поставило таке ототожнення під сумнів. Філософія та класична наука XVII–XVIII століття виходили з того, що природа та людський розум побудовані на спільних принципах, універсальних розумних законах. Завдання науки розумілось як віднайдення цих законів. Однак постнекласична наука виявила, що світ не настільки впорядкований, як думали раніше. Так, одним із основних принципів квантової механіки є принцип невизначеності. Сучасна наука звертається також до поняття «хаосу» (як чогось ірраціонального) для характеристики принципової невпорядкованості світу. Хаос та принципова непередбачуваність поведінки об'єкта свідчать про те, що наука повинна враховувати нераціональний залишок, який не може бути усуненим, як би не вдосконалювалась наука.

Серед вчених XIX століття був поширений погляд, згідно з яким повна автономність наукового пізнання стосовно зовнішніх факторів не лише можлива, але й бажана. Роль вченого зводилась до того, щоб спланувати та провести певні спостереження чи експерименти, зафіксувати отримані результати і вивести з них логічно можливі наслідки. Передбачалось, ніби остаточний результат наукового пізнання утримує в собі тільки те, що випливає із фактів, які вивчаються, та не залежить від вміння дослідника правильно обмірковувати досліджуваний матеріал. Вчений при цьому не може вносити нічого від себе. Більше того, вчений повинен шляхом певних прийомів видалити той шкідливий вплив на пізнавальний процес, що пов'язаний з психофізіологічною чи суспільною обумовленістю останнього. Таким чином, приймалось, що наука як система істинних тверджень незалежна від зовнішніх детермінацій, а вчений повинен зберігати повну автономність стосовно цих детермінацій. Дослідникові належить дотримуватись нейтральної аксіологічної позиції. Цінність самої науки полягає в тому, що вона шукає та знаходить істину, яка є загальним благом людства.

Отже, у відповідності з викладеною позицією, вченого мають обходити будь-які моральні конфлікти, викликані різницею в ціннісних установках, з можливими негативними наслідками використання наукових досягнень тощо. Це переконання виразив видатний фізик А. Пуанкаре у книзі «Цінність науки», говорячи про те, що наукова істина та мораль не можуть зіштовхнутись одна з одною так, як не може бути ні «моральної науки», ні «наукової моралі» [6, с. 14]. Такий погляд наводить на думку, ніби вчений відповідальний тільки за те, що і як він робить у своїй лабораторії, і ніби його місія полягає в заняттях чистою наукою, лише в добуванні істини. Відповідно, виходило також, ніби вчений не повинен турбуватись за долю своїх відкриттів (тобто, як вони будуть використані – на благо чи на шкоду).

Ситуація почала різко змінюватись на початку XX століття. «Відправну точку» цього етапу пов'язують з часом винаходу Альфредом Нобелем динаміту. Винахідник, отримавши від свого відкриття величезні статки, і переслідуваний каяттям, заснував спеціальний фонд для заохочення наукових робіт, спрямованих на суспільне благо. Часто такою «точкою відліку» також вважають вибух американської атомної бомби над Хіросімою. Вчені не однаково поставились до цієї трагічної події. Так, видатний, але, очевидно, досить вузько мислячий фізик-теоретик Е. Фермі, дізнавшись про «успішний» вибух атомних бомб над японськими містами, вигукнув: «Який красивий експеримент!».

Однак цей приклад не є типовим. Більш поширеною рисою справді великих вчених є якраз їх здатність при обговоренні спрямованості науково-технічного прогресу подивитись на речі з філософських позицій. Тут можна згадати про благородні зусилля Н. Бора, який намагався переконати можновладців західних держав відмовитись від монополії на володіння секретом атомної зброї [7, с. 130]

Показовою у цьому плані є діяльність А. Ейнштейна, який разом із Б. Расселом виступив з маніфестом, у якому вчені попереджали про небезпеку атомної зброї для світу. Цей маніфест зіграв позитивну роль у формуванні Пагуогшського руху вчених, який, у свою чергу, свідчив про стурбованість більшості вчених долею світу та людства.

Видатні фізики, більше ніж представники інших галузей знань, відчули та усвідомили свою практичну відповідальність перед суспільством. Якщо раніше ця відповідальність носила скоріше абстрактно-теоретичний характер, оскільки дослідження та розробки в галузі ядерної фізики дозволяли тільки припускати можливість використання ядерної енергії, то після вибухів над японськими містами проблема відповідальності вчених була виведена на практично-онтологічний рівень, поставивши фізиків перед комплексом соціально-етичних питань.

Однак проблема відповідальності вчених за наслідки своєї діяльності стосується не лише фізиків. При підході до проблеми з аксіологічних позицій можна сказати, що фізичні науки «змикаються» у своїх негативних тенденціях з біологічними науками. З 60-х років XX століття проблема відповідальності вченого актуалізується в сфері наук біологічного профілю. Відкриття в галузі молекулярної біології, особливо генетики, створюють можливості для того, щоб традиційні форми і методи продовження людського роду стали застарілими.

Таким чином, прослідкувавши становлення та розвиток науки від античності до наших днів з точки зору місця і ролі в ній людських цінностей, ми прийшли до висновку, що наука – одна з форм духовної діяльності людини, її розвиток на благо останньої можливий лише у тісній взаємодії з усіма іншими формами (філософія, мораль, мистецтво, релігія тощо). Як показує історія, саме періоди тісної співдружності та співпраці, інтегративного синтезу різних форм культури виявляються найбільш плідними для них. Наука не може і не повинна підміняти собою інші сфери культури, однак, перебуваючи з ними у співдружності, вона здатна виконати свої особливі функції, мінімізуючи при цьому можливі негативні наслідки для людини та життя в цілому.

Список використаної літератури

1. Наука, этика, гуманизм. Круглый стол. *Вопросы философии*. 1973. № 6. С. 41–43.
2. Мамчур Е.А. Наука и этика. *Этика науки* / отв. ред. В.Н. Игнатьев. Москва : ИФРАН, 2007. С. 75–83.
3. Вайнберг С. Пояснюючи світ. Історія сучасної науки / пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків : КСД, 2019. 352 с.
4. Алексеев С.А., Филатова А.Н. Категория истины и экологическая ориентация общества (эволюция от средневековья к современности). *Ценностные аспекты науки и проблемы экологии.* Москва : Наука, 1981. С. 135–170.
5. Декарт Р. Метафізичні розмисли. Київ : ЮНІВЕРС, 2000. 300 с.
6. Пуанкарэ А. Ценность науки. *О науке.* Москва : Наука, 1990. С. 356–365.
7. Борн М. Моя жизнь и взгляды. Москва : Наука, 1973. 200 с.

HUMAN VALUES AND THEIR PLACE IN THE EVOLUTION OF SCIENCE

Svitlana Shevchuk
Polissia National University
Departament of Sozial Sciences
Staryi blvd, 7, 10008, Zhytomir, Ukraine

The main problem of the article: Is the process of scientific knowledge value-wise (above all, ethically) neutral, or does it include an axiological element?

The relevance and theoretical and cognitive significance of this issue is explained by the fact that at the background of the growing impact of scientific and technological progress on society and nature, outdated views on science remain widespread. The content of these views is connected with the belief that science is an autonomous sphere of human spiritual activity and must be guided only by its own laws. In other words, everything that happens outside the scientific sphere should not be of interest to scientists. Accordingly, they are not morally responsible for how the knowledge they produce will be used - for the benefit or harm of man and nature.

The content and argumentation of the article is based on historical and philosophical material, which represents the process of formation and evolution of scientifi knowledge (science).

It is stated that the first stage of development of science – ancient – took place under the sign of its unity with philosophy. Accordingly, science was not separated from the moral and ethical values, the highest of which was considered the Good.

After liberation from the religious embrace of the Middle Ages, science enters the classical period of its evolution. Its main task at this time was to realize its own identity. Realizing its uniqueness, developing its own criteria and methods of studying the world, science began to develop rapidly. However, under the influence of positivism and as a result of the process of differentiation, the scientific outlook gradually began to lose its integrity, and the subject along with his values was eliminated from the criterion of scientificity.

If the ideal of classical science was the desire for the fullest possible objectification, taking out of frames everything that was connected with human being, then within the non-classical and post-classical stages of science there is observed a gradual inclusion of human subject (subjectivity) with human values -target structures in the process of cognition.

In conclusion, the idea that science, being a form of human spiritual activity, can and is able to perform its special functions, minimizing possible negative consequences for human being and nature, only in close cooperation with all other human activity forms (philosophy, morality, art , religion, etc.).

Key words: autonomy of scientific cognition, moral values, ideal of classical natural science, ethical neutrality of science, subjectivity of knowledge, moral responsibility of a scientist.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 118–124
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 118–124

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 321.72:316.46.058.4](062.534)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.15

ДЕЯКІ ЗАУВАГИ ДО ДИСКУРСУ ЩОДО ПЕРСПЕКТИВ АВТОКРАТІЙ СУЧАСНОСТІ

Світлана Бульбенюк
Київський університет ім. Б. Грінченка,
історико-філософський факультет, кафедра політології
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053, м. Київ, Україна

Стаття пропонує відповіді на питання «Чим є сучасні автократії: черговим реваншем авторитаризму або проявом кризи демократії постмодерної доби?». Авторка обгрунтовує точку зору про те, що спокуси популізму і готовність пересічного виборця вірити у нічим не підкріплені обіцянки політиків-популістів, з одного боку, та слабкість частини демократичних урядів і політиків, що проявляється у поступках сучасним авторитарним режимам, з іншого боку, – це ключові відповіді на окреслене запитання. Окрема увага звертається на розгляд феномену інформаційних автократій (С. Гурієв і Д. Трейсман), які спираються більше на ефект діяльності лідера-популіста і маніпуляції громадською думкою, ніж на застосування репресій і терору. Це головна відмінність більшості новітніх автократій від класичних авторитарних режимів. Через висвітлення case study проаналізовано причини кризи сучасної демократії. Досліджено чотири моделі двосторонньої комунікації взаємовпливів державної влади та суспільства. Так, модель двосторонньої асиметричної комунікації має у своїй природі викривлену комунікаційну взаємодію, оскільки спрямована на виконання завдання влади навіювати необхідні для неї установки й утверджувати ці установки у масовій суспільній свідомості. Найтиповішою її формою є дезінформація. Друга модель – модель односторонньої комунікації, яка фактично перетворюється у монолог влади. Формами її реалізації найчастіше є пропаганда й агітація. Псевдокомунікаційна модель, у свою чергу, виражається у своєрідній «глухоті» обох сторін взаємодії – влади і суспільства, що повністю спотворює обмін інформацією. Сутність четвертої – квазікомунікаційної – моделі полягає у відсутності прагнення до встановлення комунікації, коли спостерігається суто формальний підхід до необхідності налагодження комунікаційної взаємодії з обох сторін.

Ключові слова: авторитаризм, автократія, демократія, демократичний транзит, постправда, популізм, політична комунікація.

Постановка проблеми. Окреслюючи обриси стратегічних векторів політичного розвитку світу, не можна оминути увагою автократичні реванші, які розгортаються останні двадцять років. Безперечно, хвиля демократизації, яка розпочалася наприкінці 1980-х років, мала величезний вплив на цивілізаційний розвиток людства на початку XXI століття. Втім стверджувати, що хода демократій у поставторитарних і посттоталітарних країнах була і є лінійною, успішною та тяглою було б перебільшенням. Авторитарні та гібридні режими залишаються у більшості на політичній мапі сучасного світу. У частині регіонів слушно вести мову про автократичні реванші й авторитарні відкати. Чому так сталося? Якими є особливості і перспективи новітніх автократій? Чи в змозі ці режими конкурувати з демократіями, у тому числі – з найбільш розвинутими з них? Чи формують авторитарні режими сучасності історичний, національний та політико-правовий континуїтет? На переконання авторки, пошук відповідей на окреслені запитання має спиратися на

© С. Бульбенюк, 2022

міждисциплінарні дослідження, охоплюючи фокусом уваги в обов'язковому порядку не тільки академічні тексти й наукову аналітику, але й погляди і праці публіцистичного, експертно-прикладного спрямування.

У політичній науці останніх десятиліть сформувався і розвивається дискурс навколо питань про природу авторитарних реваншів у сучасному світі. Авторитарні реванші – це ренесанс автократій або прояв кризи демократій? На переконання авторки, універсальної відповіді на означене питання немає. Слушно вести мову про конкретні кейси автократій і авторитарних ренесансів на прикладі тих чи інших країн та/або регіонів світу. До того ж, необхідно зосередитись на питаннях змісту впливів з боку державної влади та її носіїв на суспільство, зокрема, спираючись на моделі типових комунікаційних практик ведення і забезпечення такого впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечно, дослідження модернізаційних і трансформаційних процесів, які розгортаються в останні десятиліття у світі загалом та в окремих країнах і регіонах, є одним з центральних дискурсів сучасної політичної науки. Розгляд особливостей політичного розвитку країн перехідного типу; країн, які демократизуються; країн з гібридним типом політичного режиму є вагомою частиною цього дискурсу. Втім, варто звернути окрему увагу на праці, в яких висвітлюється проблематика повернення частини країн світу до авторитарних режимів, адже, на наше переконання, становлення сучасних автократій – це також частина новітніх трансформаційних процесів, які не можна оминути. Тому основою джерельної бази представленої розвідки й її відправною точкою стали праці класиків політичної науки – Ф. Фукуями [1] та Р. Дарендорфа [2], де обгрунтовується безперечність перспективності демократичного вектору розвитку (*Ф. Фукуяма*), з одного боку, та аналізуються загрози відродження автократій всупереч демократичним трендам (*Р. Дарендорф*), іншого. Необхідними для розуміння природи і сутності новітніх демократій є дослідження останніх років, представлені як аналітиками-публіцистами [3; 4; 5], так й академічними дослідниками – праці *С. Гурієва* та *Д. Трейсмана* [6], *Б. Мад'яра* та *Б. Мадловича* [7], *О. Фісуна* [8], *І. Осветимської* [9].

Метою представленої статті є з'ясування природи поширення, умов функціонування і чинників популярності сучасних автократій.

Виклад основного матеріалу. Про помилковість надто оптимістичного погляду на політичне майбутнє світу у дусі «*The End of History and the Last Man*» («Кінець історії та остання людина») *Ф. Фукуями*, де славетний американський політичний мислитель стверджував, що ліберальній демократії немає альтернатив у сучасному світі та майбутньому [1], почали вести мову відразу по виході легендарної книги. Новітня політична історія останніх двох десятиліть тільки підтвердила помилковість віри у тріумф демократії.

Одним з перших про реванш автократій як політичний тренд, що формується, почав писати видатний англо-німецький інтелектуал і громадський діяч *Р. Дарендорф*. Окреслений тренд відродження популярності автократій він схарактеризував на початку 2000-х років як «авторитаризм, який підкрадається»: «На багатьох великих і маленьких шляхах до нас підкрадається авторитаризм, який у своїх проявах не тотожній з тоталітарними ексцесами XX століття, але серйозно шкодить конституції свободи» [2, s. 214]. Авторка вважає за потрібне зауважити, що, на жаль, погляд Р. Дарендорфа на майбутнє авторитаризму у XXI столітті виявився доволі оптимістичним, бо останнє десятиліття продемонструвало принаймні кілька case study повернення до практик, подібних тоталітарним практикам минулого століття.

Чому так сталося? Чому демократизація не стала мейнстрімом політичного життя у перші два десятиліття XXI століття? Безперечно, однієї, універсальної відповіді

немає. Однак певні тенденції варто відстежити. Одна з ключових з них, на наше переконання, – це готовність західних демократичних урядів і конкретних політичних лідерів йти на поступки, а іноді і на пряму колаборацію з найганебнішими автократіями сучасності. «Авторитарні режими не ізольовані один від одного, та їхня взаємна подтримка – істотний фактор міжнародних відносин. Часто доводиться чути, що з диктатурами доводиться співробітничати – до прикладу, у царині ядерного нерозповсюдження. А де ж, дозвольте поцікавитися, результати цього співробітництва?», – запитував багато у чому риторично ще у 2009 році співробітник Фонду Карнегі Р. Каган [3].

До того ж, оскільки загальний рівень політичної освіченості і політичної культури пересічного громадянина у більшості держав світу не є надто високим, то суспільними запитами на компетентних й ефективних політиків доволі легко маніпулювати. Тому багато сучасних лідерів-автократів легко маніпулюють подібними очікуваннями населення, створюючи ілюзію ефективного державного управління та фахового очільника держави. Прикладом, феномен сучасних інформаційних автократій (*Informational Autocracy*) багато в чому базується на створенні названого ефекту.

С. Гурієв та *Д. Трейсман* – автори теорії інформаційної автократії називають її однією з найбільш поширених і найбільш перспективних моделей сучасних авторитарних і гібридних режимів. До ознак інформаційної автократії належать: відмова від репресій та терору, натомість ставка робиться на репрезентацію своєї влади як найбільш компетентної, а також на кооптацію найбільш інформованих верств населення. Інформаційна складова, поряд з персональною. Стає основою цієї моделі автократії, тому що інформатизація пронизує усі складові державної системи – від силових органів (поліція, армія, спецслужби) до залучення (колаборації) найкращих представників інформаційної еліти і «лідерів думок» [6]. Отже, інформаційна автократія може взагалі не вдаватися до насильства з метою підтримки лояльності правлячому режимові, маючи гнучкіші і значно м'якіші засоби впливу.

Відтак, за даними *Freedom House у 2020 р.* у 73 країнах світу ситуація з правами і свободами людини погіршилася, порівнюючи з попереднім роком, Тільки у 28 країнах така ситуація покращилася. Аналітики Freedom House пропонують розглянути показник «democracy gap» – «демократичний розрив», який 2020 року склав 45 пунктів не на користь демократії. Цей розрив став рекордним за всю історію досліджень, адже у 2019 році він становив 27 пунктів. Показово, що серед країн, де спостерігаються «демократичні розриви» є не лише автократії або гібридні правління, але й демократичні врядування. Скажімо, «індекс свободи» у США за останні 10 років знизився з 94 до 83 пунктів. 100 пунктів в «індексі свободи» отримали Фінляндія та Норвегія, Україна – 60, Росія – 20, Білорусь – 11 [4].

Відповідно до досліджень *V-Dem institute* [5], сучасна демократія перебуває під загрозою з кількох причин.

Перша – послаблення принципу верховенства права [5]. Прикладами можуть бути і кейси Росії (патрональна автократія), і кейси Польща та Угорщини (патрональні демократії як гібридні режими) – класифікація угорських дослідників *Б. Мад'яра* та *Б. Мадловича* (B. Magyar & B. Madlovics). Науковці дійшли висновку: у посткомуністичних країнах так і не відбулося закріплення принципу верховенства права через домінування «stubborn structures», що пронизують суспільство, – «жорстких» або дослівно «упертих структур», наслідком чого вже є корупція, поширення авторитарних практик, патрон-клієнтальні відносини [7].

Слушно зауважити, що домінування «stubborn structures» у посткомуністичних країнах частина аналітиків й експертів пов'язують також з практиками неопатримоніалізму/неофеодалізму [8; 10]. Отже, автократичні інтенції у цієї групи держав перехідного типу фактично закладені у засади національного державно-суспільного устрою.

Друга причина, що утворює загрозу сучасним демократіям на думку дослідників *V-Dem institute,* – це обмеження свободи слова [5]. Показово, що обмеження свободи слова в останні роки фіксуються по всьому світові: і у США, і у Північній Кореї, і у відносно демократичній Україні, і у Китаї та Росії, де авторитарні режими стають ще жорсткішими. А дискурс постправди останніми роками є одним з центральних соціогуманітарних дискурсів. Особлива увага до феномену постправди пов'язана з діяльністю сучасних автократій та автократів-популістів. Авторка назвала б дві «реперні точки» дискурсу постправди. По-перше, постправда як ефективний інструментарій війни, у тому числі гібридної (*Г. Почепцов*) [11]. По-друге, перемога Д. Трампа на президентських виборах 2016 року і феномен трампізму у світовій політиці (*К. Вілбер*) [12].

Постправда, на наше переконання, є дієвим інструментом обмеження свободи слова у цифровому світі, яким найактивніше користуються сучасні автократії. Власне, варто накреслити логічну послідовність: якщо сучасні автократії є симулякром демократій, то постправда стає симулякром правди.

Як бачимо, нині демократія переживає чергову (не першу та, безперечно, не останню!) кризу. Водночас спостерігається своєрідний ренесанс автократій – модифікованих, осучаснених, «з людським обличчям» та цифровізованих. Причинами відступу від демократії О. Ткач називає: популізм як політичну позицію та стиль риторики (через незадоволення традиційною політикою), економічну нерівність і соціальне невдоволення, персоналізм, вплив пандемії COVID-19 на політику [13, с. 176]. На думку авторки, слушно розглянути названі О. Ткачем причини крізь призму комунікативних практик взаємодії влади і суспільства.

Якщо ми розглядаємо демократичні політичні системи, ми можемо проаналізувати різного роду *моделі двосторонньої комунікації взаємовпливів державної влади та суспільства*. Якщо ми висвітлюємо певні аспекти комунікаційних практик впливів державної влади на суспільство за умов функціонування сучасних автократій, ми акцентуємо увагу на односторонньому характері таких комунікаційних моделей. Втім, оскільки і самі автократії не є уніфікованими, то й моделі комунікацій у них є доволі різнорідні. Російська дослідниця І. Осветимська називає спільну рису для усіх цих моделей – «деформацію комунікації» [9, с. 301]. Науковиця визначає такі варіанти моделі деформації комунікації між державною владою та суспільством.

Перша – модель двосторонньої асиметричної комунікації. Влада у взаємодії із суспільством намагається радше впливати на нього, а суспільство стає об'єктом навіювань з боку влади з метою насадження вигідних владі установок. Зазвичай ми можемо розглядати таку комунікацію як дезінформацію. Відповідно, і взаємодія влади та суспільства є асиметричною. Другою є модель односторонньої комунікації, яка фактично перетворюється у монолог влади. Прикладами односторонньої комунікації є і політична реклама, і пропаганда, й агітація. Головною відмінністю цієї моделі є швидкий ефект, однак він настільки короткотривалий, наскільки швидкий [9, с. 302].

Як вважають автори, показовими прикладами реалізації названих двох моделей є кейси реагування на виклики пандемії *Covid-19* в авторитарних державах. П. Ковтанюк – співзасновник Українського центру охорони здоров'я (UHC) – зазначає, що у таких державах внаслідок відсутності вільного потоку інформації, освячена державою інформація має низьку якість і викликає недовіру з боку громадян, «тому чутки та приватні повідомлення є поширеним джерелом інформації». П. Ковтанюк наводить приклади Туреччини, Росії, Біларусі, Ірану та Китаю. Так, на початку розгортання пандемії – взимку 2019/2020 років у Китаї на карантині перебувало близько 760 мільйонів чоловік за умов замовчування та приховування з боку

офіційної влади об'єктивної інформації. «Початок пандемії найбільш імовірно був викликаний вкрай пізньою реакцією, замовчуванням та тиском на людей, які поширювали інформацію про вірус», – робить висновок вітчизняний дослідник [14]. «У грудні 2020 р. журналіста Чжана (Zhang Zhan) засудили до чотирьох років позбавлення волі за повідомлення про Ухань як початковий епіцентр збудника коронавірусу», – наводить промовистий приклад спотворення комунікації між владою та суспільством у Китаї на початку пандемії Ткач [13, с. 178].

Цікавим є кейс Ірану реагування на виклики Covid-19 на рівні комунікації влада-суспільство. Пандемії в Ірані наклалася на складну політичну і соціально-економічну ситуацію: розгортання потужних американських санкцій, масові громадянські протести, вибори. За цих умов іранська влада взяла курс на ігнорування пандемії, на применшення загрози для населення, а згодом – на залякуванні та погрозах пересічним громадянам і лікарям за поширення інформації про реальний стан справ. П. Ковтанюк зазначає: «Приклад Ірану – це те, як авторитарна країна з параноїдальними настроями лідерів та з обмеженими ресурсами намагається подолати спалах» [14].

І. Осветимська виділяє третю та четверту моделі – псевдокомунікації і квазікомунікації. Псевдокомунікаційна модель, за визначенням дослідниці та спираючись на розвідку В. Гостеніної і С. Шиліної, є невдалою спробою налагодження діалогу, яка не мала наслідком адекватні інтерпретації комунікативних інтенцій внаслідок своєрідної «глухоти» [15, с. 302; 3]. Отже, сенс, який закладався і передбачався комунікатором, сприймається максимально викривлено реципієнтом комунікаційної взаємодії.

Модель квазікомунікації, у свою чергу, позначена як ситуація відсутності обміну інформацією між сторонами комунікаційної взаємодії та відсутності прагнення до такого обміну [19, с. 303]. Іншими словами, квазікомунікаційна модель є віддзеркаленням суто формального підходу до необхідності налагодження комунікаційної взаємодії між державною владою та суспільством.

Висновки. Сучасні автократії мають особливі характеристики й ознаки у порівнянні з класичними авторитарними режимами. Вони є (чи принаймні прагнуть здаватися) більш гуманними і відкритими до змін, зазвичай не вдаючись до прямого терору і репресій. У новітніх автократіях періодично відбуваються вибори на основі обмеженого плюралізму, а ЗМІ частіше є фінансово ангажованими владою, аніж насильно цензурованими. Автократичні лідери сучасності мають риси лідерів-популістів, їхня популярність спирається на налагоджені механізми маніпуляції громадською думкою з боку ангажованих ЗМІ та під безпосереднім контролем державної влади. Хоча сучасні автократії є гнучкішими за своїх класичних попередників, вони не застраховані і від тих самих проблем, що класичні авторитарні режими: економічні і соціальні кризи; етнічні, релігійні та міжкультурні конфлікти; стагнація державної системи внаслідок відсутності повноцінної конкуренції і ротації еліт; обмеженість життєвого циклу автократичних диктатур роками життя лідера-автократа.

На наш погляд, подальшого дослідження потребує проблематика модифікації новітніх автократій та перспектив їх демократизації, зокрема – висвітлення основних чинників таких процесів.

Список використаної літератури

1. Fukuyama F. The End of History and the Last Man. N.Y. : The Free Press, 1992. 432 p.
2. Dahrendorf R. Versuchungen der Unfreiheit (Die Intellektuellen in Zeiten der Prufung). Munchen : Erschienen, 2006. 240 s.
3. Автократы 21 века. *Голос Америки*. 05 июнь, 2009. URL: https://www.golosameriki.com/a/a-33-2009-06-05-voa2/647263.html (дата звернення: 26.01.2022).

4. Шимов Я. Бермудский треугольник посткоммунизма. Почему у России не вышла демократия. *Радио Свобода*. 9 июня 2021 г. URL: https://www.svoboda.org/a/31297001.html (дата звернення: 28.01.2022).
5. V-Dem (Varieties of Democracy). 2022. URL: https://www.v-dem.net/ (дата звернення: 30.01.2022).
6. Guriev S., Treisman D. A Theory of Informational Autocracy (April, 3, 2019). URL: https://www.researchgate.net/publication/335016686_A_Theory_of_Informational_Autocracy (дата звернення: 31.01.2022).
7. Magyar B., Madlovics B. The Anatomy of Post-Communist Regimes: A Conceptual Framework. Budapest : CEU Press, 2020. URL: https://www.postcommunistregimes.com/ (дата звернення: 27.01.2022).
8. Фисун А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации : монография. Харьков : Константа, 2006. 352 с.
9. Осветимська І. Деформації комунікації між державною владою та суспільством у Росії. *Ідеологія і політика.* 2021. № 2(18). С. 292–312. URL: https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2021/11/12.-UKR.-Osvetimskaya-final.pdf (дата звернення: 28.01.2022).
10. Пояркова Т., Плотницька І. Еволюція патрон-клієнтських стосунків у СРСР. *Ідеологія і політика.* 2019. № 3(14). С. 11–21. URL: https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2020/03/Full-Version-IPJ-2019-314.pdf#page=11 (дата звернення: 30.01.2022).
11. Почепцов Г. Постправда и новое поколение войны, или почему произошло возвращение пропаганды. Пси-фактор. 2017. URL: https://psyfactor.org/psyops/postpravda23.htm (дата звернення: 30.01.2022).
12. Вілбер К. Трамп і епоха постправди / пер. з англ. Київ : Terra Incognita, 2019. 136 с.
13. Ткач О. Згортання демократії як небезпека повернення до авторитаризму. *Political Studies.* 2021. № 2. С. 170–185. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/Tkach.pdf (дата звернення: 30.01.2022).
14. Руснак Д. Авторитаризм vs демократія у протидії COVID-19. *Вокс Україна. Vox Ukraine.* 22 листопада 2021 р. URL: https://voxukraine.org/avtorytaryzm-vs-demokratiya-u-protydiyi-covid-19/ (дата звернення: 29.01.2022).
15. Гостенина В.И., Шилина С.А. Социальные технологии управленческого дискурса в системе отношений государства и общества. *Социально-гуманитарные знания.* 2012. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnye-tehnologii-upravlencheskogo-diskursa-v-sisteme-otnosheniy-gosudarstva-i-obschestva/viewer (дата звернення: 29.01.2022).

SOME COMMENTS ON THE DISCOURSE ON PROSPECTS AUTOCRATES OF THE PRESENT

Svitlana Bulbeniuk
Borys Grinchenko Kyiv University,
Faculty of History and Philosophy,
Department of Political Science
Bulvarno-Kudriavska str., 18/2, 04053, Kyiv, Ukraine

The article offers answers to the question “What are modern autocracies: another revenge of authoritarianism or a manifestation of the crisis of postmodern democracy?”. The author substantiates the view that the temptations of populism and the willingness of the average voter to believe in unsubstantiated promises of populist politicians, on the one hand, and the weakness of some democratic governments and politicians, manifested in concessions to modern authoritarian regimes, on the other key answers to the outlined question. Particular attention is paid to the phenomenon of information autocracies

(S. Guriev and D. Traisman), which are based more on the effect of populist leadership and manipulation of public opinion than on the use of repression and terror. This is the main difference between most modern autocracies and classical authoritarian regimes. The causes of the crisis of modern democracy are analyzed through the case study. Four models of two-way communication of mutual influences of state power and society are studied. Thus, the model of two-way asymmetric communication has in its nature a distorted communication interaction, as it is aimed at fulfilling the task of power to inspire the necessary settings and to establish these attitudes in the mass public consciousness. Its most typical form is misinformation. The second model is the model of one-way communication, which actually turns into a monologue of power. The most common forms of its implementation are propaganda and agitation. Pseudo-communication model, in turn, is expressed in a kind of "deafness" of both sides of the interaction – government and society, which completely distorts the exchange of information. The essence of the fourth – quasi-communication – model is the lack of desire to establish communication, when there is a purely formal approach to the need to establish communication interaction on both sides.

Key words: authoritarianism, autocracy, democracy, democratic transit, post-truth, populism, political communication.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 125–130
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 125–130

УДК 330.1:32
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.16

КОНЦЕПЦІЯ ЛІБЕРТАРІАНСЬОГО ПАТЕРНАЛІЗМУ Р. ТАЛЕРА: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Андрій Гарбадин
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті розглянуто особливості концептуалізації архітектури вибору у теорії поведінкової економіки Р. Талера. Пояснено способи та механізми організації архітектури вибору, яким чином цей феномен може використовуватися у політиці. Досліджено особливості концепції лібертаріанського патерналізму, зокрема пояснено, як патерналізм та лібертаріанство можуть концептуально поєднуватись. Лібертаріанський аспект полягає у тому, що у людей повинні бути можливості обирати те, що вони хочуть, це акцент на індивідуальному виборі, оскільки жодна політична система чи мета не можуть робити вибір проти волі людини. Патерналістський аспект полягає у тому, що архітектори вибору наділяються повноваженнями впливати на поведінку людей з метою оздоровлення, поліпшення і продовження життя, тобто передбачає підказку у тих ситуаціях, коли для раціонального вибору у індивіда не вистачає часу, інформації чи бажання аналізувати ситуацію. Доведено, що ідея лібертаріанського патерналізму передбачає збереження свободи в буквальному значенні цього виразу, жодних видимих загроз для свободи немає Розкрито специфіку ідеї «підштовхування», її психологічних та економічних аспектів. Доведено, що коли система здатна порадити прийняття оптимального рішення, то здійснити підштовхування у інтересах індивіда буде прийнятною стратегією. Виділено процедуру архітектури вибору, послідовність кроків її організації. Розглянуто особливість ідеологічного тлумачення даної ідеї. Визначено мету підштовхування, зокрема це вплив на прийняття рішень таким чином, щоб людина, яка його приймає, від цього тільки виграла; це попередження помилок та зменшення їх кількості; це можливість імплементації таких заходів у політиці, оскільки розробка правильних інструментів соціальної політики дуже схожа на дизайн речей масового користування. Розглянуто основні критичні зауваження стосовно даної концепції, зокрема у контексті можливих політичних маніпуляцій, та пояснено їх хибність. Доведено можливість застосування даних ідей на практиці, зокрема через врахування контексту, конкретної проблеми, характеристики конкретного архітектору вибору та цільової аудиторії, що суттєвим чином обмежує потенційні політико-ідеологічні загрози та мінімізує їх потенційний вплив..

Ключові слова: поведінкова економіка, архітектура вибору, лібертаріанський патерналізм, ідеологія, підштовхування.

Поведінкова економіка може застосовуватися у політиці. По суті весь практичний потенціал підштовхування здатен реалізуватися саме через публічну політику. Відповідно, хоча економіка і є базисом, вона схильна до впливу надбудови – політики, ідеології, культурно-соціальної сукупності традицій та прийнятих моделей поведінки і, звичайно, поведінки людей. І ця поведінка має реальні економічні результати. Люди ведуть себе як завгодно, тільки не раціонально, якщо брати їх реальну мотивацію та реальну самореалізацію, а не моделювання раціональних агентів.

Відповідно, поведінковій економіці властиве прагнення коригувати соціально-економічну політику на основі знань про людську психологію. Практично вся евристична міць, інновація, за яку Р. Талер отримав Нобелівську премію 2017 року у сфері економіки,

© А. Гарбадин, 2022

зводиться у підсумку до концепції Nudge (тобто «підштовхування») та їх ідеологічної основи – «лібертаріанського патерналізму», суть яких ми розглянемо у даному дослідженні.

Фраза «лібертаріанський патерналізм» важка для розуміння і звучить як оксюморон. Але це не оксюморон, принаймні у тому сенсі, який ми у неї вкладаємо. Головний аргумент у формулюванні ідеї лібертаріанського патерналізму полягав у такому: «У нашому надзвичайно складному світі не можна очікувати, що люди будуть експертами в прийнятті оптимальних рішень з будь-яких питань всякий раз, коли вони опиняться в ситуації вибору. Але всім нам подобається користуватися правом вирішувати все самим, навіть якщо іноді ми помиляємося. Чи є спосіб полегшити для людини прийняття правильних, на її погляд, рішень, як до, так і після доконаного факту, але не примушуючи її явним чином? Іншими словами, чого ми можемо досягти, якщо обмежимо себе лібертаріанським патерналізмом?» [2].

Власне ключовим тут питання буде – де міра втручання у наше життя? Чому не керувати стереотипами? Усвідомленість вибору можлива? Чи це маніпуляція? Ідеологічно ідею підштовхування Р. Талер оформлює у «лібертаріанський патерналізм».

Лібертаріанський аспект зрозумілий: «У цілому у людей повинна бути можливість робити те, що їм подобається, і відмовлятися від того, що їм не до душі. Висловлюючись словами покійного Мілтона Фрідмана, лібертаріанський патерналізм закликає до «свободи вибирати». Ідея в тому, щоб підтримувати і розвивати ці можливості. Застосовуючи термін «лібертаріанський» разом зі словом «патерналізм», ми просто-напросто маємо на увазі збереження свободи в буквальному значенні цього виразу. Якщо людина хоче поступати по-своєму, лібертаріанські патерналісти готові допомогти йому в цьому. Вони не мають наміру нікого обмежувати в реалізації своєї свободи» [1, с. 15]. Тобто жодних видимих загроз для свободи немає – ніхто нікому не вказує, як жити і які рішення приймати, ні держава, ні громадянський сектор. Ми самі вільні розпоряджатися своєю свободою.

Патерналістський аспект полягає у тому, що «архітектори вибору наділяються повноваженнями впливати на поведінку людей з метою оздоровлення, поліпшення і продовження життя. Іншими словами, ми виступаємо за делікатні спроби з боку комерційних організацій і уряду підштовхувати людей до вибору, який поліпшить їхнє життя. У нашому розумінні, політика «патерналістська», якщо рішення, прийняте під її впливом, вигідно людині, на її особисту думку» [1, с. 15]. Це вже набагато делікатніша та дискусійна складова концепції. Основна критика якраз її і стосується. Від радикальних звинувачень у маскуванні «суспільства контролю» до побоювань у маніпуляції нашими свідомостями та їх використанні у інтересах комерційних структур та держами загалом. Р.Талер спростовує такі побоювання наступним чином: «Якщо хтось хоче курити, поглинати солодощі, купувати невідповідну медичну страховку і витрачати гроші замість того, щоб відкладати на пенсію, лібертаріанськы патерналісти не збираються ні переконувати таку людину, ні ускладнювати їй життя» [1, с. 16]. Їх завдання полягає у тому, щобб спробувати нас переконати, підштовхнути змінити прийняту модель поведінки, без тиску чи прямого впливу. У підсумку вся свобода у нас – нам обирати кого слухати і що робити.

Відповідно, «під патерналізмом ми маємо на увазі спробу допомогти людям досягти своїх власних цілей. Якщо хтось запитає, як дістатися до найближчої станції метро і ви дасте точні вказівки, то ви дієте як патерналіст в нашому розумінні. Ми використовуємо термін «лібертаріанський» як прикметник, щоб показати, що надаємо допомогу, але не обмежуємо вибір» [2].

Відповідно, лібертаріанський патерналізм реалізовується через ідею підштовхування (в оригіналі – Nudge). «Наша теза була проста. Оскільки ми маємо справу з Людьми, а не Раціоналами ... то ми маємо справу з передбачуваними помилками. Якщо ці помилки

очікувані, то можна розробити заходи щодо зниження рівня частоти здійснюваних помилок. Наприклад, водіння автомобіля, особливо на довгих дистанціях, може втомити водія, так що він засне, а це підвищує ризик того, що він перетне розділову смугу і потрапить в ДТП. Щоб попередити такий результат, центральна розділювальна смуга не тільки забарвлюється в яскравий колір, але і робиться опуклою, щоб, заїжджаючи на неї, машину починало трясти і водій прокидався, і, може, навіть вирішував випити чашечку кави, щоб зробити перерву. Ще краще по функціональності за світловідбиваючі бар'єри, які також полегшують пересування в темний час доби» [2].

Підштовхування (Nudge) інтерпретується таким чином: «Як будь-який аспект архітектури вибору, передбачувано впливаючий на поведінку людей, нічого не забороняючий і такий, що не вносить помітних змін в економічні звички» [1, с. 16]. Від цього втручання можна відмовитися, ухилитися – не реагувати на нього. Тобто жодних обопільних обов'язків тут немає і не можу бути. Єдине зобов'язання архітектора вибору – пропонувати варіанти, яких добирати чи ні – вже наша прерогатива.

Відповідно, мета підштовхування (Nudge) полягає у трьох моментах.

По-перше, у впливі на прийняття рішень таким чином, щоб людина, яка його приймає, від цього тільки виграла.

По-друге, це попередження помилок та зменшення їх кількості. Як у ситуації із мухою у пісуарі.

По-третє, це можливість імплементації таких заходів у політиці. Не варто забувати, що розробка правильних інструментів соціальної політики дуже схожа на дизайн речей масового користування. Зрештою немає нічого смішного чи дивного у тому, аби держава при розробці нової реформи за орієнтир для себе брала роботу компанії Apple з прозробки та просування по ринку нового Iphone – зручність, легкість у користуванні, відчуття власної унікальності… це все те, чого б мала прагнути ефективна державна політика.

Стосовно можливих зауважень. При первинному сприйнятті виникатиме слушна підозра стосовно потенційних обмежень свободи – особливо у контексті авторитарних режимів, коли свобода загалом ще не стійка і не повністю інституційно закріплена, так само у демократичних, такий дискурс може викликати підозру від потенційної загрози, можливому варіанті «підриву» дійсних та доступних свобод. Відповідно, слово «патерналізм» як поняття завжди викликав та викликатиме сумнів. Усі ми прагнемо зберігати за собою право вирішального голосу, а не делегувати його державі чи іншим структурам.

Пояснюючи особливості власного підходу до патерналізму, Р.Талер зазначає, що «втручання і підштовхування з боку держави має бути мінімальним. Краса цього способу в тому, що він передбачає єдине рішення для багатьох складних питань: просто довести до максимуму кількість варіантів – і все! Така стратегія застосовувалася в багатьох сферах: від освіти до вибору плану страхування, що покриває рецептурні препарати. У деяких колах фраза «надати максимальний вибір» перетворилася на своєрідну мантру. У якості єдиної альтернативи їм бачився державний диктат, який вони уїдливо охрестили політикою « всіх під одну гребінку» [1, с. 19]. Власне це спростування для демократичних режимів виступає особиво привабливим та складним водночас для перехідних, авторитарних, транзитних. В останніх загалом культура вибору у більшості сфер через авторитарние минуле ще не сформована, і це може викликати навіть нерозуміння чи спротив, у випадку неякісного оформлення підштовхування. Привабливість же розкривається через потенційну можливість інституціоналізувати реальну свободу самовияву на багатьох рівнях, зокрема ттих, що перелічені у цитаті вище.

Ще одне важливе спростування, на якому наголошує Р. Талер, полягає у тому, що зовсім не факт, що ми здатні приймати найкращі рішення навіть виходячи із власних

інтересів: «Уявіть, що починаючому гравцеві в шахи належить зіграти партію з досвідченим шахістом. Як і слід було припускати, новачок програє внаслідок ряду неправильних рішень. Ця ситуація легко виправляється декількома підказками. Для пересічного споживача багато сфер абсолютно незнайомі. При цьому він змушений взаємодіяти з досвідченими професіоналами, які намагаються йому що-небудь продати. У більш широкому сенсі питання: «Наскільки хороший вибір роблять люди?» – емпіричне. Відповідь на нього може в різних областях варіюватися» [1, с. 19]. Коли перед нами стоїть завдання обрати життєво важливий варіант відповіді, у нас мало часу для аналізу всіх можливих ходів, невелика допомога чи консультація не завадить. Це і є хибний посил.

Стосовно двох хибних точок зору. Перша полягає у тому, що «впливу на вибір можна уникнути. У більшості випадків будь-яка організація або людина все одно приймає рішення, яке позначається на поведінці групи. У таких випадках неминуче підштовхування (навмисно чи ні) в будь-якому напрямі. І це підштовхування вплине на позицію індивідів ... рішення людей завжди обумовлені варіантами, які надав архітектор вибору. Зрозуміло, іноді підштовхування бувають випадковими» [1, с. 20]. Загалом острах перед підштовхуванням може супроводжуватися ще й острахом перед архітектором вибору – нам легше повірити у добрі наміри громадських організацій, ніж держави. «Люди сумніваються в компетентності і прихильності чиновників. Побоюються, що представники влади в першу чергу переслідують свої інтереси або конкретні меркантильні цілі невеликої групи. Ми поділяємо ці занепокоєння. Більше того, у випадку з державою реальна та іноді навіть велика ймовірність помилок, упередженості і перегинів. Почасти тому ми вважаємо за краще підштовхування наказам, вимогам і заборонам» [1, с. 20]. Важливо визнати, що державі також необхідно використовувати підштовхування, оскільки встановлюючи правила вона водночас впливає на рішення, що ми повинні приймати. І підштовхування тут лише є формою перетворення необхідності прийняття нами рішення із безальтернативного наказу у реальний вибір із реальними варіантами потенційної поведінки. Тому позиція проти підштовхування у цьому контексті приречена на провал.

Друга хибна точка зору полягає в тому, що «патерналізм завжди передбачає примус … Оскільки примус повністю відсутня, деякі види патерналізму виявляться прийнятними навіть для затятих прихильників свободи вибору» [1, с. 20]. Тобто патерналізм не тотожний наказу чи примусу. Патерналізм не визначає пріоритетності волі держави, її інститутів та чиновників. Відповідно, патерналізм у сенсі підштовхування лише пропонує оптимальні варіанти, які ми можемо приймати через дефіцит часу чи нерозуміння суті проблеми. Зрештою такий патерналізм залишатиме за нами радикальну свободу – право на жест чинити абсолютно не так, як вигідно для нас самих! Ми самі приймаємо рішення і маємо право чинити як нам забажається у підсумку, навіть всупереч власним інтересам, алогічно по суті. На те ми і люди, для цього нам потрібна свобода.

Більшість із нас погодиться із думкою, що держава через свої інститути та можливості здатна покращити рівень життя громадян, зрештою для цього вона і покликана. Для цього конституції і передбачають уточнення про їх «правовий» чи «соціальний» характер. Разом із тим свобода вибору є надважливою. Ці дві тези повинні об'єднувати всіх політиків, всі політичні партії, незалежно від їх ідеологічної спрямованості, звісно якщо це не екзальтовані популісти. І таке буває.

Р. Талер вказує на те, що «лібертаріанський патерналізм створює прекрасні можливості для співпраці. У таких областях як захист навколишнього середовища, сімейне право і освіта, краща організація управління дозволить знизити ступінь державного примусу, скоротити обмеження і призведе до більшої свободи вибору. Якщо стимулами

і підштовхуванням замінити вимоги і заборони, бюрократичний апарат стане меншим, як і витрати на нього. Підкреслимо: ми не за розширення органів влади, а за поліпшення системи управління. Коротше кажучи, лібертаріанський патерналізм не лівий і не правий, не демократичний і не республіканський» [1, с. 23]. Тобто така ідеологічна позиція є по суті поза ідеологічною у класичному значенні – у просторі традиційного поділу на лівих та правих лібертаріанський патерналізм уникає такого структурування. Зазвичай політика у сфері економіки, культури, права – всього завгодно, ділиться таким чином. А для лібертаріанського патерналізму єдиним критерієм ідеологічності буде підштовхування людей до прийняття оптимальних рішень – а така оптимальність не є універсальною. Залежно від контексту (а ми вже знаємо, що він дуже багато визначає) лібертаріанський патерналізм може бути і лівим, і правим, і центристським. Відповідно, і відчуження у прихильників традиційних ідеологічних позицій він викликати не може. Знову ж таки, хіба у радикальних відхиленнях, що не несуть для нас інтересу.

Однак лібертаріанському патерналізму потрібно дати шанс як можливому альтернативному, третьому шляху. Тут варто дати слово самому Р. Талеру: «Сподіваємося, що консерватори, люди з помірними поглядами, ліберали, самовизначені лібертаріанці і багато інших підтримають наш варіант патерналізму. Поки ми розглядали критику деяких консерваторів і найбільш захоплених лібертаріанців. Заперечення можуть поступити і з протилежного напрямку. Докази людських слабкостей без сумніву, підштовхнуть завзятих патерналістів. Причому настільки, що вони наполягатимуть: у багатьох сферах підштовхування і лібертаріанський патерналізм є занадто незначними і обережними заходами. Чому б не піти далі в бажанні захистити людей?» [1, с. 215].

Правда у тому, що не існує визначених раз і назавжди меж. Є правила, є принципи того, як має бути організована архітектура вибору. І все це нами описано. І тому це третій шлях, що не може бути спрощений ідеологічними кліше: «З нинішніми технологіями найбільш близька до цього поняття можливість відмовитися від участі одним кліком. Сподіваємося, що в майбутньому це буде одна думка або одне моргання. Наша мета – дозволити людям йти своїм шляхом з мінімальними можливими витратами.» [1, с. 215].

Відповідно, ключовим тут буде якраз межа – де зупинитися. І універсальної відповіді тут немає і не може бути. Все вирішує контекст та конкретна проблема, характеристики конкретного архітектору вибору та цільової аудиторії. Все інше, всі спроби узагальнень перетворили б ідею на черговий ідеолого-політичний посил, а відповідно, весь замисел втратив би свою вагу чи вартість, свій первинний сенс.

Підсумувати можна двома заявами, які постулює Т. Талер та К. Санстейн: «По-перше, незначні, як здається, елементи соціальних ситуацій можуть колосально впливати на поведінку людей» [1, с. 219]. Підштовхування всюди, навіть якщо ми його не помічаємо. Архітектура вибору (і хороша, і погана) всюди. «По-друге, лібертаріанський патерналізм – не оксюморон» [1, с. 219]. Архітектори вибору у змозі зберегти свободу вибору, одночасно підштовхуючи людей в напрямку, що сприяє підвищенню якості їх життя.

Список використаної літератури

1. Талер Р., Санстейн К. Nudge. Архитектура выбора. Как улучшить наши решения о здоровье, благосостоянии и счастье / Р. Талер, К. Санстейн ; пер. с англ. Е. Петровой. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2017. 240 с.
2. Талер Р. Новая поведенческая экономика. Почему люди нарушают правила традиционной экономики и как на этом заработать. *Эксмо*. 2017. 368 с. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22960394.

THE CONCEPT OF R. H. THALER'S LIBERTARIAN PATERNALISM

Andriy Garbadin
Ivan Franko National University of Lviv
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science,
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article deals with the peculiarities of the conceptualization of the architecture of choice in the theory of behavioral economics R. Thaler. The ways and mechanisms of organizing the architecture of choice, how this phenomenon can be used in politics are explained. The peculiarities of the concept of libertarian paternalism are studied, in particular, it is explained how paternalism and libertarianism can be conceptually combined. The libertarian aspect is that people must be able to choose what they want, this is an emphasis on individual choice, because no political system or goal can make a choice against human will. The paternalistic aspect is that architects of choice are empowered to influence people's behavior in order to improve, improve and prolong life, ie provide a hint in situations where the rational choice of the individual does not have time, information or desire to analyze the situation. It is proved that the idea of libertarian paternalism presupposes the preservation of freedom in the literal sense of the term, there are no visible threats to freedom. The specifics of the idea of "nudge", its psychological and economic aspects are revealed. It has been proven that when the system is able to advise making the optimal decision, then to nudge in the interests of the individual will be an acceptable strategy. The procedure of architecture of choice, sequence of steps of its organization is allocated. The peculiarity of the ideological interpretation of this idea is considered. The purpose of nudge is defined, in particular, it is the influence on decision-making in such a way that the person who makes it, only benefits from it; this is the prevention of errors and reducing their number; it is an opportunity to implement such measures in politics, because the development of the right social policy tools is very similar to the design of consumer goods. The main criticisms of this concept are considered, in particular in the context of possible political manipulations, and their falsity is explained. The possibility of applying these ideas in practice, in particular by taking into account the context, specific problem, characteristics of a particular architect of choice and target audience, which significantly limits potential political and ideological threats and minimizes their potential impact.

Key words: behavioral economics, architecture of choice, libertarian paternalism, ideology, nudge.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 131–138
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 131–138

УДК 32:351]:305](477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.17

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Ольга Горулько
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна

У статті досліджено етапи становлення ґендерної політики в Україні, що пов'язані з появою жіночого політичного лідерства у сфері публічної та суспільної діяльності. З'ясовано, що, незважаючи на значні досягнення у сфері формування ґендерної політики та прагнення створити егалітарний тип державної політики щодо становища жінок у державі, все ще наявний ґендерний розрив на рівні вищих державних органів влади, порушується ґендерний баланс у представницьких органах влади та вищих щаблях виконавчої влади. Встановлено, що для реалізації принципу ґендерної паритетності не досить лише сформувати нормативно-правову базу, потрібно створити умови для її реалізації й оцінювання. Визначено й охарактеризовано етапи становлення ґендерної політики в Україні, що пов'язані з її формуванням, реалізацією й оцінюванням. З'ясовано, що становлення ґендерної політики дещо гальмує на етапах реалізації й оцінювання і тому потребує вдосконалення організаційного, фінансового, кадрового забезпечення, а також розроблення чітких показників і критеріїв оцінювання наслідків для жінок і чоловіків.

Зазначено, що вектор розвитку державної політики в Україні за період з 2005 року дотепер змінився з феміністської концепції у бік ґендерної, в якій визнається, що вся структура суспільства і відносини між чоловіками і жінками в його рамках підлягають кардинальному перегляду. В Україні починає впроваджуватись комплексний ґендерний підхід, який нині вже не розглядає ґендерну рівність як «окреме питання», а стає питанням усіх напрямів політики і програм. Цей етап став поштовхом для формування ґендерної політики в Україні. Її реалізація набуває пріоритетного значення в роботі органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Наступні етапи її становлення пов'язані з визначенням конкретних суб'єктів виконання (2017 р.) та запровадженням ґендерних профілів областей і міст України та ґендерної статистики в державі (2020 р.). Встановлено, що в Україні відбулося становлення ґендерної політики, яка спрямована на забезпечення ґендерного мейнстримінгу, що набув пріоритетності у європейській практиці діяльності органів публічної влади і політичних партій.

Ключові слова: ґендерна політика, ґендерний розрив, ґендерне квотування, оцінювання ґендерної політики, ґендерний мейнстримінг.

Постановка проблеми. Проблема політичного лідерства під кутом ґендерної теорії набирає своїх обертів у XX столітті. За останнє століття виникли жіночі рухи в різних країнах, які спрямовані на зміну стереотипів і традиційних ґендерних ролей, фундаментальну перебудову суспільства і його інститутів, які допоможуть жінкам повноправно зайняти своє законне місце як рівних партнерів із чоловіками в усіх сферах життя. Ці дії призвели до необхідності формування національних і наднаціональної ґендерних політик, підкріплених низкою важливих нормативних актів. Серед них вагомими є Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, чотири Всесвітні конференції зі становища жінок – Мехіко, Мексика, 1975 р.; Копенгаген, Данія,

© О. Горулько, 2022

1980 р.; Найробі, Кенія, 1985 р.; Пекін, Китай, 1995 р. У результаті їх проведення встановлено вектор змін у політиці різних держав – від узагальненої концепції жіночого лідерства (феміністської концепції) до ґендерної, в якій визнається, що вся структура суспільства і відносини між чоловіками і жінками в його рамках підлягають кардинальному перегляду.

Незважаючи на позитивні зрушення у цьому питанні, ООН продовжує приділяти особливу увагу протидії насильству щодо жінок, на що вказують такі документи – Глобальні цілі сталого розвитку (2015–2030 рр.) та Стратегії ґендерної рівності Ради Європи на 2018–2023 роки.

В Україні ґендерна політика формується починаючи з прийняття у 2005 році Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», яким передбачено скоротити ґендерну нерівність в економічній, політичній сферах, подолати ґендерні стереотипи, ліквідувати дискримінацію за ознакою статі шляхом правового забезпечення та застосування спеціальних заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати свої права. Нові цільові орієнтири, завдання та комплекс заходів відображені у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» та Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року».

Таким чином, питання становлення ґендерної політики залишається в центрі уваги вітчизняних та зарубіжних науковців і потребує подальшого наукового осмислення й обґрунтування.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженню окремих аспектів ґендерної проблематики, зокрема у сфері формування, реалізації й оцінювання ґендерної політики, приділили свою увагу вітчизняні науковці, які створили кілька вітчизняних шкіл із ґендерних досліджень, зокрема одеську (Л. Кормич, С. Наумкіна, Л. Петришина, Л. Смоляр), київську (О. Забужко, С. Оксамитна, І. Оніщенко, С. Павличко, Н. Грицяк, Л. Кобилянська, Н. Ковалішина, Т. Мельник, Н. Оніщенко), харківську (Т. Булавіна, В. Гайденко, О. Гомілко, С. Жерьобкін, Н. Чухим) [9]. Також у роботах М. Білинської, Л. Гонюкової, В. Гошовської, К. Ілікчієвої, М. Канавець, І. Кресіної наголошується на необхідності визнання рівних прав і можливостей чоловіків і жінок, які однаковою мірою будують власну державу і суспільні відносини в ній; проаналізовано моделі взаємодії громадянського суспільства з державою і визначено низьку її ефективність на сучасному етапі політичного процесу в Україні.

Мета дослідження – розкрити й охарактеризувати етапи становлення ґендерної політики в Україні, такі як формування, реалізація й оцінювання, та визначити шляхи їх подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Відхід від феміністської концепції і перехід до ґендерної концепції у політиці багатьох країн світу засвідчив про формування нових відносин між чоловіками і жінками у суспільствах і, відповідно, у необхідності формування нової моделі його структурування. В основу суспільних відносин у таких державах покладено *принцип ґендерної паритетності,* під яким розуміється рівне представлення жінок і чоловіків, рівність та рівноправність в усіх сферах суспільного життя.

Практично кожна з країн ЄС закріпила у своїх конституціях такі основні складники принципу ґендерної паритетності в правах, як рівність усіх громадян перед законом, рівність незалежно від раси і національності, рівні можливості жінки і чоловіка для їхньої участі в усіх сферах суспільного життя, а також рівного становища у сім'ї [1].

Нами проаналізовано етапи реалізації принципу ґендерної паритетності у різних державах ЄС і з'ясовано, що у Канаді, Франції, Данії, Німеччині, Іспанії ці питання були успішно вирішені наприкінці XX – початку XXI століття [6]. Саме тоді (у 1968 році) була запропонована Концепція ґендеру американським психологом Р. Столером з метою

встановлення відмінності між «маскулінністю» і «фемінністю» як соціокультурними характеристиками чоловічого і жіночого начала, набула вагомого значення і була покладена в основу тих конституцій, в яких визнаються психологічні, соціальні, культурні особливості статі, що не пов'язані безпосередньо з її біологічною природою, а виражають її суб'єктивно-психологічну і соціально-рольову самоідентифікацію [19]. До соціальних наук термін «ґендер» було введено Е. Оклей у 1970-ті рр.

З цього часу *ґендер розглядають як систему відносин*, а не як набір характеристик індивіда – чоловіка або жінки. Суспільства, в яких не лише задекларовано, а й реалізується принцип ґендерної паритетності, демонструють високу адаптацію до швидкоплинних соціальних умов, появі нових форм взаємодії із суспільством та в управлінні.

У більшості демократичних суспільств ґендерними ознаками державної політики є підвищення представництва жінок в органах публічної влади, досягнення ґендерного паритету на рівні прийняття політичних рішень, спільна відповідальність за подальший розвиток суспільства [10].

В українському законодавстві ґендерна політика реалізована комплексом нормативно-правових актів, до яких насамперед слід віднести Конституцію України, яка гарантує своїм громадянам рівні права і свободи, які є рівними перед законом (ст. 24); Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який відіграє важливу роль у реконструюванні способу життя українського суспільства і державного будівництва, діяльності державних і громадських інститутів, у моделюванні рівних прав і можливостей чоловіків і жінок відповідно до історичних потреб і процесу; Національна стратегія у сфері прав людини [16]; План дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2030 року; Закон України «Про державну службу»; Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2030 року [17]; Національна доповідь 2017 року «Цілі сталого розвитку: Україна» [20].

Розроблення української ґендерної політики ґрунтується на науковому і практичному досвіді європейських країн, на національних надбаннях, пов'язаних із залученням жінок до суспільно-політичної діяльності та виконанням ними лідерських ролей. Однак наявні фактори, які перешкоджають ефективній реалізації ґендерної політики в державі. Серед них – застарілий стереотип мислення, що політико-управлінська діяльність – це суто чоловіча справа; наявна професійна сегрегація за ознакою статі; відсутність у політичної еліти зацікавленості у залученні жінок до органів влади; низький рівень політичної культури у суспільстві. Для усунення зазначених перешкод у державі і світі запроваджено відповідний квотний принцип.

ООН, зокрема, започаткувала Програму «Планета 50–50 до 2030 року: Крок уперед до ґендерної рівності», у якій відображені національні заходи, спрямовані на досягнення ґендерної рівності до 2030 року.

В Україні постановою Кабінету Міністрів України [13] затверджено, що частка жінок серед народних депутатів України, депутатів обласних та місцевих рад (міст обласного значення) має становити до 20 відсотків у 2021 році. Статистичні дані засвідчують, що ця вимога виконана: у Верховну Раду України IX скликання було вибрано 20,6% жінок від загального складу народних депутатів. Стосовно попередніх скликань це великий крок уперед [21].

Вважаємо, що такі методи реалізації ґендерної політики, як запровадження квот, пришвидшують процеси встановлення ґендерного балансу в органах публічної влади, сприяють розвитку професійного жіночого лідерства та створенню організацій ґендерного спрямування, діяльність яких забезпечуватиме ефективну взаємодію органів влади та громадянського суспільства, нові форми і методи пропаганди ґендерної рівності, оцінювання їхньої діяльності.

Однак цього не досить. Для створення держави ґендерного спрямування важливим постає комплексне вирішення таких завдань, як формування ґендерної політики, створення умов для її реалізації й оцінювання наслідків.

Тому ми розглядаємо становлення ґендерної політики в державі через такі три етапи, як формування, реалізація, оцінювання, які є взаємозалежними і тому мають бути, на наш погляд, максимально наближеними в часі, а їхній зміст має реалізуватися відповідальними особами й інституціями, які повинні систематично оцінювати наслідки від її результатів для жінок і чоловіків за відповідними показниками і критеріями (рис. 1).

Ґендерна політика		
етапи становлення:		
1) форму-вання	2) реалізація	3) оцінювання
зміст і час:		
законодавче і нормативне забезпечення	план дій і встановлення відповідальних за їх виконання	визначення індикаторів (показників) та критеріїв
з 2005 р.	з 2017 р.	з 2020 р.
суб'єкти виконання:		
Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України	Кабінет Міністрів України, Міністерство соціальної політики України, урядовий уповноважений з ґендерної політики, місцеві органи публічної влади, керівники організацій і підприємств	Кабінет Міністрів України, Державна служба статистики України, уповноважений з реалізації ґендерної політики у конкретному міністерстві та інших органах публічної влади

Рис. 1. Етапи становлення ґендерної політики та їхній зміст

Авторська розробка.

Як видно з рис. 1, *перший етап* становлення ґендерної політики в Україні – *її формування,* забезпечується Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством соціальної політики.

Постановою Кабінету Міністрів України від 25.03.2020 № 274 обов'язки щодо впровадження державної політики забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та координації взаємодії центральних органів виконавчої влади в рамках забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, як і в попередніх урядах, покладено на віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. Міністерство соціальної політики виступає координатором з питань ґендерної політики. Ним затверджено «Методичні рекомендації щодо оцінювання ґендерного впливу галузевих реформ» (далі – Методичні рекомендації) [15] та «Інструкцію щодо інтеграції ґендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів» (далі – Інструкція) [14].

Методичні рекомендації виступають алгоритмом дій з «оцінювання ймовірних та/або наявних результатів/наслідків реалізації галузевої реформи на становище різних соціальних груп жінок і чоловіків» (стаття 1). Проте вони носять лише рекомендаційний характер. В них написано, що їх «доцільно застосовувати» (стаття 1), а також вони можуть бути застосовані «стосовно галузевих реформ, які вже проведено, або які впроваджуються» (стаття 6). Такі обмеження, на наш погляд, уповільнюють темп подолання наявних ґендерних стереотипів у суспільстві. Тому, вважаємо, що рекомендації Міністерства соціальної політики України мали б поширюватися на всі організації держави, а не лише на органи публічної влади. Так, як це запропоновано в Інструкції, в якій зазначено, що вона «застосовується у розробленні

документів, спрямованих на регулювання суспільних відносин, що містять норми права, мають неперсоніфікований характер і розраховані на неодноразове застосування» (стаття 1). Такими документами можуть бути розпорядчі акти в усіх організаційних структурах держави, у тому числі в органах публічної влади, громадських об'єднаннях, організаціях, підприємствах.

На наш погляд, такий підхід пришвидшив би вирішення питання щодо подолання ґендерних стереотипів та зменшення ґендерного розриву і сприяв би створенню ґендерно збалансованих інституцій у державі.

Незважаючи на достатню нормативно-правову базу, чинну в Україні, все ще залишаються такі нормативно-правові акти, в яких не чітко визначені інтереси і потреби чоловіків і жінок. Ми погоджуємося з думкою вітчизняних науковців, що «для подолання цієї проблеми законодавча ініціатива має виходити від органів місцевого самоврядування» [22].

Другий етап становлення ґендерної політики – етап її *реалізації.* Його виконання покладено на державні та муніципальні установи, громадські організації, політичні партії. Так, починаючи з 2017 року в Україні діють уповноважені особи (координатори), повноваження та функції яких визначено Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (стаття 13) [12]. Вони аналізують стан забезпечення ґендерної рівності; координують заходи у зазначеній сфері; співпрацюють з громадськими об'єднаннями та іноземними неурядовими організаціями та спільного вироблення шляхів усунення дискримінації за ознакою статі; здійснюють постійне інформування про діяльність щодо ліквідації всіх форм дискримінації за ознакою статі; організовують навчання з питань ґендерної проблематики, з формування ґендерної культури і професійних навичок під час реалізації функцій і завдань у цій сфері, надають або сприяють наданню допомоги та захисту постраждалим особам; вживають заходів щодо усунення проявів дискримінації за ознакою статі.

На допомогу уповноваженим особам (координаторам) Офісом віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України було розроблено ґендерні профілі територій [2]. У них застосовано стандартизований підхід до збору інформації щодо ґендерних питань за 33 напрямами. Нами розглянуто лише чотири з них і порівняно їх із кількома областями України (Вінницька, Житомирська, Одеська, Харківська, м. Київ). Це напрями: 1). «Економічна активність, зайнятість та безробіття населення за місцем проживання». 2). «Середньомісячна заробітна плата жінок та чоловіків». 3). «Кількість жінок та чоловіків депутатів обласної ради». 4). «Кількість звернень в органи місцевого самоврядування, правоохоронні та судові органи щодо фактів дискримінації за ознакою статі» (див. табл. 1).

Як видно з таблиці 1, інформація про ґендерний профіль території подавалась за 2017 рік і не у всіх регіонах дотримано стандартну вимогу. Це ускладнює проведення аналізу реалізації ґендерної політики загалом по країні. Однак сам факт розроблення такого ґендерного профілю областей і міст України, на наш погляд, є великим кроком уперед у вирішенні ґендерної проблематики. Цей напрям є перспективним і має системно підтримуватися визначеними посадовими особами в органах публічної влади, які своєчасно мають оновлювати інформацію у єдиній базі даних. Вважаємо, що такі профілі мають бути створені не лише в органах публічної влади, а й в інших організаціях.

Третій етап становлення ґендерної політики – *оцінювання наслідків для жінок і чоловіків,* яке забезпечується збором й аналізом статистичної інформації, в якій органами державної статистики відображено показники становища жінок і чоловіків в усіх сферах життя суспільства. У 2020 році згідно з Планом державних статистичних спостережень (ДСС) Державна служба статистики реалізувала 97 ДСС. З них у 11 ДСС, згідно з Планом ДСС, вимірювались показники з розподілом за статтю (11% від загальної кількості форм) [3].

Таблиця 1

Деякі показники ґендерного профілю територій України

Територія	Показники за 2017 рік			
	1	2	3	4
Вінницька обл.	безробітних: жінок – 10,4%; чоловіків –11%	ґендерний розрив в оплаті праці середній по Україні – 21,1%	зареєстровано 61,3% жінок, 38,7% чоловіків	не надходило
Житомирська обл.	безробітних – 11% (однаково)	16,6%	не зазначено	кількість заяв зросла в 1,5 раза за 8 місяців 2018 р. порівняно з 2017 р.
м. Київ	рівень безробіття вищий серед чоловіків на 3,4% у 2017 р.	17,18%	18,3% – жінки	не надходило
Одеська обл.	серед жінок – 17,9%	17%	88% – чоловіки 12% – жінки	торгівля людьми
Харківська обл.	серед жінок – 10,1%	20,3%	98% – чоловіки, 2% – жінки	не надходило

Авторська розробка на основі [профіль].

Ґендерний аналіз – це складник ґендерної експертизи, яка включає ґендерну діагностику та ґендерне оцінювання. Його мають забезпечувати відповідні фахівці – соціологи, політологи, правники, психологи, публічні управлінці, на відміну від ґендерного оцінювання, яке мають забезпечувати уповноважені з реалізації ґендерної політики у конкретному міністерстві та іншому органі публічної влади. Ґендерний прогноз має забезпечувати урядовий уповноважений з ґендерної політики [7]. За наявності злагодженої діяльності такої системи ґендерна експертиза буде проведена на професійному рівні, в ній можливе своєчасне реагування на виявлені недоліки та проблеми.

Вважаємо, що ґендерний аналіз, ґендерне оцінювання, ґендерне прогнозування є складниками ґендерної експертизи і у сукупності забезпечують «ґендерний мейнстримінг», який ООН визначає як «оцінку наслідків для жінок та чоловіків будь-яких запланованих дій, включаючи законодавство, політики чи програми у всіх сферах та на всіх рівнях» [5], як комплексну стратегію у досягненні ґендерної рівності. Створена в Україні ґендерна політика також спрямована на досягнення ґендерного мейнстримінгу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження дійшли висновку, що становлення ґендерної політики в Україні забезпечується формуванням, реалізацією й оцінюванням ґендерної рівності у суспільстві у всіх сферах та на всіх рівнях. З'ясовано, що етап формування ґендерної політики розпочався в Україні зі створення нормативно-правової бази, що відповідає міжнародним стандартам (з 2005 р.) і є досить розвиненою, на відміну від двох інших етапів, – етапу реалізації ґендерної політики, який розпочався з 2017 року з моменту запровадження урядового уповноваженого з ґендерної політики, та етапу оцінювання, який розпочався з 2020 року з моменту врахування ДСС ґендерного аспекту.

Результати проведеного аналізу дозволяють стверджувати, що в Україні формується нова модель соціального і політичного партнерства, яка ґрунтується на рівноправних професійних відносинах між чоловіками і жінками, про що свідчать статистичні дані, зібрані

у ґендерних профілях областей і міст України. Однак виявлено, що вони потребують удосконалення і системного оновлення. Так, на етапі реалізації ґендерної політики запропоновано розширити мережу уповноважених осіб (координаторів) шляхом їх створення не лише в центральних і місцевих органах влади, а й в інших організаціях і підприємствах; на етапі оцінювання – забезпечення ґендерного мейнстримінгу, який є пріоритетним у європейській практиці діяльності органів публічної влади і політичних партій, оскільки дозволяє більш точно прогнозувати соціальні і політичні цілі, оцінювати електоральну поведінку жінок, які є значною активною частиною суспільства.

Подальшого вирішення потребують питання визначення нових моделей партнерства жінок і чоловіків в органах публічної влади, зокрема у Верховній Раді України, з метою їх ефективного впливу на соціально-економічні та політичні процеси в країні та визначення їхніх наслідків для жінок і чоловіків.

Список використаної літератури

1. Ґендерна політика у системі державного управління : підручник / за заг. ред. М.М. Білинської. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 132 с.
2. Ґендерні профілі 24 областей України та м. Києва. URL: https://www.minregion.gov.ua/about/politika-gendernoyi-rivnosti/tsikavo-ta-korisno-pro-gender/genderni-profili-24-oblastej-ukrayiny-ta-m-kyyeva.
3. Ґендерна статистика. URL: http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/help/gender/description_1.htm.
4. Глобальні цілі сталого розвитку (2015–2030 рр.). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki.
5. Глосарій ґендерних термінів. URL: https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/gender/dfgfhjgkl.
6. Горулько О.Ю. Проблеми реалізації ґендерних зобов'язань у Верховній Раді України. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії».* 2021. Випуск 35. С. 142–149.
7. Горулько О. Ґендерно-правовий аналіз чинного законодавства України: сутність та проблеми застосування. *Практична політологія: тенденції і перспективи* : матеріали І Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 17 березня 2021 р.) / за заг. ред. В.А. Гошовської. Київ : НАДУ. 2021. С. 19–26.
8. Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
9. Краснопольська Т.М. Взаємодія інститутів держави та громадянського суспільства в реалізації ґендерної політики України : автореферат дис. на зд. наук. ст. канд. політ. наук. Нац. ун-т «Одеська юридична академія» МОН України. Одеса. 2013. 18 с.
10. Кресіна І.О., Ярош О.Б. Ґендерний аналіз політичного процесу в Україні. Ґендерні паритети в умовах трансформації суспільства : монографія. / За заг. ред. Н.М. Онищенко, Н.М. Пархоменко. Київ : Юрид. думка, 2007. С. 178–218.
11. Про визначення питань, що належать до компетенції Першого віце-прем'єр-міністра України та віце-прем'єр-міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2020 № 274.
12. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15.
13. Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 квітня 2018 р. № 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273-2018-п#Text.
14. Про затвердження Інструкції щодо інтеграції ґендерних підходів під час розроблення нормативно-правових актів : Наказ Міністерства соціальної політики України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0211-20#Text.

15. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо оцінювання ґендерного впливу галузевих реформ : Наказ Міністерства соціальної політики України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0257739-20#Text.
16. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини : Указ Президента України від 25 серпня 2015 року № 501/2015. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015.
17. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2020 р. № 1544-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1544-2020-р#Text.
18. Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2020 року № 1393-р. URL: http://zakon. rada.gov.ua/laws/show/1393-2020-р.
19. Руднєва О.М. Ґендерна рівність у праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 178 с.
20. Цілі сталого розвитку: Україна. Національна доповідь 2017 року. URL: https://ukraine.un.org/uk/49413-2017-nacionalna-dopovid-cili-stalogo-rozvitku-ukraina.
21. Як змінювався ґендерний склад Ради останні 30 років. URL: https://www.slovoidilo.ua/2020/03/06/infografika/polityka/yak-zminyuvavsya-hendernyj-sklad-rady-ostanni-30-rokiv.
22. Valentyna Goshovska, Nataliia Balasynovuch, Liliia Hrugorovych, Volodymyr Goshovskyi, Lydiia Danylenko. Information and Legal Support for the Implementation of a Gender Approach to Public Administration. *International Journal of Computer Science and Network Security*. Vol. 21 No. 7. Pp. 150–158 (Web of Science).

STAGES OF FORMATION GENDER POLICY IN UKRAINE

Olga Gorulko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Anton Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine

The article examines the stages of gender policy in Ukraine related to the emergence of women's political leadership in public and social activities. It was found that, despite significant advances in gender policy and the desire to create an egalitarian type of state policy on the situation of women in the state, there is still a gender gap at the level of higher state authorities, the gender balance in representative bodies and higher levels of executive power is disturbed. It is established that for the implementation of the principle of gender parity it is not enough just to form a legal framework, it is necessary to create conditions for its implementation and evaluation. The stages of gender policy formation in Ukraine related to its formation, implementation and evaluation are identified and characterized. It was found that the development of gender policy somewhat slows down at the stages of implementation and evaluation and therefore needs improvement of organizational, financial, staffing, and the development of clear indicators and benchmarks for women and men. It is noted that the vector of state policy development in Ukraine for the period from 2005 to the present has changed from the feminist concept to the gender, which recognizes that the whole structure of society and the relationship between men and women within it are subject to radical review.

An integrated gender approach is beginning to be introduced in Ukraine, which no longer sees gender equality as a "separate issue", and becomes a matter of all policies and programs. This stage was the impetus for the formation of gender policy in Ukraine. Its implementation is becoming a priority in the work of public authorities and local governments. The next stages of its formation are related to the definition of specific actors (2017) and introduction of gender profiles of regions and cities of Ukraine and gender statistics in the country (2020). It is established that gender policy was formed in Ukraine, which aims to ensure gender mainstreaming, which has become a priority in European practice of public authorities and political parties.

Key words: gender policy, gender gap, gender quota, gender policy assessment, gender mainstreaming.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 139–147
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 139–147

УДК 342.7(73)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.18

СТРАТЕГІЯ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ

Ірина Дужа
Білоцерківський національний університет, соціально-гуманітарний факультет,
кафедра філософських та політичних дисциплін,
бульвар 50-річчя Перемоги, 96, 09100, м. Біла Церква, Україна

Людмила Мельник
Білоцерківський національний університет, соціально-гуманітарний факультет,
кафедра філософських та політичних дисциплін,
бульвар 50-річчя Перемоги, 96, 09100, м. Біла Церква, Україна

Лариса Самойленко
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
Навчально-науковий інститут економіки і права,
кафедра державної служби, публічного адміністрування та політології,
бульвар Шевченка, 81, 18000, Черкаси, Україна

Сполучені Штати побудовані на ідеї рівності кожного у гідності та на рівному ставленні до особистості. Це визначальна ознака країни і американський уряд ніколи не припиняє максималізувати таку ідею в доведенні до досконалості. Починаючи від прокламації про емансипацію до прийняття 19-ї поправки до Закону про виборчі права та Закону про громадянські права, до боротьби за репродуктивні права та рівність шлюбів Сполучені Штати Америки зміцнюють своє правове законодавство з метою збільшення дотримання та визнання ґендерних прав та рівності.

Вироблена ґендерна стратегія має на меті подолати перехресні реформи дискримінації та сприяти справедливості та рівності прав жінок та дівчат.

Адміністрація Байдена-Харріс намагається розв'язати питання з дискримінацією та структурними бар'єрами, які заважають жінкам, особливо кольоровим жінкам, повноцінно брати участь у робочій силі, а також отримувати справедливу оплату і ставлення, шляхом інвестування в інфраструктуру догляду та підтримки персоналу, а також за рахунок усунення розбіжностей у системі освіти, правосуддя та імміграції.

У 1995 році Сполучені Штати очолили історичну делегацію на Четвертій Всесвітній конференції ООН з питань жінок, де тодішня перша леді Гілларі Родем Клінтон заявила, що «права жінок є правами людини».

У США та інших країнах триває порушення прав людини щодо жінок і дівчат, що підриває безпеку в усьому світі. Мільйони жінок і дівчат залишаються під загрозою каліцтва.

Виходячи з вищезазначеного, американський уряд розпочав проводити реформи для забезпечення повної ґендерної рівності відповідно до закону за рахунок підтримки законодавства, яке забороняє дискримінацію та ґендерну ідентичність у сфері працевлаштування, житла та громадського проживання.

Така стратегія – це комплексний загальноурядовий підхід, котрий закликає кожне федеральне агентство розробити конкретні плани реалізації щодо ґендерної рівності. Державний департамент США просуває ґендерну стратегію по всьому світі у співпраці з жінками, дівчатами, ЛГБТКІ та їхніми союзниками-чоловіками, а також урядами-партнерами, громадянським суспільством та приватним сектором. Зміцнюючи права жінок та дівчат у всій їх різноманітності, уряд намагається сприяти колективному процвітанню, здоров'ю та безпеці не тільки своєї країни, а й світу загалом.

Ключові слова: ґендерна рівність, захист прав, права жінок, стратегія, рівність, Америка, ґендерна стратегія, насильство, пандемія COVID-19, сексуальні домагання, американський уряд.

© І. Дужа, Л. Мельник, Л. Самойленко, 2022

Постановка проблеми. Жодна країна ще не досягла ґендерної рівності, але Сполучені Штати зробили історичні кроки для подолання розриву в цій галузі, вони запустили першу Національну стратегію із забезпечення ґендерної рівності та рівноправності (Ґендерну стратегію). Ґендерна стратегія підкреслює відданість Уряду США зміцненню прав та можливостей жінок, дівчат та ЛГБТКІ у всьому їхньому різноманітті як у США, так і у всьому світі, ґендерна рівність та рівноправність є одночасно моральним та стратегічним імперативом.

Над такою тематикою працює велика кількість учених, науковців, котрі мають у своєму доробку багато статей, присвячених цій темі: В.В. Воловод «Ґендерна політика у системі державного управління» [2], А.А. Коваль «Стереотип женщины-политика в американском массмедийном дискурсе» [3], С. Ізюмська і Л. Чаава "Modern newspaper discourse: defention of gender and communication strategies" [4].

Ґендерна рівність і рівноправність мають велике значення поряд з тими викликами сьогодення, що стоять перед Америкою, а саме: пандемія COVID-19, кліматична криза, економічні збої, відступ від демократії, порушення прав людини, конфлікти та інші надзвичайні гуманітарні ситуації. Інклюзивніші уряди краще підготовлені для подолання глобальних викликів. Із запуском Ґендерної стратегії Сполучені Штати підтверджують свою відданість забезпеченню повного розкриття потенціалу всіх людей, незалежно від їхньої статі, раси, етнічної приналежності, сексуальної орієнтації, ґендерної ідентичності або самовираження, інвалідності та соціально-економічного статусу.

Національна стратегія ґендерної рівності та рівноправності – це перший документ історії урядової стратегії Сполучених Штатів щодо ґендерної рівності та рівноправності. Це переломний момент для економічної безпеки, безпеки здоров'я та благополуччя жінок і дівчат як у Сполучених Штатах, так і в усьому світі. COVID-19 загострив наявні економічні кризи, кризи в галузі охорони здоров'я, які непропорційно вплинули на жінок і дівчат задовго до початку пандемії. Після економічного колапсу з часів Великої депресії участь жінок у американській робочій силі впала до найнижчого рівня за останні 30 років. Рівень ґендерного насильства значно зріс, а расова та етнічна нерівність поглибилася. У глобальному масштабі пандемія сприяла підвищенню економічної незахищеності для жінок і дівчат, а їхні основні права залишаються під загрозою.

Америка прагне запровадити ґендерну рівність та рівноправність у кожній частині країни та через оборону, дипломатію, іноземну допомогу та торговельні зусилля просувати права і можливості жінок та дівчат у всьому світі.

Уряд працює над розширенням послуг та наданням правосуддя жертвам ґендерного насильства, здійснює заходи щодо рівної оплати праці та проти зловживання владою, а також створює законодавство, котре захищає гідність усіх працівників [6]

У березні 2021 року Президент Байден видав виконавчий наказ про створення Ради з ґендерної політики Білого дому, щоб забезпечити ґендерну рівність, а рівноправність була на передньому плані внутрішньої та зовнішньої політики Америки. Цей наказ також передбачав розробку першої в історії національної стратегії, яка керуватиме роботою щодо ґендерної рівності та рівноправності як уряду, так і нації.

Стратегія окреслює план дій для адміністрації Байдена та майбутніх адміністрацій щодо подолання ґендерних розривів та врівноваження можливості для всіх людей. Ця стратегія має усувати бар'єри, з котрими зіштовхуються громадяни, що належать до незадовільних та історично маргіналізованих спільнот, котрі не мали повних можливостей: кольорові жінки та дівчата, люди з обмеженими можливостями та всі ті, чиє життя постраждало від бідності та нерівності.

Ґендерна рівність і рівність є обов'язковими для зміцнення громад, економіки та націй. Кожна людина має рівні можливості, де гарантується її безпека, де вона має справедливе ставлення вдома, в школах, на робочих місцях і в громадах.

Статус-кво не спрацював для жінок, дівчат і всіх тих, хто зазнає дискримінації на основі статі, особливо тих, хто належить до громад, які не обслуговуються, яким систематично відмовляли повною мірою брати участь в економічному, соціальному, громадянському та політичному житті та стикалися зі структурними проблемами, перешкодами на шляху до рівності. Жіноча праця, як оплачувана, так і неоплачувана, часто ігнорується та знецінюється, незважаючи на її критичну роль у світовій економіці. Ґендерне насильство є поширеним явищем у сім'ях, школах, на робочих місцях і в громадах і занадто часто є ознакою конфліктів і гуманітарних криз. Ґендерна нерівність і нерівність поширені в цілих громадах і націях.

Для відновлення ґендерного рівноправства потрібна не лише політична реформа, а й зміна соціальних і культурних норм, які підривають ґендерну рівність, недооцінюють роботу, яку традиційно й непропорційно виконують жінки, і не дають повній реалізації прав на папері та на практиці.

Конфлікти та кризи, що відбуваються нині у світі, демонструють гостру нестабільність та авторитарне відродження, вони не тільки відображають, а й посилюють ґендерну нерівність. В Афганістані загальні права людини та основні свободи покоління дівчат і жінок перебувають під загрозою, що загрожує майбутньому та безпеці регіону. У Тиграї сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, використовувалося як тактика війни, що ще більше підриває стабільність. У Центральній Америці економічна незахищеність жінок і ґендерне насильство сприяють корінним причинам міграції. У всьому світі зміна клімату створює непропорційні ризики для здоров'я, безпеки та економічної безпеки жінок та дівчат.

Ця стратегія Сполучених Штатів є першою в історії національною ґендерною стратегією, розробленою Радою з ґендерної політики Білого дому, яка керуватиме її впровадженням [7].

Для інтеграції ґендерної рівності і рівноправності у внутрішню та зовнішню політику потрібно підвищувати ґендерний аспект у стратегічному плануванні та бюджетуванні, розробці політики, управлінні та навчанні, моніторингу та оцінці. Необхідно також посилити збір та аналіз даних і вжити заходів, котрі забезпечать прозорість прогресу у досягненні поставленої мети стратегії.

Для забезпечення результативності було вирішено проводити роботу у партнерстві з Конгресом, державними, місцевими, територіальними та племінними урядами, іноземними урядами та багатосторонніми організаціями, а також неурядовими учасниками, включаючи релігійні групи, громадянське суспільство та організації приватного сектору, котрі надавали консультації у розробці стратегії та відіграють важливу роль у майбутньому процесі.

В американській стратегії йдеться і про «справедливість, під якою розуміється послідовне та систематичне справедливе та неупереджене ставлення до всіх осіб, у тому числі до тих, хто належить до спільнот, яким було відмовлено в такому ставленні, наприклад до жінок та дівчат; чорношкірих, латиноамериканців, корінних та індіанців Америки, американців азіатського походження, корінних гавайців, жителів тихоокеанських островів та інших кольорових осіб; представників релігійних меншин; лесбіянок, геїв, бісексуалів, трансґендерів, квірів та інтерсексуалів (ЛГБТКІ); осіб з обмеженими можливостями; осіб, які проживають у сільській місцевості; а також осіб, на яких іншим чином негативно вплинула постійна бідність або нерівність» [7].

Стратегія також розглядає вплив міжсекційної дискримінації та упередженості на основі статі, раси та інших факторів, включаючи сексуальну орієнтацію, етнічну приналежність, релігію, інвалідність, вік та соціально-економічний статус.

У стратегії Ґендерної рівності американський уряд зосередився на десяти стратегічних пріоритетах: 1) покращення економічної безпеки та прискорення економічного зростання; 2) ліквідація ґендерного насильства; 3) захист, покращення та розширення доступу до медичної допомоги, включаючи послуги сексуального та репродуктивного здоров'я; 4) забезпечення рівних можливостей і справедливості в освіті; 5) просування ґендерної рівності та справедливості у системах правосуддя та імміграції; 6) просування прав людини та ґендерної рівності згідно із законом; 7) підвищення рівня ґендерної рівності у сфері безпеки та гуманітарної допомоги; 8) сприяння ґендерній рівності в пом'якшенні та реагуванні на зміну клімату; 9) усунення ґендерних розривів у галузях науки, техніки, техніки та математики (STEM); і 10) просування повної участі в демократії, представництві та керівництві [7].

Зазначені пріоритети взаємопов'язані. Оскільки освіта дівчат впливає на їхню майбутню економічну безпеку та на націю загалом. Ґендерне насильство, включаючи сексуальні домагання та насильство, перешкоджає економічній та політичній участі та впливає на здоров'я та добробут постраждалих. Обмеження доступу до медичних послуг, включаючи послуги сексуального та репродуктивного здоров'я, підривають здатність жінок піклуватися про свої сім'ї, просуватися на робочому місці та лідирувати в усіх секторах. Отже, зазначені вище цілі необхідно вирішувати спільно, щоб досягти ґендерної рівності.

Для збільшення продуктивності ґендерної рівноправності першочергово потрібно поліпшити економічну безпеку та прискорити економічне зростання.

Посилення економічної безпеки жінок та їхня участь у робочій силі є важливими для просування ґендерної рівності. Економіка кожної країни та світова економіка загалом не можуть повністю розкрити свій потенціал, коли половина робочої сили залишається незадіяна. Для цього потрібно забезпечити, щоб усі люди мали рівний доступ до хорошої, добре оплачуваної роботи; усунути стійку ґендерну дискримінацію та системні перешкоди для повноцінної участі робочої сили; інвестувати та зміцнювати інфраструктуру догляду, від якої залежить економіка; а також сприяти фінансовому залученню та ліквідації ґендерного розриву у добробуті.

В усьому світі жінки, дівчата та ґендерно неконформні люди вже давно стикаються із системною дискримінацією, яка перешкоджає їхній повній участі в робочій силі, підриваючи їхню економічну безпеку, а також безпеку їхніх сімей. Пандемія COVID-19 посилила ці проблеми. Мільйони жінок втратили роботу або були змушені залишити її, щоб піклуватися про свої сім'ї. Як приклад у Сполучених Штатах участь жінок у робочій силі впала до найнижчого рівня за останні 30 років. У всьому світі жінки становлять лише 39% робочої сили, але на них припадає більше половини втрат робочих місць через пандемію [6].

Непропорційний вплив пандемії на економічну безпеку жінок і задіяння їх як робочої сили пов'язане із глибокими структурними нерівностями на робочому місці. У Сполучених Штатах дискримінація розпочинається під час прийому на роботу, що призводить до безробіття, неповної зайнятості та професійної сегрегації. За останні два десятиліття участь жінок у робочій силі зросла, при цьому жінки непропорційно зосереджені на робочих місцях у неформальному секторі та на низькооплачуваній роботі. Майже в 100 країнах діють закони, які перешкоджають економічній участі жінок, від обмежень на типи робочих місць, які вони можуть обіймати, до нерівності у володінні майном, і в дуже багатьох країнах сексуальні домагання на роботі залишаються законними.

Майже в кожній країні світу жінки заробляють менше чоловіків і виконують більше неоплачуваної роботи. Наприклад, у Сполучених Штатах у 2020 році жінки, котрі працюють повний робочий день протягом року, у середньому заробляли лише 83 центи за долар порівняно з чоловіками, а кольоровим жінкам платили ще менше. Чорношкірі жінки заробляли 64 центи, а латиноамериканки заробляли 57 центів за кожен долар, зароблений білими чоловіками, при цьому багато азіатських жінок, наприклад в'єтнамські жінки, отримують так само низьку зарплату [7].

Жінки стикаються з перешкодами у доступі до споживчих позик та інших кредитних продуктів, а жінки-власниці бізнесу мають менший доступ до капіталу. Ця нерівність посилюється протягом життя жінки, ставлячи під загрозу її фінансову безпеку та впливаючи на наступні покоління. У всьому світі наслідки економічної незахищеності глибокі; жінки частіше відчувають бідність, голод і нестабільність житла. Їхня безпека також поставлена під загрозу, оскільки економічна незахищеність часто тримає жінок у пастці жорстоких ситуацій і підвищує вразливість до насильства.

У Сполучених Штатах експерти виявили, що зростання заробітків жінок за останні 40 років призвело до 91% зростання доходів сімей середнього класу. Оцінки показують, що усунення ґендерних розривів у робочій силі додасть від 12 до 28 трильйонів доларів світового ВВП протягом десятиліття, а подолання ґендерних економічних наслідків пандемії COVID-19 лише принесе до 2030 року до 13 трильйонів доларів глобального ВВП [6].

Для забезпечення рівного доступу до робочих місць потрібно першочергово на державному рівні фінансувати освіту як технічну, так і громадських коледжів, підвищувати та вводити гранти, наприклад як у Сполучених Штатах грант Pell Grant, для того, щоб зробити вищу освіту доступною для студентів із низьким рівнем доходу. Фінансуватися повинно також і високоякісне професійне навчання, щоб зробити важливі трудові навички доступними незалежно від статі та фінансової спроможності громадян. Надалі потрібно розширювати доступ до програм розвитку робочої сили на основі ґендерної справедливості, посилювати програми, які допомагають розширити шляхи для вступу жінок, їх повернення та лідерства в усіх галузях, включаючи нетрадиційні професії та STEM-поля [4].

Наприклад, для усунення ґендерного розриву у заробітній платі у Сполучених Штатах потрібно працювати над посиленням законів, які забороняють дискримінацію заробітної плати за ознаками статі, раси та інших ознак, і відповідно збільшують ресурси для дотримання таких норм. Також американський уряд підтримує політику щодо заборони дискримінації вагітних працівників та працівників у декреті.

Одним з проявів ґендерної нерівності є сексуальні домагання жінок на підприємствах. В такому разі вже йдеться не тільки про врегулювання законодавчої бази на рівні держави, але й врегулювання внутрішньої політики підприємств на основі програм для запобігання сексуальним домаганням та іншим формам домагань та дискримінації серед працівників підприємств, у збройних силах, включаючи і підтримку постраждалих. На рівні держави такі неправомірні дії стосовно жінок повинні розглядатися у системі кримінального правосуддя.

Для нормалізації ґендерного розриву Сполучені Штати вводять програму зі сприяння фінансовій інклюзії та ліквідації розриву в добробуті громадян [7].

За статистикою жінки частіше живуть у бідності, ніж чоловіки, і значно частіше виходять на пенсію в бідності. Щоб дати їм можливість створювати, підтримувати та передавати багатство, потрібно усунути бар'єри, які підривають заробітки жінок та погіршують їхню фінансову безпеку, такі як нерівність доходів, борговий тягар, відсутність доступу до фінансових послуг, витрати на житло та підтримку, зростання бізнесу, очолюваного жінками.

Американський уряд безпосередньо інвестує в освіту з питань фінансової грамотності такі ресурси, які покращують діяльність жінок; у надання доступу до доступного житла; в усунення дискримінаційної політики у кредитуванні. Також адміністрація Байдена-Харріса розробляє адміністративні реформи, щоб зменшити бар'єри для жінок і сімей, котрі мають право на доступ до державної допомоги.

Широко використовується інвестування в жіноче підприємництво через американську іноземну допомогу та в партнерстві з приватним сектором, у тому числі через вплив та комерційні інвестиції, розбудову потенціалу для жінок-підприємців та розширення можливостей для участі в торгівлі та доступу до ринків. Уряд намагається створити справедливі умови для включення підприємств, котрі належать жінкам, у ланцюгах поставок та укладання контрактів, за рахунок підтримки програм, що створюють можливості для малих та середніх підприємств.

На державному рівні проводиться робота з урядами та фінансовими установами для ліквідації ґендерних розривів у доступі до банківських та фінансових послуг, таких як кредити та страхування, шляхом розширення доступу до національної ідентифікації та підтримки фінансування цифрової інфраструктури; впроваджується робота щодо розширення доступу жінок-підприємців до цифрових платформ і технологій [6].

Ґендерне насильство може мати багато форм, воно корениться у структурній ґендерній нерівності та дисбалансі влади. Це включає застосування або погрозу фізичного насильства та примусовий контроль щодо інтимного партнера (включаючи домашнє насильство та насильство на побаченнях), сексуальне насильство та переслідування.

Ґендерне насильство включає торгівлю людьми, зловживання та переслідування в Інтернеті, сексуальне насильство над дітьми та зґвалтування під час збройного конфлікту, у тому числі, коли воно використовується як тактика війни.

У Сполучених Штатах приблизно кожна четверта жінка та майже кожен десятий чоловік повідомили, що були вражені сексуальним насильством, фізичним насильством та/або переслідуванням з боку інтимного партнера. У всьому світі кожна третя жінка протягом свого життя зазнає фізичного або сексуального насильства з боку інтимного партнера або сексуального насильства з боку не партнера [6].

Насильство на основі ґендеру створює додаткові проблеми для осіб із маргіналізованих або не досить обслуговуваних груп населення, які зазнають перехресних форм утисків, таких як расизм, гомофобія, ксенофобія та економічна експлуатація, які впливають на їхню безпеку, добробут і можливість отримати підтримку.

Ризик ґендерного насильства особливо високий у зонах конфлікту, де зґвалтування часто використовуються як тактика війни, а також після стихійних лих, у контексті гуманітарної допомоги та біженців, де жінки та дівчата стикаються з унікальною вразливістю.

Сполучені Штати створили Національний план дій з припинення ґендерного насильства, створили комплексний план для запобігання та усунення основних причин цих проблем, а також розширення можливостей для постраждалих у пошуках безпеки, підтримки, зцілення і справедливості.

Американський уряд забезпечує цілісний підхід для всіх постраждалих шляхом авторизації та посилення імплементації федерального законодавства та політики щодо боротьби з ґендерним насильством.

Це включає: повторну авторизацію та посилення знакового Закону про насильство щодо жінок (VAWA) [6], який посилив юридичний захист і цивільні засоби правового захисту для постраждалих; ефективні системи кримінального, цивільного, іммміграційного правосуддя; впровадження та розширення законодавства щодо зброї, щоб не допустити

вогнепальної зброї в руки засуджених зловмисників; доступ до економічної безпеки та доступного житла, транспорту; адекватне медичне обслуговування, психічне здоров'я та соціальні послуги.

Натепер охорона здоров'я – це право, а не привілей. Усі люди заслуговують на доступ до високоякісної, доступної медичної допомоги, незалежно від їхнього поштового індексу, доходу, етнічної приналежності, раси чи будь-якого іншого фактора. Держава повинна забезпечувати рівний доступ до високоякісної, доступної медичної допомоги та захисту конституційних прав громадян.

У Сполучених Штатах діє Закон про доступну допомогу (ACA) для покращення здоров'я жінок і дівчат. ACA допомогла забезпечити справедливий доступ до комплексного та доступного медичного страхування для мільйонів жінок і дівчат, забезпечивши більшу кількість жінок з низькими доходами, які мають право на безкоштовні або недорогі послуги через Medicaid; покращення доступності та посилення захисту прав споживачів, щоб малозабезпеченим жінкам більше не відмовляли або не вимагали від них покриття ціни. Завдяки розширенню покриття ACA рівень незастрахованих жінок знизився на 8%, при цьому чорношкірі та латиноамериканські жінки – 10% та 17% [7].

Стратегія американського уряду щодо ґендерної рівності відображається і в забезпеченні рівних можливостей та справедливості в освіті.

Доступ до якісної освіти є основоположним для ґендерної рівності та рівності. Кожен громадянин повинен мати рівний доступ до освіти з раннього дитинства.

У Сполучених Штатах дівчата (особливо кольорові дівчата, дівчата з обмеженими можливостями та молодь ЛГБТКІ) стикаються з унікальними проблемами в школі. Наприклад, чорношкірі дівчата відчувають непропорційні показники шкільної дисципліни – часто через дискримінаційний дрес-код і порушення зачіски – і криміналізацію, вони часто зустрічаються в шкільних арештах, котрі сприяють переходу від школи до в'язниці [7].

Незважаючи на те, що жінки досягли значного прогресу в показниках зарахування до вищої освіти та становлять більшість студентів коледжу, вони мають дві третини студентського боргу країни, а чорношкірі жінки мають непропорційну частку цього боргу. Крім того, жінки та дівчата усе ще не користуються рівними можливостями та ресурсами в освіті та керівництві, в тому числі в легкій атлетиці, а їхній доступ додатково обмежений через сексуальні насильства та домагання та інші форми ґендерного насильства.

У Ґендерній стратегії уряд запроваджує реформи для усунення дискримінаційної практики в освіті, щоб сприяти безпечному, інклюзивному та інформованому середовищу навчання для всіх учнів, включаючи темношкірих дівчат та інших кольорових дівчат, дівчат з обмеженими можливостями молоді.

Уряд Сполучених Штатів переглядає та посилює нормативно-правові акти та рекомендації щодо імплементації Розділу IX Поправок про освіту 1972 року, що забороняє дискримінацію за ознакою статі в освітніх програмах або заходах, у тому числі у формі ґендерного та сексуального домагання. Це включає забезпечення того, щоб жінки та дівчата не зазнавали дискримінації в доступі до освітніх можливостей, від вступу та фінансової допомоги до можливостей лідерства та спорту.

У США та інших країнах триває порушення прав людини щодо жінок і дівчат, що підриває безпеку в усьому світі. Мільйони жінок і дівчат залишаються під загрозою каліцтва/обрізання жіночих статевих органів (FGM/C) і дитячих, ранніх і примусових шлюбів, форм ґендерно залежного насильства, яке підриває безпеку та права людини. Інші порушення прав людини та зловживання жінок – від права вільно подорожувати до можливості відвідувати школу – пов'язані з нестабільністю цілих країн.

Для заохочення громадянських прав та повноцінну участь жінок у економічному, політичному та соціальному житті, американський уряд проводить реформи, щоб забезпечити повну ґендерну рівність згідно із законом. На внутрішньому рівні за рахунок підтримки законодавства, яке забороняє дискримінацію за ознаками статі, сексуальної орієнтації та ґендерної ідентичності у сфері працевлаштування, житла та громадського проживання.

Усе більше даних підтверджує, що статус жінок пов'язаний з безпекою націй, а країни, які порушують права жінок і дівчат, швидше за все, будуть нестабільними. Крім того, дослідження показують, що залучення жінок до питань миру та безпеки сприяє стабільності. Щоб підвищити ґендерну рівність у безпеці та наданні гуманітарної допомоги, американський уряд сприяє ґендерному паритету та проблемам ґендерної рівності в процесах безпеки; забезпечує ґендерну рівність у наданні гуманітарної допомоги та переселення біженців; включає ґендерні аспекти у зусилля із запобігання тероризму.

Участь жінок у військових і поліцейських силах покращує ефективність і готовність сил, тоді як їхня участь у мирних переговорах підвищує ймовірність того, що ворогуючі сторони досягнуть стійких угод. Незважаючи на це, питання прав жінок постійно виключаються з мирних процесів і сектору безпеки, при цьому жінки становлять у середньому лише шість відсотків посередників і підписантів основних мирних переговорів протягом останніх 30 років [6].

Отже, досягнення цілей, визначених у стратегії, вимагає формулювання конкретних цілей, виділення достатніх ресурсів і встановлення показників для вимірювання прогресу. З цією метою кожне федеральне агентство повинне буде встановити і визначити пріоритети принаймні трьох цілей, які будуть служити для досягнення цілей, визначених у цій стратегії, і детально викласти плани та ресурси, необхідні для їх досягнення в плані реалізації. Принаймні одна з визначених цілей має бути досяжною в рамках чинних органів влади та ресурсів.

Список використаної літератури

1. Азаренко Т І. Становлення ґендерної рівності в секторі безпеки та оборони України. Редакційна колегія. 2021. С. 19.
2. Воловод В.В. Ґендерна політика у системі державного управління. MS thesis. Сумський державний університет, 2021.
3. Коваль А.А. Стереотип женщины-политика в американском массмедийном дискурсе. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. № 14.5. 2021. С. 1559–1564.
4. Изюмская С., Л. Чаава. Modern newspaper discourse: defention of gender and communication strategies. *Eurasian Union Scientists*. No. 5.3 (84) 2021. Pp. 23–26.
5. Шведова Н.А. Администрация Дж. Байдена: первые шаги. США и Канада: экономика, политика, культура, 2021, № 6. С. 22–36.
6. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/10/National-Strategy-on-Gender-Equity-and-Equality.pdf.
7. URL: https://www.state.gov/the-first-national-strategy-on-gender-equity-and-equality.

UNITED STATES GENDER EQUALITY STRATEGY

Iryna Duzha
Bila Tserkva National Agrarian University, Faculty of Social Sciences and Humanities,
Department of Philosophical and Political Disciplines,
Soborna square, 8/1, 09117, Bila Tserkva, Ukraine

Lyudmila Melnyk
Bila Tserkva National Agrarian University, Faculty of Social Sciences and Humanities,
Department of Philosophical and Political Disciplines,
Soborna square, 8/1, 09117, Bila Tserkva, Ukraine

Larysa Samoilenko
Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky,
Educational and Scientific Institute of Economics and Law,
Department of Civil Service, Public Administration and Political Science,
Shevchenko Boulevard, 81, 18000, Cherkasy, Ukraine

The United States is built on the idea of equality of dignity and equal treatment of the individual. This is the defining feature of the country and the US government never ceases to maximize this idea to perfection. From the proclamation of emancipation to the adoption of the 19th Amendment, to the Suffrage Act and the Civil Rights Act, to the fight for reproductive rights and equality of marriage – the United States is strengthening its legislation to increase respect for and recognition of gender rights and equality.

The developed gender strategy aims to overcome cross-reforms of discrimination and promote justice and equality of rights for women and girls.

The Biden-Harris administration seeks to address discrimination and structural barriers that prevent women, especially women of color, from fully participating in the workforce, as well as receiving fair pay and treatment, by investing in care and support infrastructure, and also by eliminating disparities in education, justice and immigration.

In 1995, the United States led a historic delegation to the Fourth United Nations World Conference on Women, where then-First Lady Hillary Rodham Clinton declared that "women's rights are human rights".

Violations of human rights against women and girls continue in the United States and elsewhere, undermining security around the world. Millions of women and girls remain at risk of injury.

Based on the above, the US government has begun reforms to ensure full gender equality in accordance with the law, by supporting legislation that prohibits discrimination and gender identity in employment, housing and public life.

This strategy is a comprehensive general government approach that calls on each federal agency to develop specific implementation plans for gender equality. The US Department of State is promoting gender strategy around the world in collaboration with women, girls, LGBTQI and their male allies, as well as partner governments, civil society and the private sector. By strengthening the rights of women and girls in all their diversity, the Government seeks to promote the collective prosperity, health and security not only of their country but also of the world at large.

Key words: gender equality, protection of rights, women's rights, strategy, equality, America, gender strategy, violence, COVID-19 pandemic, sexual harassment, US government.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 148–153
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 148–153

УДК 327.5
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.19

ПОЛІТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ В КІБЕРПРОСТОРІ: ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Юлія Завгородня
Національний університет «Одеська юридична академія», факультет психології, політології та соціології, кафедра політичних теорій, вул. Академічна, 2, 65009, м. Одеса, Україна

Сучасна політична наука переходить на новий рівень політичних досліджень, який не можна визначити в чітких межах, просторі та території. Адже наявні приклади наукових досліджень звертають увагу на те, що вивчені простори у всесвіті були причиною конфліктної активності та створення умов до прояву сили над слабкішими учасниками міжнародної взаємодії. Виникає потреба аналізу поширення та впливу політичних конфліктів у кіберпросторі на різні країни та держави.

Наявні території та держави з чіткими межами та кордонами виходять за будь-які рамки, коли питання стосується конфлікту, який виникає та розвивається у кіберпросторі. Виникають питання, які потребують уточнення щодо можливих суб'єктів політичного протистояння, особливості залучення нових учасників до активної фази протистояння, створення об'єктивних механізмів впливу, надання ґрунтовної характеристики терміну розвитку конфлікту з огляду на особливості глобалізаційного характеру.

Політичне протистояння у кіберпросторі все частіше використовується у формі кібератак та кібертероризму. Основна мета політичного протистояння – вплив на політичні процеси та взаємодію між політичними лідерами та політичними групами, які наділені повноваженнями на державному та наддержавному рівні. Так, сучасні форми стримувань та противаг існують на наддержавному рівні та формують нові прояви конфліктної активності, яка проявляється не лише у нарощенні збройного потенціалу, а й нарощення кіберфахівців, які уміють працювати із системами, програмами, технікою та впливати на функціонал усіх цих складників.

Для України дослідження таких типів протистояння досить актуальне, адже уже з початком 2022 року наша держава стикнулася з кібератакою на українські сайти уряду та портал «Дія». Основним завданням такої атаки було знищення даних на офіційних сайтах та заміна інформації, які містять загальнодержавну позицію щодо порядку діяльності та основних напрямів розвитку. Така ситуація дестабілізує позицію України як держави, а населення піддається панівним атакам, оскільки почувається беззахисно та нестабільно.

У зв'язку з чим виникає необхідність детального аналізу щодо можливості вироблення загальної практики під час взаємодії між країнами та міжнародними організаціями щодо свободи та незалежності країн, які визнані на міжнародній арені, стосовно можливостей вільно вибирати напрями розвитку, без спонукання до вибору вектора розвитку країнами з вищим рівнем розвитку та економічною та технологічною могутністю.

Ключові слова: протистояння, політичний конфлікт, кіберпростір, глобалізація, політична взаємодія, інформаційна політика.

Люди за своєю природою намагаються більш детально вивчати навколишній світ. Окрім наукових досліджень, сучасна особистість бажає опанувати наявні просторові межі, впливати на них та використовувати наявні запаси ресурсів. У глобалізаційному світі такі бажання використовуються з метою цивілізаційного розвитку, нарощення економічного і політичного потенціалу окремих держав, що призводить до неминучого виникнення протиріч між різними зацікавленими суб'єктами. У зв'язку з цим усі межі окремих об'єктів,

© Ю. Завгородня, 2022

якими цікавиться людина, рано чи пізно перетворювалися на «території» жорстоких протистоянь, конкуренції і навіть боротьби у напрямі зовнішніх та внутрішніх відносин.

Звертаючись до наукових праць, які спрямовані на дослідження кіберпростору як сучасної площини для взаємодії суб'єктів політики та громадян, варто виділити ґрунтовні праці В.Л. Андріанова, Н.В. Василенко, А.В. Пехник, Д.В. Дубова, Ю.В. Завгородної, Д.С. Черняк, Р.О. Гриник, В.М. Пилипенко, Ю.А. Травникова та ін. Проте праці цих авторів розкривають окремі аспекти кіберпростору. У зв'язку з цим виникає потреба у формуванні узагальненого погляду щодо сучасного протистояння суб'єктів політики в інформаційному просторі, їх вплив та можливість визначення територіального чинника у таких конфліктах.

А тому метою наукового дослідження є загальна характеристика політичного протистояння в кіберпросторі, визначення позитивних та негативних аспектів такого конфлікту.

Під час наукового дослідження застосовувались такі методи: порівняльний метод у разі аналізу Китаю та Індії як кількісного показника населення, що суттєво впливає на кіберпростір та процеси протиборства. Історичний метод допоміг показати наявний погляд на політичний конфлікт та показати новітні форми прояву протиборства у системі інформаційного простору. Метод моделювання допоміг сконструювати небезпеки та перспективи в розвитку конфліктної активності в кіберпросторі.

Оскільки інформаційний простір став невід'ємним складником існування людини, то можна відзначити активний розвиток протистоянь саме в кіберпросторі як сучасній сфері буття, яка відмінна від уже освоєних людиною просторових меж (землі, повітря, води, космосу). Відмінність усіх цих просторових меж у тому, що кіберпростір не містить географічних обмежень, а відповідно, кіберпростір може існувати в усіх уже освоєних просторових межах та впливати на них, а також на індивідів, які перебувають в рамках окремого простору.

Саме кіберпростір стає найвпливовішим елементом глобалізаційного впливу, оскільки від його стану (прогнозованості, стабільності, функціональності) залежить стала світова економіка, зростання рівня добробуту людей, розвиток суспільства та найголовніше належний рівень захисту людей. Окремі інформаційно-комунікативні країни світу (Китай, США, Німеччина та ін.) намагаються створити кібербезпеку для власних громадян, однак тим самим стають учасниками протистояння за межі кіберпростору та можливостей впливу на зовнішніх учасників-користувачів кіберпростору.

Такий «кіберзахист» окремих розвинутих держав провокує розвиток людства у зворотному напрямі, а саме: нестабільності, розбалансованості економіки, політичних процесів, виникнення нових викликів та небезпек, які людина не встигає осягнути, деградації людської особистості, відсутності реального суспільного розвитку й формування тотального контролю над індивідом. Такі загрози, що виникають перед людством, актуалізують потребу дослідження меж політичного протистояння у кіберпросторі з метою отримання комплексного уявлення про стирання політичних меж у кіберпросторі.

Оскільки наявні політичні суб'єкти містять прив'язку до відповідних територіальних меж та громадян, які їх вибирали, то у кіберпросторі політичні актори можуть мати вплив у різних країнах та континентах, які не впливали на процес обрання такого політичного діяча.

Для розуміння процесів, які відбуваються в кіберпросторі, потрібно визначити ключові напрями наукового аналізу щодо розуміння геополітики. Д.В. Дубов стверджує, що «суттєву проблему у вирішенні взаємозв'язку кіберпростору та геополітики становить надмірна прив'язаність класичного розуміння геополітики до землі (land) та географії» [1, с. 18]. Тому виникає необхідність у формуванні новітнього уявлення про політичні конфлікти, які дуже вдало збільшують просторові межі за допомогою кіберпростору.

Тому своєчасною є думка В.Л. Адріанова щодо дослідження сутності кіберпростору та його геополітичного значення, вона справді є ключовою для деталізації дослідження політичного протистояння в такому просторовому аспекті. У феномені кібермогутності основним фактором є не стільки технологічний складник, а швидше кадрова могутність, тобто кількість фахових працівників у кіберпросторі, які можуть реалізувати та захищати інтереси окремої країни в кіберпросторі [2]. Науковець акцентує увагу на тому, що більше фахівців у галузі кіберпростору є у країнах, які мають велику кількість населення, а відповідно, мають ширші можливості щодо кадрового потенціалу у новітньому просторі.

Така думка досить вдало підтверджується розвитком ІТ-комплексу у КНР та розвитком підготовки програмістів в Індії. Країни з великою кількістю населення демонструють вищий рівень кадрового потенціалу, а відповідно, і можливостей у кіберпросторі. «За останні два десятиліття розвиток інформаційного простору і захист Китаю суттєво змінюється. КНР нарощує захист своєї інформаційної системи і баз даних, а органи управління встановлюють нові межі заборон в інформаційному просторі. У сучасному світі збільшуються хакерські атаки, які отримують бази даних, які слабо захищені. Для Китаю важливо також брати участь у створенні загальної державної системи захисту, що буде показником захисту власних громадян та і країни загалом» [6].

Окрім того, варто чітко розмежовувати політичний конфлікт у кіберпросторі від можливих різновидів цькування, до прикладу кібербулінг. Така термінологія зазвичай використовується у сучасному інформаційному просторі, що містить елементи перед конфлікту, однак обмежується вчинками щодо залякування неповнолітніх людей. З огляду на активність у політичних процесах щодо прийняття рішень і вплив таких рішень на суспільство, то все ж таки доцільно використовувати поняття «політичне кіберпротиборство», «політичне кіберпротистояння» або «кіберконфлікт». Така термінологія відображає основні елементи конфлікту між суб'єктами політики щодо вчинків з метою вплинути на політичні рішення чи політичні процеси для отримання вигоди (яка може бути матеріальною вигодою або затвердженням лідерських позицій на державному рівні).

Тому під час виникнення активних форм протидії в кіберпросторі серед суб'єктів політики неможливо спрогнозувати однозначно сферу впливу такого конфлікту, а отже, неможливо визначити просторово-територіальні межі розвитку такого конфлікту. Однак можливо відрізнити кіберконфлікт у політиці серед інших видів протиборства або агресії в інформаційному просторі.

Яскравим прикладом активної форми протидії в політичних процесах є кібератака. Тобто це такий вид діяльності в кіберпросторі, який допомагає дестабілізувати діяльність органів влади, політичних партій, груп громадян. «Кібератаки, які можна розцінювати як сучасну форму нападу, що досить вдало застосовується суб'єктами політики, переважно мається на увазі наддержавна форма взаємного впливу. Агресора можливо виявити, але важко притягнути до будь-якої форми відповідальності, будь-які каральні форми впливу на міжнародній арені діють суб'єктивно залежно від статусу на міжнародній арені такого політичного актора. Кібератаки, які використовуються під час проведення кібероперацій, можуть привести до дуже негативних наслідків» [3].

Кібератаки є формою здійснення кібертероризму. Характеристику поняття «кібертероризм» потрібно здійснювати за допомогою двох складників: «кібер» (складник, що характеризує інформаційний простір) і «тероризм» (складник, що характеризує умисну протиправну діяльність, спрямовану на деструктивні процеси у суспільстві).

На думку Р.О. Гриник та В.М. Пилипенко, «кібертероризм – це комплексна модель, що виражається в навмисній, політично вмотивованій атаці на інформацію, оброблювану

комп'ютером і комп'ютерними системами, що створює небезпеку для життя чи здоров'я людей або настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації військового конфлікту» [4].

У зв'язку з прогресивним збільшенням користувачів Інтернет-простору за допомогою технічних засобів політичні лідери також стають користувачами, які за допомогою використання Інтернету можуть вдаватись до публічного звернення до громадян, публічної критики опонентів у політичному середовищі, публічних закликів щодо зібрань на мітинги та протести щодо прийняття політичних рішень.

На думку експертів, «найбільш уразливими точками інфраструктури є енергетика, телекомунікації, авіаційні диспетчерські, фінансові електронні та урядові інформаційні системи, а також автоматизовані системи управління військами і зброєю. Так, в атомній енергетиці зміна інформації або блокування інформаційних центрів може спричинити за собою ядерну катастрофу або припинення подачі електроенергії в міста і на військові об'єкти» [4]. Також варто відзначити, що кібертероризм може руйнувати об'єкти наявних інформаційних систем. Наслідком такої діяльності може бути знищення важливої інформації, її спотворення або навіть фізичне знищення ліній комунікації.

З огляду на все вищезазначене можемо узагальнити сучасні форми конфліктної активності в кіберпросторі, які призводять до деструктивних процесів у суспільстві. Підтримую думку про те, що інформаційні технології роблять територіальні та просторові кордони умовністю для політичних форм протистояння, а самі конфлікти набувають масштабних форм оприлюднення, обговорення і навіть впливу. У сучасному політичному процесі відбувається так звана трансгранична політизація (у зв'язку з впливовістю політичних лідерів, ефективністю окремих політичних груп, демократизації в глобалізаційних масштабах).

Звичайно, політичні протистояння стають усе більш небезпечнішими та неконтрольованими, а вплив суб'єктів протиборства виходить на новий інформаційний рівень, що робить прив'язку до «землі» (територіальних меж держави) умовністю.

Адже у світі відбуваються масштабні міграційні процеси, які також збільшились за останні десять років. Окрім того, сама міграція стала приводом до конфлікту між державами Польща та Білорусь у 2021 році. Такі конфліктні умови щодо зміни місця проживання унеможливлюють забезпечення належним захистом громадян, яким важко визначити країну походження (народження) з метою визначення статусу (громадянина, біженця, переселенця або ін.) для реагування на обмеження прав чи свобод або навіть їх позбавлення.

Тому все більшого значення набуває саме не територіальна належність щодо захисту, а фактор захисту інтересів людини на міжнародному рівні відповідно до міжнародних нормативно-правових актів, які ратифікувала більшість цивілізованих країн. Такі труднощі виникають у зв'язку з формуванням сучасного сприйняття могутності окремої держави, її сили та впливовості у міжнародній площині.

Усі вищезазначені аспекти сучасного світового порядку демонструють необхідність усвідомлення зміни ролі внутрішньодержавних та зовнішніх форм взаємодії. Політика жорсткого тоталітаризму неможлива в умовах інформаційної свободи. Репресивні методи впливу на громадські протести, мітинги набувають міжнародної критики та засудження, а політична конфліктна взаємодія переформатовується в інформаційний простір. Тому у сучасних політичних процесах варто говорити про новий вид конфліктної активності, а саме кіберконфлікти, які розпочинають свій розвиток, як механізм до спільної взаємодії суб'єктів політики через інформаційний простір за допомогою різних атак у кіберпросторі, які дестабілізують політичні процеси та суспільну взаємодію.

Список використаної літератури

1. Дубов Д.В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва : монографія. Київ : НІСД, 2014. 328 с.
2. Андрианов В.Л. Формирование «Большого Китая»: Геополитическое измерение : автореф. дис. … к.і.н. : 07.00.03. URL: http://www.dissercat.com/content/formirovanie-bolshogo-kitaya-geopoliticheskoeizmerenie.
3. Пехник А.В., Завгородня Ю.В. Сучасні загрози кібертехнологій у політичному процесі. *Актуальні проблеми політики* : збірник наукових праць. Одеса, 2021. Вип. 68. URL: http://www.app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/14.pdf.
4. Гриник Р.О., Пилипенко В.М. Кібертероризм як нова форма міжнародного тероризму. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (23–25 листопада 2016 року м. Кропивницький). URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/bitstream/123456789/3203/1/13.pdf.
5. Травников Ю. Злочини в Паутині: Кордони без замків. URL: http://www.pl-computers.ru/article.cfm?Id=742&Page=3.
6. Yuliia Zavhorodnia. Features of protection of China's national interests within cybernetic space. *European Political and Law Discourse*, 2021, Volume 8, Issue 6. p. 37–42. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2021/2021-8-6/08.pdf.
7. Політологічний словник : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. Київ : МАУП, 2005. URL: https://maup.com.ua/assets/files/lib/book/kv_08.pdf.

POLITICAL CONFLICT IN CYBERSPACE: GLOBALIZATION ASPECT

Julia Zavgorodnya
National University "Odessa Law Academy",
Faculty of Psychology, Political Science and Sociology, Department of Political Theories,
Academic str., 2, 65009, Odessa, Ukraine

Modern political science is moving to a new level of political research, which cannot be defined in clear boundaries, space and territory. After all, the existing examples of scientific research point out that the existing spaces in the universe were the cause of conflict activity and the creation of conditions for the exercise of power over the weaker participants in international cooperation. There is a need to analyze the spread and impact of political conflicts in cyberspace on different countries and states.

Existing territories and states with clear borders and boundaries go beyond any boundaries when it comes to the conflict that arises and develops in cyberspace. There are questions that need to be clarified about possible subjects of political confrontation, the peculiarities of attracting new participants to the active phase of confrontation, creating objective mechanisms of influence, providing a thorough description of the conflict, taking into account the globalization.

Political confrontation in cyberspace is increasingly used in the form of cyberattacks and cyberterrorism. The main purpose of political confrontation is the influence on political processes and interaction between political leaders and political groups, which are endowed with powers at the state and supranational levels. Thus, modern forms of checks and balances exist at the supranational level and form new manifestations of conflict activity, which manifests itself not only in building armed capabilities, but also in building cyber specialists who can work with systems, programs, technology and influence the functionality of all such components.

For Ukraine, the study of such types of confrontation is quite relevant, because since the beginning of 2022, our country has faced a cyberattack on Ukrainian government sites and the portal "Action". The main task of such an attack was to destroy data on official websites and replace information that contains

a national position on the order of activities and the main directions of development. This situation destabilizes Ukraine's position as a state, and the population is under dominant attacks because it feels defenseless and unstable.

Therefore, there is a need for a detailed analysis of the possibility of developing common practice in the interaction between countries and international organizations on the freedom and independence of countries recognized in the international arena, on the ability to freely choose development directions, without prompting with a higher level of development and economic and technological power.

Key words: confrontation, political conflict, cyberspace, globalization, political interaction, information policy.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 154–163
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 154–163

УДК 32.019.52: 304.444
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.20

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА І ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ У МЕШКАНЦІВ ПРИКОРДОННЯ

Олександр Крук
Національний університет «Чернігівська політехніка»,
навчально-науковий інститут економіки,
кафедра філософії і суспільних наук
вул. Шевченка, 95, 14035, м. Чернігів, Україна

Світлана Киселиця
Національний університет «Чернігівська політехніка»,
навчально-науковий інститут економіки,
кафедра філософії і суспільних наук
вул. Шевченка, 95, 14035, м. Чернігів, Україна

Тамара Мазур
Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського
вул. Слобідська, 83, 14000, м. Чернігів, Україна

Становлення громадянського суспільства, яке, незважаючи на численні проблеми й негаразди, неухильно відбувається в Україні, передбачає формування нового типу взаємин між владою і громадянами. Громадяни поступово усвідомлюють, що саме вони є головним джерелом влади і визначають пріоритетні напрями розвитку країни, а влада починає розуміти, що вона є групою найнятих народом працівників і зобов'язана забезпечувати втілення в життя вимог і сподівань суспільства. Цей процес відбувається паралельно з формуванням громадянської свідомості, коли жителі країни починають розуміти, що їхній особистий успіх та благополуччя неможливі без успішного розвитку всього суспільства, а забезпечити його можна лише об'єднавшись та захистивши загальнонаціональні інтереси. Відбувається процес трансформації мешканців у громадян. Метою статті є аналіз результатів опитувань, проведених авторами протягом 2016–2019 років, стосовно громадянської позиції та поглядів мешканців прикордонного з Російською Федерацією й Білоруссю регіону на суспільно-політичну ситуацію та зовнішню політику України. Показана динаміка політичних симпатій у контексті подій, які відбувались у країні протягом останніх років. Військові дії на Сході, які більшість мешканців Чернігівської області сприймають як війну Росії проти України, істотним чином вплинули на зовнішньополітичні орієнтації регіону. Чернігівщина, яка ще відносно недавно сприймалась як територія із сильними проросійськими симпатіями, нині виступає як регіон, де переважають проєвропейські настрої, а значна частина її мешканців готова зі зброєю в руках захищати свою Батьківщину в разі можливого російського вторгнення. Більшість опитаних саме корупцію, а не війну, загрозу втрати державності та ін. визнали як найбільш серйозну проблему сучасної України. Водночас лише 19% заявили, що з проявами корупції стикалися особисто. Більшість респондентів визнали, що інформацію про корупцію вони отримують від ЗМІ. З огляду на олігархізацію засобів масової інформації в Україні можна припустити, що тема корупційних зловживань використовувалась і буде використовуватись певними політичними силами та олігархічними кланами як важливий засіб маніпуляції настроями громадян. Проведені опитування показали відносно невисокий рівень протестного потенціалу у регіоні. Аналіз динаміки соціально-політичних орієнтирів мешканців прикордонння свідчить: якщо влада забуде уроки недавнього минулого й перестане адекватно реагувати на виклики часу, то активізація акцій протесту може стати реальністю недалекого майбутнього.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянська позиція, суспільно-політична ситуація, зовнішня політика, НАТО, Європейський Союз, корупція, протестний потенціал.

© О. Крук, С. Киселиця, Т. Мазур, 2022

Війна, яку Російська Федерація з 2014 року веде проти України, є частиною агресивної кампанії, спрямованої проти європейської спільноти, містить глобальний виклик міжнародному праву, основам сучасного світового устрою, послаблює європейське середовище безпеки.

Україна нині – це оборонний рубіж між об'єднаною демократичною Європою та агресивною Росією, яка швидко сповзає в болото тоталітаризму.

Виходячи з цього, своєчасне виявлення найактуальніших соціально-економічних та політичних проблем сучасної України дозволяє, з одного боку, європейській спільноті коригувати стратегію східноєвропейської політики, приймати своєчасні оптимальні рішення, спрямовані на зміцніння безпеки та протидію агресивним діям Російської Федерації, а з іншого боку, дає можливість громадянському суспільству, органам державної влади, місцевого самоврядування України краще розуміти ситуацію та більш ефективно реагувати на виклики часу.

Опитування, які останніми роками проводяться провідними соціологічними установами України, досить об'єктивно відображають динаміку змін політичних симпатій та зовнішньополітичних орієнтацій населення [1–5]. На жаль, північно-східна частина України, куди входить Чернігівщина, при цьому аналізі не позиціонується як особливий регіон. Але вона має свою специфіку, перебуваючи на перетині етнічної, історичної, культурної традицій і внаслідок розташування на прикордонні з Російською Федерацією та Білоруссю зазнає з їхнього боку потужного впливу.

Центр соціологічних досліджень і соціального аудиту Національного університету «Чернігівська політехніка» намагається виправити ситуацію, вивчаючи цей північно-східний регіон. Останніми роками нами було проведено п'ять соціологічних досліджень. За виключенням двох наукових статей [6–7] результати вищевказаних досліджень ще не публікувалися.

Готуючи цю розвідку, автори поставили за мету проаналізувати погляди населення прикордонного до Російської Федерації та Білорусі регіону щодо суспільно-політичної ситуації, зовнішньої політики України, показати їхню динаміку в контексті подій, які відбувалися у країні протягом останніх років.

Тим чинником, який з 2014 року потужно впливає на ситуацію в країні, є військові дії на Сході. Їхня оцінка громадянами України була неоднозначною і залежала від політичних симпатій, джерел інформації, якими вони користувались, регіону проживання і таке інше.

Більшість мешканців Чернігівщини пов'язувала війну на Сході з агресивними діями Російської Федерації. На запитання: «Те, що відбувається в Україні, на вашу думку, це…» значна частина опитаних відповідала, що це війна Росії з Україною (рис. 1).

Рис. 1. Оцінка мешканцями Чернігівщини військових дій на Сході України (у %)

Причетність Росії до військових дій на Сході визнавали і ті жителі області, які назвали їх громадянською війною, спровокованою російською владою. Кількість прихильників цієї точки зору в області з часом зростала (рис. 1).

Пояснення цьому, на нашу думку, слід шукати в активізації в інформаційному просторі України тези про громадянську війну, яка нібито відбувається на території Донбасу. Останнім часом цей постулат усе частіше озвучує частина українських політиків, певні політичні сили, підконтрольні їм телеканали та інші ЗМІ. Це і створює в уяві пересічного українця картинку полум'я громадянської війни, яке нібито палає на донбаських терикон-нах. Водночас інформація про сучасну російську військову техніку й озброєння, якими воюють проти України, російських військовослужбовців та високопоставлених офіцерів, які контролюють та направляють дії збройних формувань так званих «ДНР-ЛНР», переконують пересічну людину в причетності Росії до цього трагічного протистояння.

«Громадянська війна, спровокована українською владою» – теза, яку часто використовують проросійські ЗМІ, не набрала поширення на теренах Чернігівщини (рис. 1).

Не стало популярним й інше твердження, яке дуже нагадує позицію кремлівських пропагандистів «Геополітична війна між Росією та США на території України». Кількість його прихильників не була скільки-небудь значною, та з часом мала тенденцію до зменшення (рис. 1).

Зрозумівши оцінку мешканцями області ситуації на Сході, автори спробували визначити їхню реакцію на можливе вторгнення в Україну російських військ. На жаль, це питання ставилось тільки під час опитувань у 2016 та 2017 роках. Відповіді розділилися таким чином.

Рис. 2. Реакція мешканців Чернігівщини на вторгнення російських військ (у %)

Отримані результати дали нам підстави стверджувати: становлення громадянського суспільства, яке останніми роками помітними темпами відбувається в Україні, сприяє формуванню активної громадянської позиції її громадян. Значна частина респондентів висловила впевненість у патріотичній позиції свої земляків, стверджуючи, що вони будуть чинити збройний опір агресору. Значно менший відсоток опитаних підтвердив сповідування давнього життєвого кредо «моя хата скраю», тому і заявив, що їхні земляки будуть залишатися вдома і не втручатися. І зовсім незначна кількість опитаних, на рівні статистичної похибки, висловила думку, що їхні сусіди будуть вітати введення в Україну російських військ (рис. 2).

Проблеми війни та миру тісно пов'язані з проблемами безпеки, які реалізуються, зокрема, через напрями зовнішньої політики. Який з міжнародних союзів є найбільш оптимальним для

України? Які заходи можуть найбільш ефективно гарантувати їй стабільність та безпеку? Дискусії з цього питання точаться в нашій країні з дня проголошення нею незалежності.

Опитування, які протягом останніх років проводились провідними соціологічними установами країни, констатували зростання підтримки ідеї вступу України до НАТО як ефективного механізму гарантування національної безпеки. Автори спробували доповнити загальноукраїнські дослідження даними з північно-східного регіону і порівняти мотиваційну підтримку або ж опозицію стосовно НАТО із загальноукраїнськими показниками (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка змін поглядів мешканців північно-східного регіону на вступ до НАТО

Користуючись даними КМІС [8], констатуємо, що підтримка НАТО в Україні 2019 року досягла 49%, тобто кожен другий житель вважав членство в НАТО гарантією її національної безпеки. Однак на Чернігівщині рівень підтримки НАТО був дещо нижчий за загальноукраїнський (38,7%). Разом із тим кількість жителів регіону, які негативно ставились до вступу у НАТО, була меншою за загальноукраїнський (відповідно 25,1% проти 31%). Ця відмінність, на нашу думку, пояснюється більшою кількістю, порівняно із загальнонаціональним показником, осіб, які не визначились у своєму ставленні до НАТО (відповідно 36% проти 20%). Ця обставина засвідчує специфіку північно-східного регіону країни і дає підстави прихильникам євроатлантичної інтеграції сподіватись на покращення показників у разі посилення просвітницької роботи серед населення стосовно членства в Альянсі.

Слід зазначити, що найвищий рівень підтримки членства України в НАТО в області припадає на 2017 рік. Ми пов'язуємо це з тим, що 11 травня 2017 р. Рада міністрів Європейського Союзу ухвалила рішення про запровадження для громадян України безвізового режиму. Це посилило серед українців прозахідні симпатії як конкретно євроатлантичні, так і проєвропейські загалом.

Підтвердження цьому ми знаходимо, проаналізувавши ставлення жителів регіону до вступу України в Європейський Союз (рис. 4).

Саме у 2017 році найбільше (46,7%) мешканців Чернігівщини висловилися за приєднання України до ЄС, а кількість противників була найменшою і становила 19,2%. Разом із тим відсоток прихильників приєднання до Євросоюзу у нашому регіоні дещо нижчий за загальноукраїнські показники (44% проти 51% у 2019 році).

Водночас відсоток тих, хто не визначився, дещо перевищує відповідний відсоток по Україні (31% проти 26%) (рис. 6). Усе це, з одного боку, є специфікою регіону, а з іншого – як і у випадку з НАТО, дає підстави європтимістам сподіватися на покращення результатів

у разі проведення цілеспрямованої агітаційно-роз'яснювальної роботи серед жителів області.

Навіть люди середнього віку ще добре пам'ятають ті часи, коли Чернігівщина вважалась територією із сильними проросійськими симпатіями населення. Пройшло відносно небагато часу і ситуація істотно змінилася.

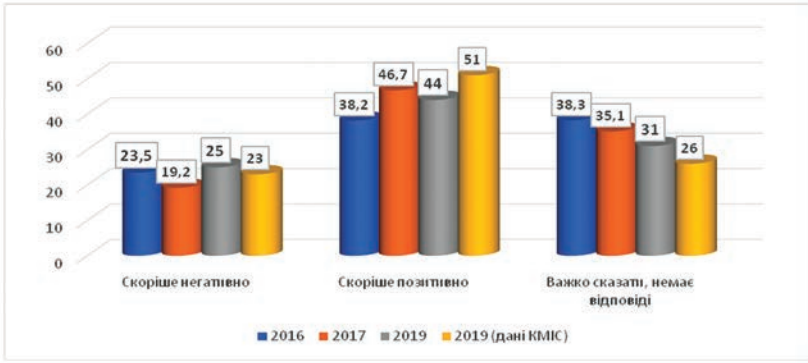

Рис. 4. Динаміка змін поглядів мешканців північно-східного регіону до вступу в ЄС

Рис. 5. Динаміка змін поглядів мешканців північно-східного регіону на вступ у Митний Союз

За даними 2019 року лише 14,4% мешканців регіону висловили своє позитивне ставлення до Митного Союзу з Росією. І це при тому, що загальноукраїнський показник з цього питання становив 23% (рис. 5).

Водночас усі проведені опитування показували домінування негативного ставлення до союзу з Росією, яке перевищувало загальноукраїнський показник (рис. 5).

Зовнішні загрози та небезпеки не зможуть завадити успішному розвиткові країни, якщо нація згуртована, влада дієздатна та ефективна, користується підтримкою суспільства, а внутрішні проблеми успішно вирішуються. Однак, якщо досягти цього не вдається, країна приречена на серйозні випробування та потрясіння.

Проблемою, яку небезпідставно називають раковою пухлиною українського суспільства, є проблема корупції. Про неї постійно повідомляють засоби масової інформації, говорять політики та пересічні громадяни.

Відповідаючи на питання «Наскільки гострою, на ваш погляд, є проблема корупції, якщо порівняти її з іншими проблемами країни?», жителі регіону у 2019 році дали такі відповіді (рис. 6).

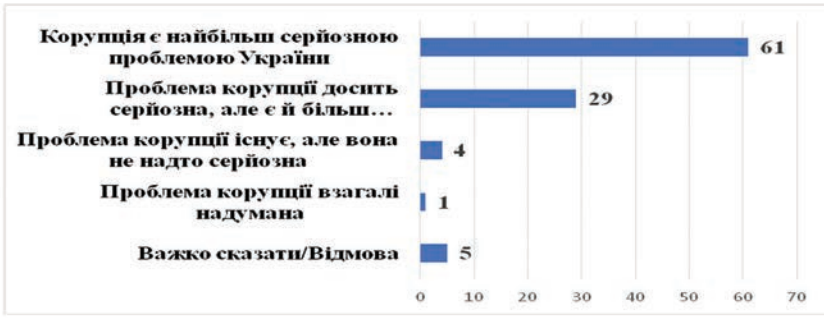

Рис. 6. Оцінка мешканцями Чернігівщини гостроти проблеми корупції (у %)

Звертає на себе увагу, що для більшості громадян (61%) саме корупція, а не війна, загроза втрати державності, економічна криза, захмарні тарифи, зубожіння народу та ін., сприймається як найбільша національна небезпека.

Автори спробували з'ясувати, представників яких сфер суспільного життя жителі Чернігівщини вважають найбільш схильними до корупційних зловживань. За результатами опитування 2019 року отримали таку картину (рис. 7).

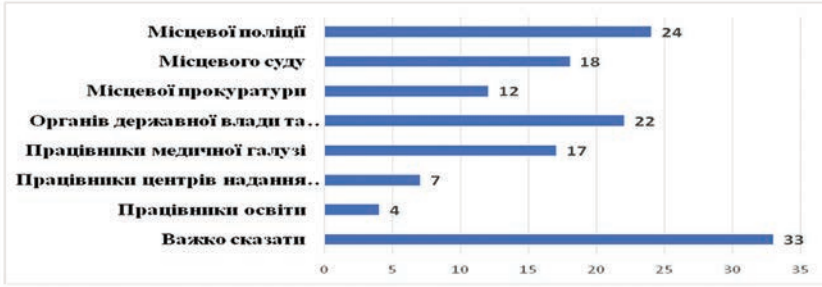

Рис. 7. Представники служб, які, на думку опитаних, найбільш схильні до корупційних зловживань (у %)

Як видно з рис. 7, найбільш схильними до корупції мешканці регіону вважають співробітників місцевої поліції, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, місцевого суду та медичної галузі. Найменш пов'язаними з корупційними діями, на думку опитаних, є освітяни.

Опрацьовуючи «корупційну тему», автори спробували визначити, які чинники сприяють формуванню у жителів області саме такої оцінки ролі корупційного фактора у суспільному житті. Тому логічно й поставили респондентам питання: «З яких джерел ви зазвичай отримуєте інформацію про прояви корупції?» Можна вказати кілька варіантів відповідей.

Отримані результати спонукали до певних роздумів.

Лише невелика кількість респондентів (19%) заявила, що з проявами корупції стикалася особисто. Більшість опитаних (59%) визнала, що інформацію про факти корупції вони отримують із засобів масової інформації або ж чують від інших людей (44%). Припускаємо, і не безпідставно, що частина й цих «інших людей» теж отримує корупційну інформацію від ЗМІ. З огляду на олігархізацію більшості засобів масової інформації беремо на себе

сміливість стверджувати, що тема корупційних зловживань періодично використовується певними олігархічними групами як засіб маніпуляції настроями громадян. Досвід попередніх виборчих кампаній може бути цьому підтвердженням.

З темою корупції пов'язана певним чином і проблема довіри до влади.

Давня традиція українців пристрасно закохуватись у кандидатів, які багато обіцяють, швидко розчаровуватись у новообраній владі, а потім щиро її ненавидіти, нікуди не поділася й залишається реальним чинником сучасного політичного життя.

Загальновідомо, що в результаті трансформаційних змін суспільство стикається із «синдромом недовіри» до політичного режиму. Зниженню довіри сприяють також невиконані обіцянки, політичні скандали, розкриття масової корупції, економічні афери, зловживання владою та ін.

Звідси важливим індикатором ефективності діючих у країні соціальних інститутів виступає довіра до них з боку суспільства.

Автори проаналізували рівень довіри-недовіри до провідних суспільних інститутів протягом 2016–2019 років і отримали таку картину (табл. 1).

Таблиця 1

Довіра населення Чернігівської області органам державної влади (у %)

	Ступінь довіри					
	2016 р.		**2017 р.**		**2019 р.**	
	Довіряю /частково довіряю	**недовіряю**	**Довіряю /частково довіряю**	**недовіряю**	**Довіряю /частково довіряю**	**недовіряю**
Президенту	35,4	59,5	34,4	53,0	66,0	16,0
Уряду	26,0	68,0	32,0	53,0	12,0	67,0
Верховній Раді	22,7	65,0	22,6	65,0	28,0	55,0
Поліції	51,5	43,9	53,3	34,9	43,0	35,0
Прокуратурі	34,8	53,7	40,6	39,5	36,0	42,0
Суду	34,9	53,6	39,5	42,8	38,0	40,0
СБУ	52,2	36,4	51,0	24,0	50,0	27,0
Збройним силам	72,3	22,8	76,0	13,0	65,0	17,0

Впадає в очі високий рівень недовіри населення до найвищих інститутів державної влади: Президента (2016 р., 2017 р.), Уряду та Верховної Ради. Цьому є просте логічне пояснення.

На час проведення опитувань очікування на швидкі позитивні зміни в країні у постмайданівський період не справдилися і суспільство огорнули настрої розчарування та скептицизму.

Високий рейтинг Президента у 2019 році належить новообраному Володимиру Зеленському. Опитування проводилося у травні 2019 року, саме після його тріумфальної перемоги на президентських виборах, і свідчить про ті великі надії, які покладали на новообраного голову держави мешканці регіону.

Позитивні оцінки від мешканців Чернігівської області отримала й поліція. У 2016 і 2017 роках Міністерство внутрішніх справ, яке до того досить часто й небезпідставно піддавалось критиці з боку ЗМІ та громадських активістів, продовжувало здійснювати реформу патрульної поліції. Побачивши вдягнених у нову поліцейську форму симпатичних молодих людей, ввічливих, усміхнених, налаштованих прийти на допомогу громадянам, суспільство відреагувало відповідним чином, висловивши свою довіру правоохоронній структурі.

Високий рівень довіри громадян до Служби Безпеки та особливо Збройних сил України пов'язаний з тим, що саме їх суспільство вважає тими структурами, які, незважаючи на постійну небезпеку, відважно захищають країну і ведуть смертельну боротьбу з ворогом.

Становлення громадянського суспільства, яке, незважаючи на численні проблеми й перешкоди, неухильно відбувається в Україні, передбачає формування нового типу взаємин між владою і громадянами. Громадяни поступово усвідомлюють, що саме вони є головним джерелом влади і визначають пріоритетні напрями розвитку країни, а влада починає розуміти, що вона є групою працівників, найнятих народом, і зобов'язана забезпечувати реалізацію втілення в життя вимог і сподівань суспільства. Якщо цього не відбувається і влада не реагує на суспільні запити – народ змінює владу. Досвід двох революцій та останніх виборчих кампаній показав, що ця традиція поступово втілюється в практику українського політичного життя.

«Наскільки можливі у вашому населеному пункті масові виступи проти дій влади?» – запитували автори у респондентів (рис. 8).

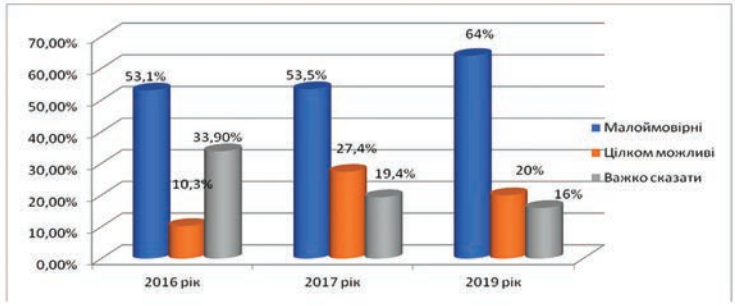

Рис. 8. Розподіл відповідей на питання: «Наскільки можливі у вашому населеному пункті масові виступи проти дій влади?»

«Якщо такі акції протесту відбудуться, ви особисто братимете в них участь чи ні?» – продовжували спілкуватись на цю тему з мешканцями області.

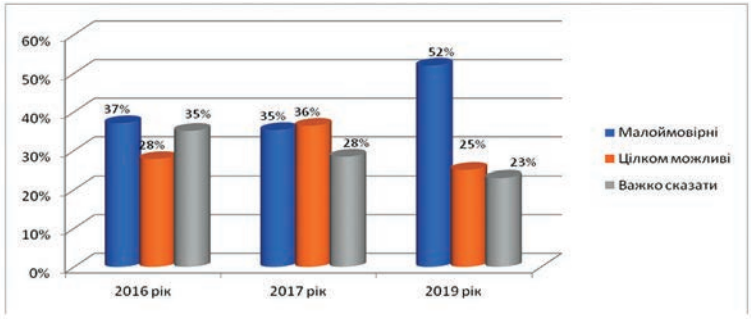

Рис. 9. Розподіл відповідей на питання: «Якщо такі акції протесту відбудуться, ви особисто братимете в них участь чи ні?»

Отримані відповіді показали, що протестний потенціал у регіоні тоді був досить невисокий. Суспільство, яке організувало Майдан, здійснило Революцію Гідності, втомилося й потребувало перепочинку.

Однак якщо влада забуде уроки недавнього минулого, перестане адекватно реагувати на виклики часу і вимоги суспільства, то нових хвиль протестів довго очікувати не доведеться.

Список використаної літератури

1. Інна Ведернікова, Юлія Мостова, Сергій Рахманін «Пісня про батьківщину. Слова народні». *Дзеркало тижня*. 2014. 27 грудня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/pisnya-pro-batkivschinu-slova-narodni-html.
2. 2016-й: політичні підсумки: загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 20 грудня 2016 р. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/18588264095a057beaece177.10688895.pdf.
3. Суспільно-політична ситуація в Україні. Соціологічне дослідження, проведене центром соціальних та маркетингових досліджень «СОЦИС», соціологічною групою «Рейтинг». 2016. 6 грудня. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskaya_situaciya_v_ukraine.html.
4. Оцінка діяльності органів влади та реакція на актуальні події. Пресреліз КМІС з 22 по 25 листопада URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=905&page=1&y=2019.
5. Громадська думка населення України про НАТО. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, 2017. URL: http://dif.org.ua/uploads/pdf/574143415595c9b3a39c058.39544100.pdf.
6. Киселиця С.В. Особливості формування громадянського суспільства в новітній Україні: регіональний досвід. *Modern Science – Moderní věda*. 2020. № 10. С. 61–72.
7. Киселиця С., Крук О. Соціогуманітарні виміри громадянської свідомості: від мешканців до громадян. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2021. Випуск 36. С. 43–50. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/uk/2021-36.
8. Геополітичні орієнтації жителів України: лютий 2019: пресрелізи та звіти. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=827.

ESTABLISHMENT OF CIVIL SOCIETY AND FORMATION OF CIVIL POSITION OF CITIZENS LIVING IN THE BORDER-ZONE

Oleksandr Kruk
Chernihiv Polytechnic National University, Educational-Scientific Institute of Economics, Department of Philosophy and Social Sciences
Shevchenko str., 95, 14035, Chernihiv, Ukraine

Svitlana Kyselytsia
Chernihiv Polytechnic National University, Educational-Scientific Institute of Economics, Department of Philosophy and Social Sciences
Shevchenko str., 95, 14035, Chernihiv, Ukraine

Tamara Mazur
Chernihiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education named after K. D. Ushynskyi
Slobidska str., 83, 14000, Chernihiv, Ukraine

Establishment of civil society that – regardless of numerous problems and troubles – is taking place in Ukraine presupposes formation of a new relationship between the authorities and citizens. Citizens gradually realize that it is them who is the main source of power and define the priority directions of the country's

development. The authorities in turn begin to realize that they are a group of workers employed by the people that are obliged to fulfill public demands and aspirations. This process takes place together with formation of public consciousness, when people start to realize that their personal success and welfare are impossible without successful development of the entire society and that they can ensure it only if they stand together and protect all national interests. This is a process of transformation of residents into citizens. The purpose of the article is to analyze the results of surveys conducted by the authors during 2016–2019 concerning the civil positions and views of citizens living in the region bordering the Russian Federation and Belarus on social-political situation and foreign policy of Ukraine. The dynamics of political preferences in the context of the events taking place in the country in the recent years has been demonstrated. The military actions in the East, which most Chernihiv residents see as Russia's war against Ukraine, have significantly affected the region's foreign policy orientation. Chernihiv region that has been recently perceived as a territory with strong pro-Russian preferences is a region where pro-European sentiments prevail today. A significant portion of citizens is ready to protect their motherland in case of possible Russian invasion. The majority of the respondents have defined corruption, not the war, as a threat to lose statehood and the most serious problem of the modern Ukraine. At the same time only 19% have stated that they faced corruption manifestations themselves. The majority has admitted that they learn about corruption from media. Taking into account oligarchization of media in Ukraine we can assume that corruption has been already practiced and will be practiced by particular political forces and oligarchic clans as a means of manipulating citizens' sentiments. The conducted surveys have demonstrated a relatively low level of protest potential in the region. Analysis of the dynamics of social and political sentiments of citizens living in the border-zone suggests that if the authorities forget the lessons of the recent past and stop responding adequately to the challenges of the times and social demands, new protests will not be long in coming.

Key words: civil society, civil position, social-political situation, foreign policy, NATO, European Union, corruption, protest potential.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 164–170
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 164–170

УДК 321.248
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.21

ҐЕНДЕРНИЙ ВИМІР ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Аліна Лясота
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
вул. Наукова, 13, м. Дніпро, Україна

Стаття присвячена актуальній ґендерній проблематиці дослідження паритетної демократії, що має велике теоретичне і практичне значення. Актуальність зумовлена загальною кризою сучасної демократії, пошуком нових та вдосконаленням наявних шляхів її розвитку, формуванням ефективних інституцій громадянського суспільства. Принцип паритетної демократії є обов'язковим компонентом у системі принципів демократії; ґендерна демократія виступає основою забезпечення рівності прав і свобод людини і громадянина у ґендерному аспекті. На думку автора, відсутність належного механізму забезпечення принципу ґендерної рівності поглиблює проблему соціальної несправедливості у суспільстві та, як наслідок, стримує сталий людський розвиток.

Ґендерна рівність нині є одним із фундаментальних принципів розвитку громадянського суспільства та правової держави. Принцип ґендерної рівності слід розуміти як сукупність зумовлених конкретно-історичним суспільним розвитком базових ідей та положень, що об'єктивують правові цінності щодо встановлення ґендерної справедливості в усіх сферах приватного, суспільного та державного життя і забезпечують розвиток правової держави й громадянського суспільства. Принцип ґендерної рівності виступає як мета, яку необхідно враховувати у правотворчості і правозастосуванні [4, с. 117].

У науковому дискурсі проблематика забезпечення принципу ґендерної рівності стала актуальною у світі та отримала сучасну наукову оцінку та нові шляхи вирішення із середини XX століття. Дослідники ґендерних проблем наголошують на тому, що саме держава відповідає за впровадження реальної ґендерної паритетності у сучасних умовах свого функціонування. Саме держава зобов'язана ухвалювати на всіх управлінських рівнях (державному, регіональному та місцевому) реалістичні програми розвитку, спрямовані на досягнення ґендерного балансу [1, с. 30–31]. Автор робить висновок, що сучасна модель демократії передбачає повноцінну участь у суспільно-політичному житті громадян обох статей, що дозволяє називати таку модель паритетною демократією. Нині забезпечення паритетної демократії та ґендерної рівності є однією з невід'ємних характеристик усіх демократичних держав.

Ключові слова: паритетна демократія, ґендерна політика, ґендерна демократія, ґендерні відносини, громадянське суспільство.

До 80-х років XX століття жіночий рух в європейських країнах демонстрував практично повну відсутність інтересу до політики. Основними причинами підвищення інтересу до ґендерних аспектів політики у середині 1980-х років і пізніше можна назвати такі як: міжпартійна конкуренція, пошук нових політичних технологій; бажання з боку політичних партій до заохочення жіночого електорату; наявність зовнішнього тиску з боку певних неурядових жіночих організацій; наявність внутрішнього тиску з боку жіночих секцій та активних жінок у партіях; внутріпартійні організаційні зміни. Заходи щодо залучення жінок до політики складаються з освітніх програм, професійної підготовки, позитивних дій щодо відбору жінок. Представництво жінок в органах влади є необхідною умовою, але цього не досить, це ще не гарантує залучення жінок до влади. Важливою умовою є наявність жіночої мережі, під тиском якої можуть прийматися важливі рішення [6, с. 101]. Ступінь

© А. Лясота, 2022

залучення жінок до політичної активності та доступу до прийняття рішень може розглядатись як ключовий показник ґендерної рівності суспільства. Ґендерна рівність у прийнятті рішень має розглядатись з точки зору того, чи перебувають жінки на посадах, обіймаючи які можна ухвалювати рішення або впливати на їх ухвалення нарівні з чоловіками.

Таким чином, принцип ґендерної рівності нині є невід'ємним складником демократичної та правової держави. Ефективне втілення ґендерної рівності забезпечує перехід до постматеріалістичних цінностей самореалізації, які сприяють економічному розвитку країн. Отже, ґендерний складник є важливою засадою становлення сталої демократії загалом.

Основними, найбільш поширеними проблемами у сфері ґендерних відносин у практиці держав світу натепер є такі: рівень безробіття серед жінок вищий, ніж серед чоловіків; заробітна плата чоловіків у середньому перевищує заробітну плату жінок, також частка жінок, що працюють на малооплачуваних посадах, значно вища; жінки, окрім професійної роботи, завантажені працею по господарству та вихованням дітей; дискримінація на ринку праці жінок через народження та виховання дітей; високий відсоток жінок серед трудових мігрантів; домашнє насильство стосовно жінок, у більш широкому плані – ґендерно зумовлене насильство; низький відсоток жінок на керівних посадах у державних та комерційних інституціях, проблеми для кар'єрного зростання жінок («скляна стеля», «скляні стіни», «липка підлога») [5, с. 22].

У Конституції України зазначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Принцип ґендерної рівності лежить в основі побудови сучасної правової держави і громадянського суспільства, в якому головним обов'язком держави є визнання, дотримання і захист прав і свобод людини і громадянина, які виступають найвищою цінністю. Законодавство всіх цивілізованих країн, а також міжнародно-правові акти в галузі прав людини фіксують як одну з обов'язкових демократичних вимог рівні права чоловіків і жінок у всіх сферах життя та заборону дискримінації щодо жінок під загрозою відповідальності, аж до кримінальної. При цьому для одних держав характерний «стандартний» варіант конституційного закріплення принципу рівності прав і свобод чоловіків і жінок (Німеччина, Канада, Угорщина, Греція, Польща, Франція, Швеція та ін.), а для інших – «пробільний» варіант, коли держави закріпили принципи рівності всіх перед законом і неприпустимість дискримінації з будь-якої підстави (Австрія, Бельгія, Бразилія, Албанія, Іспанія, Нідерланди). У країнах СНД реалізовані «частковий» (Азербайджан, Таджикистан, Узбекистан) і «розширювальний» (Україна) варіанти конституційного закріплення принципу рівності прав і свобод чоловіків і жінок [3, с. 3, 12–13].

Першим заходом, на якому було приділено увагу жіночому представництву у політичній структурі прийняття рішень, була Конференція Організації Об'єднаних Націй у Мехіко у 1975 р. [12, с. 5].

Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок зазначає: «Збереження традиційних стереотипів щодо ролі та обов'язків жінок і чоловіків у сім'ї та у суспільстві загалом є основними причинами несприятливого становища жінок у політичному житті, на ринку праці та в інших сферах» [13]. Стаття 2 Конвенції ООН 1979 р. «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» проголошує основні вимоги до країн-учасниць, які можна поділити на дві групи: перша – включення принципу рівноправності чоловіків і жінок до національних конституцій або іншого законодавства, друга – забезпечення за допомогою законів та інших відповідних засобів практичного здійснення цього принципу. У більшості країн світу, які ратифікували таку конвенцію ООН, перша вимога виконана. Стосовно другої вимоги міжнародних стандартів, то можливість її реалізації становить труднощі навіть для країн, які називають себе державами з високим рівнем добробуту населення.

Це пов'язано з національними традиціями, релігійними і звичаєвими нормами, а також з чинною практикою правозастосування [5, с. 201]. З метою результативно впроваджувати політику ґендерної рівності важливо застосовувати так званий комплексний підхід на рівні «дії зверху» (державної ґендерної політики) і «дії знизу» (низових ініціатив, тобто зусиль з боку жіночого руху) [9, с. 114].

Стаття 7 Конвенції ООН 1979 р. покладає на держав-учасниць обов'язок вживати відповідних заходів для ліквідації дискримінації щодо жінок у політичному та суспільному житті країн, зокрема, забезпечувати жінкам на рівних умовах з чоловіками право: 1) голосувати на всіх виборах і публічних референдумах та бути вибраними до всіх публічно-виборних органів; 2) брати участь у формуванні і здійсненні політики уряду, обіймати державні посади, а також здійснювати всі державні функції на всіх рівнях державного управління; 3) брати участь у діяльності неурядових організацій і асоціацій, що займаються проблемами громадського та політичного життя країни [5, с. 202]. Попри це, у деяких країнах світу, особливо з розвиненим феміністським рухом, спостерігається процес так званої «селективної інкорпорації жінок в органи державної влади під впливом вимог жіночої громадськості», за якої доступ до прийняття рішень у політичній, економічній, соціальній та інших важливих сферах життя суспільства одержує лише вузьке коло жінок, що мають високий рівень загальної і професійної підготовки [14, с. 121–122].

На доктринальному рівні у європейських та інших країнах світу проблематика паритетності жінок і чоловіків, насамперед у державно-владній та політичній сферах, почала розглядатися ще у 60-х рр. XX ст., в Україні – у 90-х рр. XX ст. Починаючи з 1988 р. концепція паритету і паритетної участі у виборах стає однією з базових на порядку денному Ради Європи: справжня демократія передбачає паритетну участь чоловіків і жінок на основі рівності у всіх інститутах політичної і державної влади, на всіх рівнях прийняття рішень. Паритет як рівність чоловіків і жінок стає певним вектором протесту, відтепер усі нарівні можуть брати участь у вирішенні політичних питань.

Принцип ґендерної рівності вийшов на міжнародний рівень у 1993 р. на Всесвітній конференції з прав людини, яка проходила у Відні, після чого всі документи ООН з прав людини включають питання про права жінки, а ґендерний підхід береться до уваги в усіх міжнародних заходах, що проходять під егідою ООН та її органів. У сучасному глобалізованому світі паритетна демократія стоїть на порядку денному як нагальне завдання розвитку суспільства. Вона зумовлена практичним втіленням основних принципів і положень Декларації Тисячоліття ООН, що затверджена 189-ма державами світу в 2000 р. на Саміті Тисячоліття ООН [11, с. 15].

Сама концепція паритетної демократії була розроблена в 1994 р. Комітетом з рівності між чоловіками і жінками та Департаментом прав людини, які діють у структурі Ради Європи. Основна ідея концепції – забезпечення реальної рівності, насамперед жінок і чоловіків у структурах влади [7, с. 23].

У вересні 1995 р. у Пекіні відбулася Четверта Всесвітня конференція зі становища жінок, де було прийнято «Пекінську Декларацію та Платформу дій». У процесі підготовки до конференції проведено обговорення стратегії «паритетної демократії», яка відповідала вимогам західноєвропейських жіночих організацій – досягти представленості жінок і чоловіків в органах влади 50/50. Однак це питання на конференції не обговорювалося з причини його передчасності. Проте в рамках заходу підготовлено рекомендації державам-членам ООН: досягати рівного представництва жінок і чоловіків в органах державної влади шляхом застосування у разі необхідності квот. Згідно з Пекінською платформою дій, основними завданнями національного механізму забезпечення рівних прав і можливостей

чоловіків та жінок є: формування законодавства щодо питань ґендерної рівності і контроль за його виконанням; забезпечення ефективного функціонування інституцій, відповідальних за реалізацію ґендерної політики в державі; забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок [9, с. 5].

Дослідниця О. Дашковська зауважує на необхідності розрізняти формальне закріплення принципу ґендерної рівності та концепції паритетної демократії в нормативно-правових актах та фактичне дотримання ґендерної рівності на практиці. Часто трапляється практичне недотримання цього принципу, незважаючи на його формальне декларування. Якщо для принципу правової рівності (рівність прав) досить його декларативного проголошення, то для забезпечення рівності можливостей потрібна ще й наявність інституційних механізмів практичної реалізації такої рівності, розробки спеціальних програм, проєктів та планів дій щодо питань ґендерної рівності; проведення досліджень та навчання щодо забезпечення [5, с. 78].

З часом ідея про паритет зазнала значних змін. З одного боку, дискусія про паритет і його характерні приклади простежується виключно у політичному просторі, з іншого боку, паритет означає не тільки підвищення представництва жінок у разі прийняття політичних рішень, а й рівні можливості з чоловіками у соціальній, культурній та інших сферах. Більше того, нині паритетна демократія розглядається не лише в ракурсі рівності прав і свобод обох статей: рівність має бути забезпечена будь-якому суб'єкту правовідносин чи групі осіб у всіх сферах функціонування суспільства [4, с. 31].

Концепція паритетної демократії набула особливої уваги на регіональній підготовчій нараді у Відні в 1994 р. у обговоренні становища жінок у Європі. Концепція увібрала у себе ідеї, які широко обговорювалися в ті роки жіночими організаціями західноєвропейських країн. Ці організації вимагали від своїх урядів і керівних органів Європейського співтовариства вжити конкретних заходів щодо забезпечення реальної рівності жінок у структурах влади. На переконання прихильників паритетної демократії, в результаті її встановлення виникне реальна основа для сталого розвитку суспільства. Виходячи із первинного змісту поняття «паритетна демократія», можна виокремити її ключові параметри: рівні права та рівні можливості для участі у суспільному житті та політиці всіх громадян, незалежно від статі; рівне представництво жінок та чоловіків на виборних та призначуваних посадах; паритетна участь жінок у законодавчому процесі (ґендерний баланс в парламенті) [7, с. 19]. Зазначимо, що не йдеться про абсолютизацію фактичної рівності, головною є саме рівність можливостей доносити свої інтереси і потреби до влади і суспільства загалом. Саме у цьому полягає сенс основних засад моделі паритетної демократії. Суттєвим протиріччям сучасної політики є протиріччя між двома критеріями, двома сторонами її існування – інституалізацією та участю, сферою діяльності політичних професіоналів та сферою, яка є прерогативою громадян. Це принципове теоретичне питання, яке безпосередньо торкається політичних прав жінок та механізмів досягнення рівноправ'я жінок та чоловіків у політичній сфері. Конкретизуючи це питання: на що насамперед орієнтуватися жінкам у своїх політичних правах – на розширення їхньої присутності в процесі політичної інституалізації чи на збільшення кількості жінок у процесі участі [6, с. 100–101].

У сучасному світі сформульовано низку параметрів, за якими оцінюється стан ґендерної рівності: 1) політична участь – ґендерне представництво у владних інституціях; 2) доступ до ресурсів (розподіл критично важливих ресурсів, як-то політична й економічна влада, освіта і професійна підготовка тощо); 3) норми й цінності, які впливають на ґендерні ролі, розподіл праці за ґендерними ознаками; 4) права, які стосуються прямої і непрямої дискримінації за статтю, прав людини (включаючи свободу від сексуального

насилля і позбавлення привілеїв), і доступ до судочинства в правовому, політичному або соціально-економічному оточенні; 5) вплив державної політики на усунення нерівності та сприяння ґендерній рівності [10, с. 66].

Дослідниця Т. Краснопольська виділяє три рівні інституційних механізмів запровадження ґендерних підходів у соціально-політичній сфері. Перший міжнародний рівень представлений діяльністю міжнародних організацій та їхніх структурних підрозділів, до компетенції яких входять питання встановлення та контролю за дотриманням принципу ґендерної рівності; другий регіональний рівень представлений діяльністю спеціалізованих структур Ради Європи, Європейського Союзу та ОБСЄ; третій національний рівень становлять національні інститути держави та громадянського суспільства, до відання яких входять ґендерні питання [8, с. 11].

Інституційні механізми реалізації взаємодії держави та громадянського суспільства з ґендерних питань виявляються через співпрацю спеціалізованих ґендерних рад або рад з рівності з державними структурами, при яких вони створюються (наприклад, у Грузії така рада існує при голові парламенту, а в Норвегії – при президентові), а також зі спеціально уповноваженими центральними та місцевими органами влади [10, с. 72].

Одним з найбільш поширених інструментів забезпечення паритетної демократії є ґендерні квоти – спосіб забезпечення представництва осіб певної статі у владних структурах, відповідно до якого у законодавстві встановлюється певний відсоток місць у колективному органі або для кадрового складу будь-якого інституту, які зарезервовані для осіб певної статі (найчастіше для жінок) [10, с. 16]. У сучасному світі існують такі основні правові механізми впровадження ґендерного квотування: конституційні положення; виборче законодавство; 3) окремий закон про рівноправність (рівний статус); статути політичних партій. У різних державах може застосовуватися або один із цих механізмів, або відразу кілька в різних комбінаціях. Партійні квоти застосовуються у 61 державі, електоральні квоти – в 33, а резервування місць у парламенті – в 12 країнах [2, с. 51–52]. У різних державах може застосовуватися або один із цих механізмів, або відразу кілька в різних комбінаціях.

Паритетна демократія може бути затверджена у вигляді формування громадянського суспільства та становлення місцевого самоврядування. Саме тут, на відміну від «великої політики», відкритий простір жіночої самодіяльності, громадянських ініціатив – для реалізації жіночого соціального потенціалу. Сфера громадянського суспільства та структури місцевого самоврядування можуть бути використані як плацдарм для вибудовування паритетних відносин між чоловіками та жінками. Створення громадянського суспільства – шлях до паритетної демократії. Конкретне практичне просування паритетної демократії може виглядати таким чином: 1) організація широкої кампанії з пропаганди ідей ґендерної рівноправності серед пересічних громадян і представників влади; 2) координація дій жіночих організацій, їх співробітництво та солідарність у відстоюванні спільних інтересів та цілей; 3) відпрацювання механізмів реалізації принципу рівних прав і рівних можливостей у тих місцях, де жіночі організації вже досягли певних успіхів; 4) активне підключення жіночих організацій до процесу підготовки та укладання колективних договорів на підприємствах; 5) робота жіночих організацій із політичними партіями, державними структурами та інститутами влади [8, с. 9].

Таким чином, для реального впровадження паритетної демократії, окрім декларування принципів ґендерної рівності та рівноправної участі чоловіків та жінок у суспільно-політичному житті, необхідною є наявність правових та процедурних механізмів практичного впровадження таких принципів.

Ґендерна рівність постає нині однією з умов функціонування демократичного суспільства та ознакою правової держави. Це означає, що чоловіки й жінки мають однакові умови для реалізації своїх людських прав, однакові можливості робити вклад у національний, політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток суспільства. З метою досягнення ґендерної рівності нині створені різноманітні нормативно-правові та інституційні механізми.

Список використаної літератури

1. Баласинович Н.О. Ґендерна демократія: особливості становлення в Україні. *Політикус* : науковий журнал. 2020. № 5. С. 29–34.
2. Ґендерна політика у системі державного управління : підручник / за заг. ред. М.М. Білинської ; авт. кол.: М.М. Білинська, Л.В. Гонюкова, Л.О. Воронько та ін. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 132 с.
3. Грибовська А.А. Конституційні засади ґендерної рівності в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02. Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 18 с.
4. Грицай І.О. Механізм забезпечення принципу ґендерної рівності: теорія та практика : монографія. Київ : «Хай-Тек Прес», 2018. 560 с.
5. Дашковська О. Національні державно-правові механізми захисту прав жінок: світовий досвід і шляхи вдосконалення. *Вісник Академії правових наук України.* 2004 р. № 2(37). Харків : Право, 2004. С. 198–205.
6. Демчук Д.В. Перспективи паритетної демократії в Україні та завдання жіночого руху. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов, Л.І. Кормич та ін. НУ «ОЮА», Південноукраїнський центр ґендерних проблем. Одеса, 2012. Вип. 47. С. 99–107.
7. Кормич Л.І. Основні напрями стратегії впровадження моделі паритетної демократії в сучасній Україні. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / за ред Л.І. Кормич та ін. НУ «ОЮА», Південноукраїнський центр ґендерних проблем. Одеса : Фенікс, 2018. Вип. 62. С. 6–26.
8. Краснопольська Т.М. Взаємодія інститутів держави та громадянського суспільства в реалізації ґендерної політики України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / кер. роботи Л.І. Кормич. Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 17 с.
9. Організаційні та правові елементи інституційного механізму забезпечення ґендерної рівності в Україні / За заг. ред. О. Пищуліна, С. Рябошапка, Т. Марценюк. Запоріжжя : Друкарський світ, 2011. 140 с.
10. Основи ґендерної політики в парламентській діяльності : навчальний посібник. / За заг. ред. В.А. Гошовської. Київ : НАДУ, 2011. 100 с.
11. Черняхівська В.В. Ґендерна політика у системі державного управління: Україна та Європейський досвід : автореферат дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : б. в. 2017. 20 с.
12. Ballington J. Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliament. *Inter-Parliamentary Union.* No. 54. 2008.
13. Committee on the Elimination of Discrimination against Women, Concluding Observations: Ukraine, UN Doc. CEDAW/C/UKR/CO/7, 5 February 2010, Para 24.
14. Sexual Politics and the European Union. The New Feminist Challenge. Providence. Oxford, 1996.

GENDER DIMENSION OF PARITY DEMOCRACY

Alina Liasota
Ph.D in Political Science,
Associate Professor of the Political Science Department,
Oles Honchar Dniprovsk National University
Naukova str., 13, Dnipro, Ukraine

The article is devoted to topical gender issues of parity democracy research, which has important theoretical and practical significance. The urgency is due to the general crisis of modern democracy, the search for new and improvement of existing ways of its development, the formation of effective institutions of civil society. The principle of parity democracy is a mandatory component in the system of principles of democracy; Gender democracy is the basis for ensuring equality of human and civil rights and freedoms in the gender aspect. According to the author, the lack of an appropriate mechanism to ensure the principle of gender equality deepens the problem of social injustice in society and, as a consequence, hinders sustainable human development.

Gender equality today is one of the fundamental principles of civil society and the rule of law. The principle of gender equality should be understood as a set of basic historical ideas and provisions determined by the specific historical social development, which objectify legal values for establishing gender justice in all spheres of private, public and public life and ensure the rule of law and civil society. The principle of gender equality acts as a goal that must be taken into account in law-making and law enforcement [4, p. 117].

In the scientific discourse, the issue of ensuring the principle of gender equality has become relevant in the world and has received a modern scientific assessment and new solutions since the middle of the twentieth century. Researchers of gender issues emphasize that the state is responsible for the introduction of real gender parity in the current conditions of its operation. It is the state that is obliged to adopt at all levels of government (state, regional and local) realistic development programs aimed at achieving gender balance [1, p. 30–31]. The author concludes that the modern model of democracy involves full participation in the socio-political life of citizens of both sexes, which allows us to call such a model a parity democracy. Today, ensuring parity democracy and gender equality is an integral feature of all democracies.

Key words: parity democracy, gender policy, gender democracy, gender relations, civil society.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 171–180
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 171–180

УДК 32;316,46
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.22

ҐЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Анна Метельська
Київський національний торговельно-економічний університет,
факультет міжнародної торгівлі та права, кафедра філософії, соціології та політології
вул. Кіото, 19, 02156, м. Київ, Україна

У статті представлений розгорнутий аналіз такого поняття, як «лідер», у контексті філософської та політологічної думки. Указано, що ця тема знайшла свою актуальність серед дослідників на початку XIX століття разом із початком переходу до демократичних форм правління та виборів у державні та регіональні органи управління.

Досліджено специфіку феномену лідерства як суми індивідуальних якостей особистості, здібностей та навичок, а також ситуаційних обставин, завдяки яким лідер посідає своє місце у суспільстві.

Виявлено, що характерною особливістю лідера є високий рівень інтелектуальних здібностей, що разом із вмінням приймати швидкі та ефективні рішення лідер повинен вміти налагоджувати зв'язок із послідовниками як зі своїм безпосереднім проявом лідерства. У контексті наукового дослідження розглядаються основні методологічні підходи до дослідження питання лідерства у контексті історичного розвитку суспільства. У процесі наукової розвідки виявлено термінологічне значення лідерства сучасного суспільства, в основі якого включається не лише лідер як особистість із певними знаннями та навичками, а й колектив, який утворює команду лідера та реалізує його потенціал у процесі суспільно-політичних явищ та подій у соціумі у межах державних та наддержавних утворень. Також у статті аналізується сучасна специфіка лідерства, що пов'язана не лише із політикою та політичним процесом, а й з економікою, громадськими процесами.

Показано, що лідерство розглянуто у більшості авторів крізь призму війни та державного управління, коли поняття «лідер» лише формувалось, при цьому не досить розглянуто лідерство у контексті економічного розвитку чи громадянського суспільства, що в умовах глобалізації отримує все більшу роль у житті держави. Відображено, що історичні особливості розвитку суспільства та умови, у яких перебуває індивід, чинять вагомий вплив як особисто на лідера, так і на підходи до реалізації своєї ролі, що у ранні періоди людства проявлялось у розвитку воєначальників та лідерів стародавніх держав, в умовах середньовіччя стало елементом боротьби за владу та причиною появи «сірих кардиналів» як нового типу лідерів, яким притаманна діяльність, не помітна більшості суспільства, та які претендують не на роль суспільного лідера, а на можливість з допомогою інтриг досягати своїх цілей, здебільшого матеріальних.

Ключові слова: політичний лідер, лідер, лідерство, принципи лідерства.

Актуальність. Останні три десятиліття політична система України пов'язана із процесом створення та становлення демократичних інститутів. Важливою умовою для забезпечення існування демократичних інститутів є підтримка у суспільстві та суспільній свідомості демократичних цінностей.

Окреме місце у процесі демократизації та лібералізації політичного життя посідає політичний лідер. Саме із цією особою у багатьох державах, як і в Україні, пов'язана більшість надій та запитів суспільства, політичний лідер є носієм ідей розвитку та існування держави, він задає зовнішньополітичний курс та формує внутрішньодержавні пріоритети.

Метою цієї статті є дослідження теоретичних основ поняття «політичне лідерство» та його складників.

© А. Метельська, 2022

Аналіз досліджень та публікацій. Проблема лідерства дуже складна і багатогранна. Чому та за яких умов, завдяки яким якостям особистість стає лідером – ці питання досліджували і вітчизняні вчені (М. Гаврилюк, С. Калашнікова, Г. Лактіонова, З. Атаманюк, Н. Дубовик, Б. Кухта, М. Михальченко, В. Бебик, Б. Гаєвський, М. Головатий, Б. Кухта, М. Пірен, А. Пойченко, Л. Приходченко, О. Семків, А. Пахарєв, Ф. Рудич, О. Маковський, Н. Маховська, В. Радул, В. Сухомлинський). На думку В. Сухомлинського, лідерські якості необхідно цілеспрямовано виховувати в кожної людини. Видатний педагог вважав, що кожна особистість повинна залежно від специфіки ситуації виконувати функції і як керівника, і як підлеглого, свідомо підкоряючись наказам іншої особи. Причому він нагадував, що ефективне виховання лідерських якостей відбувається тільки в процесі діяльності, яка має «чітко виражений суспільний, громадський зміст». Щоб стати лідером для інших, треба насамперед стати лідером власної долі. «Перш ніж керувати іншими, людині потрібно навчитися керувати собою, змушувати себе робити те, що наказує власне сумління», – стверджував В. Сухомлинський [1, с. 602].

У своїй праці «Путеводитель по царству мудрости» Джозеф та Джиммі Бойети підбили підсумок деяких спільних характеристик лідера та феномену лідерства у сучасному світі. Однією з головних і ключових тез є наявність готових іти за лідером послідовників – ось єдина характеристика, яка відрізняє лідера від не лідера [2, с. 22].

Виклад основного матеріалу. Особистість політичного лідера є складним поєднанням різних взаємозв'язаних елементів. Не всі вони однаковою мірою «відповідальні» за політичну поведінку. Першою і необхідною якістю політичного лідера є його вміння кваліфіковано акумулювати та адекватно виражати у своїй діяльності інтереси мас, яких він представляє. Другою вирішальною здатністю лідера, що відрізняє його від ватажка, є його інноваційність, тобто здатність постійно генерувати та просувати нові ідеї або комбінувати та удосконалювати їх. Від політичного лідера потрібні не просто збір та інвентаризація інтересів мас і потурання цим інтересам, а саме їх новаторське осмислення, розвиток і корекція [3, с. 200–202].

Термін «лідер» англійського походження і бере свій початок у XVIII столітті. В англійській мові йому відповідає слово "leader", яке перекладається як «ведучий», «керівник» і походить від дієслова "lead", що в перекладі означає «вести», «керувати», «очолювати». У ІІ пол. XIX століття термін «лідер» увійшов до вітчизняного вжитку [4, с. 78].

Відповідно до Оксфордського словника термін «лідер» (англ. Leader – ведучий, вести) [5] з'явився у XVIII столітті та використовувався для позначення «авторитетного члена суспільної організації, будь-якої соціальної групи, особистісний вплив якого дозволяє йому відігравати істотну роль у соціальних процесах і ситуаціях, у регулюванні взаємин у колективі, групі, суспільстві; особа, яка має вплив на інших з метою інтеграції спільної діяльності, що спрямована на задоволення інтересів такого суспільства» [6, с. 628–629].

Енциклопедичний соціологічний словник надає два визначення поняття «лідерство»:

1) панівне становище окремої особистості чи соціальної групи, яке зумовлене найбільш ефективними результатами її діяльності (економічної, політичної, наукової, спортивної тощо);

2) процеси внутрішньої самоорганізації та самоуправління групи, зумовлені індивідуальною ініціативою їхніх членів [7; 8].

В українській політичній мові терміни «лідер» та «лідерство» з'явилися лише у другій половині 80-х років XX ст. і зберегли майже оригінальну вимову англійського "leader". За радянських часів цієї проблеми не було, оскільки були відсутні реальні соціальні умови для прояву цього феномену. Навіть енциклопедії та словники до 1991 р. давали лише одне

визначення: лідер – керівник політичної партії. Наукове формулювання поняття та сутність політичного лідерства взагалі пройшло тривалий еволюційний етап і не припинялося й нині. Це пов'язане з тим, що проблема лідерства має, скажімо, статус вічного питання, над яким замислювалося не одне покоління. Крім того, починаючи з давніх часів вона розглядалася не тільки як політична, але й як глибоко філософська [9, с. 6–8].

Українські дослідники С. Гелей та С. Рутар вважають, що політичний лідер – це особа, яка займає перші позиції у політичних структурах державної влади, органах місцевого самоврядування, політичних партіях, групах тиску тощо [10, с. 228].

Політичний лідер – це авторитетний член громади, верстви населення чи всього суспільства, особисті якості якого дають йому змогу впливати на прийняття рішень у політичних та суспільних процесах. Політичне лідерство – це суспільно-політичний процес, за якого одна, а рідше група осіб беруть на себе й виконують роль керівника, провідника певної соціальної групи, громадсько-політичної організації чи руху, держави або суспільства загалом [11, с. 8].

Ф. Рудич, вивчаючи сутність лідерства, зазначає, що це – стратегічне бачення, здатність запропонувати нації перспективний науково обґрунтований курс розвитку, спрямований на забезпечення національних інтересів і добробуту народу [11, с. 12].

П. Шляхтун вважає, що політичний лідер може бути визначений як авторитетна особа, яка здійснює переважний вплив на інших людей з метою інтеграції їхньої діяльності для досягнення спільних політичних та інших цілей [12, с. 362].

На думку В. Токовенко, політичний лідер – це суб'єкт, котрий здатний чинити цілеспрямований вплив на політичну свідомість та політичну поведінку певних соціальних груп [13, с. 189–190].

Упродовж історії існування організованих груп людей феномен лідерства мав низку концептуальних трактувань. Поява людського суспільства призвела до того, що роль лідерів здебільшого асоціювали із видатними історичними особистостями. Так, до прикладу, давньогрецькі історики Геродот і Плутарх, описуючи біографії правителів та відомих воєначальників, відводили особливе місце історичному розвитку. Керівники армії та античних держав, відповідно до вчення Платона, Конфуція, Лао-Цзи, являли собою приклади філософських моделей лідерства. Проте одне з перших та найбільш оригінальних філософських трактувань лідерства надав відомий італійський мислитель XVI століття Н. Макіавеллі.

Його найвідоміша праця, датована 1513 роком, «Можновладець», присвячена опису основних форм правління його доби. Основним об'єктом дослідження у праці є особистість правителя. Описуючи образ правителя, він звертає увагу на особисту владу як основний засіб досягнення визначених політичних цілей. У своїй праці Н. Макіавеллі висловлює думку щодо важливості для державця вміння враховувати пріоритетні стимули людської діяльності, до прикладу, пристрасть до матеріальних благ, і «завдяки вмінню відгадувати заповітні бажання людської душі» [14, с. 15–18] панувати над людьми.

У трактаті мислитель наводить свої роздуми щодо специфічних рис ідеального правителя. «Людина, яка управляє підданими, повинна бути швидше суворою, ніж милосердною, якщо вона хоче тримати їх у покорі… Але ця суворість має бути настільки помірною, щоб не породжувати ненависті, тому що ні один монарх не мав вигоди від того, що його ненавиділи» [14, с. 13–18]. Філософ не тільки навів опис рис ідеального правителя, відповідно до його розуміння поняття «лідер» («принцепса» – «першого, хто захопив політичну владу» [14, с. 15] – єдиновладного правителя), а й став автором методики дослідження лідерських позицій у суспільстві.

Наступним важливим періодом росту уваги до проблеми лідерства стало XIX століття. На відміну від попередньої епохи, де питання лідерства розглядались виключно філософами

та істориками, тут до вивчення феномену лідерства долучились спеціалісти з психології та соціології. Завдяки цьому розроблені концепції дозволили провести комплексне дослідження природи влади, але й розглянули антропологічний аспект, до прикладу, теорію лідерства.

Німецький філософ та психолог Ф. Ніцше, представник напрямів філософії волюнтаризму та ірраціоналізму, розглядав феномен лідерства як прояв «творчого інстинкту» людини. Філософ висловлював думку, у якій історичний розвиток суспільства залежить від великих особистостей, які прагнуть влади, а мораль стає основною перешкодою у процесі прагнення до лідерства. До аналогічної думки схилявся і англійський історик Т. Карлейлем. У своїх роботах він визначає лідера як виняткового індивіда, який за своєю природою пов'язаний із культом героя [15, с. 105]. Культ героя являє собою виняткову особистість із двома специфічними характеристиками – відвертістю та інтуїцією, завдяки чому відбулось утворення інституту лідерства.

Відзначимо, що натепер існують три основні методологічні підходи до вивчення проблематики лідера та теорії лідерства:

1) соціологічний;
2) політологічний;
3) психологічний.

В основі соціологічного підходу природа влади розглядається у її вищому ієрархічному втіленні і трансформації у суспільстві. Найбільший вклад у дослідження природи лідерства на основі соціально-філософських позицій внесли М. Вебер, Г. Лебон, Г. Тард та ін. Г. Лебон – відомий французький соціолог та філософ – розглядав лідера з підходу «вожака натовпу». Згідно з його концепцією, у кожній сфері суспільного життя наявні «вожаки», яких він розділив на дві категорії: лідери сильної і короткострокової волі й особистості стійкої волі.

На його думку, для впливу на натовп лідер («вожак») застосовує утвердження, повторення і «зараження» у соціальному розумінні цього слова, тобто коли група стає носієм ідеї лідера.

Інший французький філософ Г. Тард у своїх працях «Суспільна логіка» і «Перетворення влади» визначив основні характеристики лідера. На його думку, ключові риси лідерів зумовлені основними характеристиками суспільства, в якому вони перебувають. Філософ вказує на те, що лідер є основним чинником змін у суспільному процесі, рушійною силою, яка підштовхує та певною мірою направляє розвиток історії людського суспільства.

Відомий німецький філософ М. Вебер провів детальне дослідження лідерства. У своїх працях він виділяв вирішальні якості лідера, такі як бажання, самовіддача, почуття відповідальності і здатність реально оцінити ситуацію. М. Вебер став автором соціально-філософського терміна «харизматичний лідер», який сам автор визначав як «…рису особистості, яка вважається незвичною, завдяки тому вона й оцінюється як наділена надприродними, надлюдськими чи у крайньому випадку специфічними, особливими силами і здатностями, які не властиві для інших людей [16, с. 120–132].

Сам же філософ стверджував, що основу його концепції харизматичного лідерства становлять такі риси, як героїзм, фанатична відданість ідеї, святість. Ця думка стала причиною активізації дискусії у науковому світі. Наслідком цього стали спроби адаптації «харизматичного лідерства» у політичній сфері Ж. Блондель.

Австрійський психолог З. Фрейд є засновником психологічного підходу до вивчення природи лідерства. На його думку, в основі будь-якого інституту влади є комплекс батька, чи Едіпів комплекс. Відповідно до цього З. Фрейд стверджував, що людське суспільство потребує лідера, який являє собою аналог авторитарного батька у сім'ї, і саме у схожості на батька і ховається таємниця лідерства. З. Фрейд стверджував, що весь історичний процес людського суспільства відбувається під визначальним впливом великих лідерів.

Надалі проблематику лідерства досліджували представники напряму психології і психоаналізу влади, такі як К. Юнг («Діагностика диктаторів»), Е. Фром («Авторитарна особистість»), Т. Адорно («Авторитарна людина»), Е. Еріксон («Психоаналіз Гітлера»), С. Московичі («Психологія харизматичного вождя»), Д. Ранкур-Лаферрієр («Психоаналіз Сталіна») та ін.

К. Юнг у своїх працях розглядав лідера як особистість, в основі дій якої «голоси» із підсвідомості. Е. Фром, досліджуючи феномен лідерства, виділяв «потужне прагнення до задоволення ним садистсько-мазохістських потягів» як основну рису формування лідерства. Т. Адорно, досліджуючи психологічні аспекти феномену «лідера», висловив думку про лідера, який є «…бунтівником і психопатом». С. Московичі зауважував, що харизматичний лідер являє собою особистість, якою всі захоплюються, того, кого в кінцевому випадку визнають із відхиленнями і в поведінці.

Період наприкінці XIX – початку XX ст. став часом введення у науковий обіг чотирьох найбільш відомих концепцій лідерства, а саме:

– «теорії рис» (особистісна теорія лідерства), в основі якої виділення набору психологічних рис, які властиві лідеру, який може бути лише особистістю із чітко визначеними особистими та психологічними якостями або ж їх сукупностями. Різні автори прагнули виділити важливі для лідера риси або характеристики, проте так і не прийшли до єдиної думки (Р. Кричевський, Є. Дубовська, Р. Мубінова) [17, с. 65–66];

– «поведінкової теорії», в основі якої не особисті якості лідера, а система побудови двосторонніх стосунків з послідовниками, які є основним елементом ефективності лідера (Д. Макгрегор);

– «ситуаційної теорії», де лідерство розглядається як результат певної ситуації, за якої лідер виявляється у разі необхідності виходу чи подолання певної ситуації (Е. Богардус, А. Менегетті, Ф. Карделл, Р. Ділтс);

– «системної теорії», у якій лідерство розглядається як процес організації міжособистісних відносин у групі, а лідер – як суб'єкт управління цим процесом та вмілий координатор цих відносин (М. Х'юстон) [18, с. 45–47].

Важливе місце у вивченні феномену лідерства належить науковцям поведінкового підходу, таким як Р. Лайкерт, Р. Блейк і Д. Моутон, основна увага яких сконцентрована не на якостях лідера, а на поведінці. Як наслідок, основним параметром лідерства стали відносини до людей та результати їхньої діяльності.

Основоположники «ситуативної теорії», головними представниками якої є Р. Бейлі, Т. Ньюколе та А. Хейр, мали схожу з представниками поведінкового підходу думку щодо особистісних характеристик лідера, розглядаючи лідерство як результат ситуацій. Основа ситуаційного лідерства у тому, що люди, перебуваючи у різних соціально-культурних групах, являючи різні ієрархічні групи у суспільстві, мають потребу в реалізації певних ролей, що залежать від обставин, тому лідерство є характеристикою, яка залежить від умов та ситуацій, в яких перебувають особистості.

XX століття ознаменувало новий виток уваги до природи лідерства. Результатом цього стала поява фундаментальних тем філософської, соціальної і політичної антропології. Дослідженню інституту лідерства присвячені праці таких відомих авторів: Г. Ласуелла, Ф. Грінштайна, Дж. МакГрегора, Д. Пейджа, Р. Такера, К. Джіба, Е. Фідлера та ін. [19, с. 205].

Популярність системного підходу у 70-х рр. XX ст. стала основою для для сукупності концепцій, в основі яких лежить принцип двосторонності, або взаємності. В його суті – удосконалення та підсилення ролі послідовників у лідерському процесі. Особливу увагу тут заслуговує модель, створена у співавторстві П. Херсі і К. Бланшером, де в основі

виступає «зрілість» послідовників, що являє собою сукупність їхньої готовності та бажання виконувати роботу з впевненістю у собі [20, с. 90].

Американський вчений та історик Дж. МакГрегор Бернс на основі їхньої моделі запропонував «теорію обміну», що стала повною протилежністю трансформаційного, або «перетворюючого» лідерства, головна мета якої – пояснення мотивації послідовників та шляхів впливу на них лідера.

Серед концепцій лідерства важливу роль мають «синтетичні концепції», в основі яких – лідерство, що являє собою процес організації міжособистісних відносин, а лідер виступає суб'єктом управління процесом. Автором цієї концепції вважають О. Морозова. У своїх наукових працях він визначив два типи лідерів для кожної групи: емоційного та інструментального [21, с. 576].

Застосування системного підходу у філософії стало причиною появи «моделі багатостороннього зв'язку» Г. Юкла. На думку науковця, всі фактори впливу лідера на ефективність роботи команди, що визначають вплив лідера на ефективність роботи команди, можна розділити на дві групи: фактори безпосереднього впливу (які визначають роль лідера щодо інтенсивності роботи), такі як:

– знання своєї справи;
– розподіл ресурсів;
– єдність команди,

а на противагу їй є ситуаційна група чинників, таких як:

– система стимулювання,
– регламент організації,
– залучені технології [22, с. 285].

Кінець 70-х – початку 80-х рр. XX століття став періодом активного дослідження ціннісних концепцій лідерства. Пріоритети цих концепцій спрямовані не лише на лідера, його особистість та її розвиток, але й на послідовників як важливий елемент прийняття рішень та реалізації владних повноважень.

Авторами ціннісних концепцій лідерства філософського напряму вважають Р. Грінліфа і К. Ходжкінсона, які передували теоріям практичної спрямованості Г. Фейерхольма та Т. і С. Кучмарських.

Р. Грінліф створив релігійний напрям ціннісного лідерства. Лідер у його розумінні – це насамперед слуга, який хоче бути корисним суспільству і ставить інтереси спільноти вище за власні інтереси, а лідерство – це практична філософія людей, які вибирають спочатку служіння і лише потім лідерство як ще один спосіб служіння [23, с. 49].

На основі його напряму американський учений Дж. Коллінз розробив свою концепцію «обслуговуючого лідерства» (лідерства-служіння), у якій звертає увагу на різницю між класичними лідерами та «лідерами-слугами». Дж. Коллінз у своїх працях наводить класифікацію керівників за 5 рівнями, уточнюючи, що лідери п'ятого рівня являють собою «приклад амбівалентності, оскільки вони одночасно скромні та вольові, сором'язливі й відважні» [24, с. 320].

Подальший розвиток цієї концепції К. Ходжкінсоном призвів до появи ідей ціннісної теорії лідерства. У ній розглянута нова типологію цінностей, яка заснована на чотирьох принципах: побажання, консенсус, наслідки, принципи. Відповідно до цієї концепції К. Ходжкінсон створив типологію лідерства, що заснована на чотирьох архетипах, таких як: кар'єрист, політик, технік і поет.

Розвиток ціннісного лідерства продовжився у Г. Фейерхольма «Лідерство, яке базується на цінностях» (1995) і Т. Кучмарського «Інновації: стратегії лідерства з метою

конкурентоздатності» (1996). У своїх працях автори визначили основні принципи філософії ціннісного лідерства та набір якостей, які впливають на взаємини між лідером і послідовниками. С. і Т. Кучмарські розширили і доповнили сукупність принципів ціннісного лідерства, запропоновану Г. Фейерхольмом [23, с. 206].

Початок XXI століття ознаменував собою період активного розвитку підходів до дослідження феномену лідерства. Першим серед них став «емоційний інтелект» Д. Гоулмана, основу якого становлять п'ять компонентів емоційного інтелекту: самосвідомість, саморегуляція, мотивація, емпатія, соціальні навички [25, с. 487].

Більш детальне дослідження Д. Гоулман у співпраці з Р. Бояцісом стало причиною появи «первинного» лідерства, основою якого став «емоційний інтелект», а точніше вплив емоцій керівника на результат підлеглих. У процесі дослідження цієї концепції авторами були визначені п'ять стилів лідерства:

– лідерство на перспективу;
– лідерство на розвиток послідовників;
– лідерство, спрямоване на поточний темп роботи;
– демократичне;
– наказове лідерство.

Американський дослідник Н. Тічі розробив теорію «двигуна лідерства». У своїх працях він розглядав два типи лідерів і зумовив поняття переможця – лідера, що досягнув вершини та утримався.

Наступним важливим етапом у розвитку лідерства є поява «розподіленого», або «розділеного», лідерства авторства Д Бредфорда, А. Коена. Його суть полягає в тому, що у групі або команді, яка реалізує проєкт, зовсім не обов'язково мати одного певного лідера. Проєкт зазвичай включає декілька етапів, для кожного з них є певна важлива характеристика чи здатність, носій якої отримує тимчасову роль лідера для координації команди на відповідному етапі. Передача лідерства триває до завершення реалізації проєкту. Перевага такого підходу полягає в більш глибокому почутті задоволеності від досягнутого результату, оскільки результат здобутий не тільки певним учасником групи, а командою загалом.

Р. Фішер і А. Шарп стали основоположниками «опосередкованого лідерства», яке тісно пов'язане із концепцією замінників лідерства. На думку дослідників, реалізація функції лідерства не завжди потребує посади лідера. Для здійснення опосередкованого лідерства необхідне чітке формулювання бажаних результатів, вироблення бачення перспективи, установлення відносин співробітництва, освоєння нових форм навчання.

К. Кешман, фахівець у галузі коучингу, запропонував теорію «внутрішнього стимулювання». У ній він стверджує, що практично в кожної людини є так зване «внутрішнє лідерство», яке можна розвинути, якщо досягти майстерності в шести сферах: самопізнанні, цілепокладанні, управлінні змінами, міжособистісних відносинах, знаходженні рівноваги та вмінні діяти [26, с. 542].

Д. Ліпман-Блюмен запропонував концепцію «контактного лідерства». Її основна ідея полягає у потребі для сучасного лідера встановлювати зв'язок як між своїми бажаннями та цілями, так і інших людей. Для утворення таких зв'язків науковець запропонував: особистісну автентичність і відповідальність; «очищений макіавеллізм» – політичний прагматизм, який базується на високих етичних принципах; навички побудови спільноти однодумців; орієнтацію на довгострокову перспективу; лідерство за допомогою очікувань – довіра, надання можливостей і піднесення; пошук сенсу життя [27, с. 328].

Американський соціолог Е. Богардус визначає рисами лідера: розум, енергійність, здатність передбачати, привертати до себе увагу, почуття гумору, твердість характеру.

Інший американський соціолог Р. Стогділл провів комплексне дослідження феномену лідерства й отримав суперечливі результати щодо його індивідуально-особистісних характеристик. Він класифікував більше 40 елементів, які пов'язані із психологічними рисами лідерів, і розподілив їх за п'ятьма основними групами:

1) фізіологічні дані;
2) соціальне походження;
3) інтелектуальні здібності;
4) особистісні характеристики;
5) соціальні характеристики.

Серед особистісних характеристик, які виділяє Р. Стогділл, для становлення лідерства важливими є ентузіазм, упевненість, пристосованість. Що ж до соціальних характеристик, то тут автор виділяє адміністративні здібності, популярність, тактовність [28, с. 172–178; 29 с. 22].

Основою сучасних концепцій лідерства є розуміння світу як «динамічного, постійно змінного, ризикованого і складного» [30, с. 22]. Перехід до нової філософської парадигми, до нового осмислення сприйняття розуміння світу створює нові концепції лідерства.

Висновки. Феномен лідера і лідерства притаманний суспільству із самого початку життя груп людей, адже лідер у первісні часи був людиною, відповідальною за виживання. Наступним важливим етапом розвитку лідерства є поява первісних держав, де правитель уособлював і лідера, не завжди маючи відповідні уміння та навички, необхідні для забезпечення благополуччя групи його підданих. Перехід до демократичної форми управління та виборів кандидатів на головні державні посади ознаменував собою новий етап розвитку лідерства, в якому основне місце відводиться не лише роботі з політичним лідером його властивостями, а й із послідовниками як основним джерелом комунікації та зворотного зв'язку від суспільства.

Список використаної літератури

1. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5 т. Т. 4: Павлиська середня школа. Розмова з молодим директором школи. Київ : Рад. шк., 1977. 640 с.
2. Бойетт Дж. Г. Путеводитель по царству мудрости: лучшие идеи мастеров управления / пер. с англ. А.А. Калинина. Москва : ЗАО «ОлимпБизнес», 2001. 416 с.
3. Панченко Ю.В. Політичний лідер: якості, завдання, функції. Типологія політичного лідерства. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів, м. Суми, 23–24 квітня 2015 року. Суми : СумДУ, 2015. С. 200–202.
4. Волківська Д.А. Сучасні трактування поняття «лідер». *Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія*. 2013. Вип. 39(3). С. 78–84. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/pspo_2013_39(3)__15.pdf.
5. Cambridge Dictionaries Online. URL: http://dictionary.cambridge.org/dictionary/ british/ leader_1?q=leader.
6. Политическая энциклопедия: в 2 т. / под ред. Г.Ю. Семигина. Москва : Мысль, 1999. Т. 2. С. 628–629.
7. Соціологія: короткий енциклопедичний словник. URL: http://subject.com.ua/ sociology/ dict/249.html.
8. Феномен лідерства в історико-філософській ретроперспективі. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Педагогіка. Психологія. Філософія,* 2015, № 36. С. 238–253.

9. Морарь М.В. Політичне лідерство у сучасній Україні: проблеми становлення та розвитку. *Грані*. 2017. Т. 20, № 2. С. 5–9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2017_20_2_3.
10. Гелей С.Д. Політологія : навчальний посібник / С.Д. Гелей, С.М. Рутар. 7-ме вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 415 с.
11. Рудич Ф.М. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф.М. Рудича. Київ : Парламентське видавництво, 2008. 352 с.
12. Токовенко В.В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємин та оптимізація взаємодії : монографія. Київ : Вид-во УАДУ, 2001. 256 с.
13. Рудич Ф.М. Політичний режим в Україні: спроба політологічного аналізу. *Політичний менеджмент*. № 2(47). 2011. С. 13–43.
14. Макіавеллі Н. Державець. *Litres*, 2021.
15. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс. Москва : Издательство гуманитарной литературы, 2004. 728 с.
16. Психология и психоанализ власти : хрестоматия: в 2-х т. Самара : БАХРАХ, 1999. 640 с.
17. Архипов В. Так вот ты какой, лидер! *Воспитательная работа в школе*. 2011. № 3. С. 65–66.
18. Волківська Д.А. Сучасні підходи до визначення лідерства. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2014. Вип. 115. С. 45–47. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/VchdpuP_2014_115_14.pdf.
19. Аллаярова Ж.С. Концептуализация природы лидерства как феномен. *Известия Томского политехнического университета. Философия, социология, культурология*. 2010. Т. 316. № 6. С. 203–207.
20. Мескон М. Основы менеджмента / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; общ. ред. Л.И. Евенко. Москва : Дело, 1992. 90 с.
21. Морозов А.В. Деловая психология. Курс лекций : учебник для высших и средних специальных учебных заведений. Санкт-Петербург : Издательство Союз, 2000. 576 с.
22. Yukl G. An evaluation of conceptual weaknesses in transformational ahd charismatic leadership theories. *The Leadership Quarterly*. 1999. No. 10 (2). P. 285–305.
23. Гринлиф Р.К. Слуга в роли лидера. Москва : Изд-во «Рубиновый луч», 1970. 49 с.
24. Коллинз Д. От хорошего к великому: Почему одни компании совершают прорыв, а другие нет / пер. с англ. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2008. 6-е изд. 320 с.
25. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Москва : АСТ МОСКВА; Владимир : ВКТ, 2009. 487 с.
26. Кричевский Р.Л. Психология лидерства : учебное пособие. Москва : Статут, 2007. 542 с.
27. Филонович С.Р. Лидерство и практические навыки менеджера: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Москва : ИНФРА-М, 1999. Модуль 9. 328 с.
28. Stogdill R. Handbook of Leadership / Bernard M. Bass, Ralph M. Stogdill. 3 Sub edition. New York : Free Press, 1990. 1184 p.
29. Логунова М.М. Соціально-психологічні аспекти управлінської діяльності : навчальне видання. Київ : Центр сприяння інституційному розвиткові державної служби, 2006. 196 с.
30. Уроки лидерства / Р.Л. Дафт; при участии П. Лейн; пер. с англ. А.В. Козлова; под ред. проф. И.В. Андреевой. Москва : Эксмо, 2006. 480 с.

GENESIS OF POLITICAL LEADERSHIP PHENOMENA FORMATION

Anna Metelska
Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv
Faculty of International Trade and Law, Department of Philosophy, Sociology and Political Science
Kioto str., 19, 02156, Kyiv, Ukraine

The article presents a detailed analysis of the concept of "leader" in the context of philosophical and political thought. It is stated that this issue entered the burnout of researchers in the early nineteenth century, along with the beginning of the transition to democratic forms of government and elected positions in both state and regional governments.

The specifics of the phenomenon of leadership as a sum of individual personality traits, abilities and skills, as well as situational circumstances due to which the leader takes his place in society. It has been found that a characteristic of a leader is a high level of intellectual ability, which together with the ability to make quick and effective decisions, the leader must be able to establish communication with followers as a direct manifestation of leadership. In the context of scientific research, the main methodological approaches to the study of leadership in the context of the historical development of society are considered. In the process of scientific research revealed the terminological significance of leadership in today's society, which includes not only the leader as a person with certain knowledge and skills but also a team that forms a leader's team and realizes its potential in socio-political phenomena and events in society, supranational entities. The article also analyzes the current specifics of leadership, which is related not only to politics and the political process, but also to the economy, social processes.

It is shown that leadership is considered by most authors through the prism of war and public administration, when the concept of leader was just being formed, and leadership in the context of economic development or civil society is not sufficiently considered in the context of globalization. It is reflected that the historical features of society and the conditions in which the individual is have a significant impact on both the leader and the approaches to fulfilling their role, which in the early periods of humanity manifested itself in the development of military leaders and leaders of ancient states. Power and the reason for the emergence of "gray cardinals" as a new type of leaders, who are invisible to the majority of society, and who claim not the role of social leader but the ability to intrigue to achieve their goals, mostly material.

Key words: political leader, leader, leadership, principles of leadership.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 181–185
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 181–185

УДК 327
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.23

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПРОТИДІЇ ТЕРОРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ІЗРАЇЛЮ)

Олена Половко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

У статті досліджуються основні напрями протидії терористичній діяльності (на прикладі Ізраїлю). Антитерористична стратегія держави Ізраїль визнається як одна з найтриваліших та найефективніших у світі. На основі дослідження Ронена Бергмана "Rise and Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations" виокремлюються особливості антитерористичної діяльності ізраїльських спеціальних служб.

Однією з головних засад цієї діяльності було уникнення великомасштабних бойових зіткнень, пріоритет надавався серії обмежених за часом та простором цільових операцій. В історичному контексті розглядаються окремі тактичні аспекти протидії тероризму, зокрема практика так званих «цільових превентивних ліквідацій». Репрезентується сучасний досвід Ізраїлю у сфері запобігання тероризму, при цьому критично осмислюється використання різноманітних антитерористичних методів. Метод превентивних цільових операцій виявився доволі ефективним, ізраїльським спецслужбам вдалося зупинити масштабну хвилю атак терористів-смертників, що тривала з 1990-х років. Тоді ця масова терористична практика була кваліфікована як стратегічна загроза державі. Водночас застосування таких методів поставило низку проблемних питань. До інтифади цільові ліквідації були секретними операціями, що здійснювалися невеликими групами, які працювали на «Моссад» поза межами Ізраїлю. Один з основних проблемних аспектів полягає у тому, що цільові превентивні ліквідації з тактичного засобу були перетворені на стратегічний. Це, своєю чергою, вимагало забезпечення внутрішньої й зовнішньої законності та легітимації, обґрунтування щодо використання подібної стратегії, зокрема у палестино-ізраїльському конфлікті. Аналіз виявив, що такі акції здійснювалися з метою збереження життя ізраїльських громадян та особового складу сил безпеки.

Ключові слова: політичні конфлікти, екстремізм, тероризм, терористична діяльність, протидія тероризму, превентивні цільові ліквідації.

Досліджуючи питання протидії терористичній діяльності у сучасних умовах, варто розглянути антитерористичний досвід Ізраїлю як один із найтриваліших та найефективніших. При цьому важливо врахувати історичний контекст такої протидії, що значною мірою вплинув як на особливості, так і основні принципи антитерористичної діяльності держави.

Теоретичним джерелом дослідження є робота Ронена Бергмана "Rise and Kill First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations" [2], а основним методом, окрім загальнонаукових, – історичний.

Ронен Бергман, автор згаданої нами праці, зауважує, що схильність до використання певних практик (зокрема, цільових ліквідацій як антитерористичного інструменту) вкорінена у революційних і бойових традиціях сіоністського руху, трагедії Голокосту та присутності в ізраїльських лідерів та громадян країни відчуття постійної небезпеки знищення і що, як і під час Голокосту, ніхто не прийде до них на допомогу. Тому в умовах загрози держава та спецслужби вживатимуть навіть радикальних заходів для забезпечення безпеки.

© О. Половко, 2022

Спецслужби Ізраїлю – Моссад, АМАН, Шин Бет – відповідальні за зовнішню, військову розвідку та контррозвідувальну діяльність і забезпечення внутрішньої безпеки держави (відповідно). Ця система вважається однією з найбільш ефективних і професійних у протидії екстремізму та тероризму. Історично сформувалися певні методи антитерористичної боротьби, зокрема і ліквідація окремих суспільно-політичних діячів, діяльність яких могла бути розглянута як пряма загроза національній безпеці. «Ідея, що спеціальні операції в тилу ворога мають бути як мінімум одним із головних методів оборони країни, залишиться домінуючою в ізраїльській політичній та розвідувальній спільноті практично до сьогодні» [2]. Однією з головних засад цієї доктрини було уникнення великомасштабних бойових зіткнень, а пріоритет надавався серії обмежених за часом та простором цільових операцій. Згідно з такою стратегією, політичні лідери та впливові польові командири підлягали ліквідації, «оскільки найбільшого ефекту можна досягти, лише «вбивши водія» [2], тобто за допомогою цільової антитерористичної акції (сюди ж належать так звані «непомітні ліквідації», коли смерть об'єкта здавалася викликаною природними чи випадковими причинами, а також таємні позасудові акції з переміщення підозрюваних з однієї країни до іншої). Одним із базових принципів антитероризму також є такий: жодних переговорів та жодних поступок терористам.

У палестино-ізраїльському конфлікті той, хто будь-яким чином був задіяний у діяльності ХАМАС, кваліфікувався як «нелегальний боєць». «Нелегальний боєць» – це такий тип учасника збройного конфлікту, що бере участь у військових операціях, той, хто перебуває в терористичних організаціях, навіть якщо його активність є незначною. Таке розширене трактування дозволило застосовувати тактику превентивних цільових ліквідацій до широкого кола осіб. Однак використання цього антитерористичного інструменту стосовно осіб, що мають формальний (або неформальний) статус політичного лідера історично носило обмежений характер. «Хоча Ізраїль оголосив, що вважає кожного члена терористичних організацій «гвинтиком у загальному механізмі», він майже ніколи не визначав пріоритетними цілями їх політичних лідерів» [2]. Наприклад, частина керівництва палестинських організацій самовизначилася як «політичне крило» та набула певного міжнародного статусу та своєрідний «імунітет» проти політичних убивств.

З огляду на мережеву побудову таких організацій превентивні цільові ліквідації першопочатково (зі стратегічної точки зору) були малоефективними. До того ж убивство ідеологічного лідера могло спровокувати масові протестні рухи та вивести палестино-ізраїльський конфлікт на новий, більш масштабний рівень протистояння, в черговий раз розкручуючи спіраль насилля. Так, один із засновників та ідеолог ХАМАС шейх Ясин свого часу був виключений зі списку цільових ліквідацій, адже вбивство особи, яка сприймається віруючими як духовний лідер, могло мати непередбачуваний суспільно-політичний ефект. Тривалий час переважала думка, що негативні наслідки перекриватимуть так би мовити «позитивний ефект» від операцій, дозволяючи «виграти битву, однак програти війну» (особливо в міжнародному контексті). Проте з часом стає зрозумілим, що, наприклад, у ХАМАС фактично відсутня відмінність між військовим та політичним крилом. Шеф військової розвідки Аман генерал-майор Зееві-Фаркаш говорив, що лідери, які називаються політичними, залучені в усі напрями діяльності організації. Вони визначають політичну лінію та видають накази щодо того, де і коли завдавати терористичні удари [2].

У 1990-х роках Ізраїль стикнувся з новою за своїми характеристиками терористичною загрозою. У багаторічному палестино-ізраїльському конфлікті використання тактики терористів-смертників стає масовим. Всю небезпечність ситуації ілюструє висловлювання одного із тогочасних лідерів ХАМАС: «У нас підривників-самогубців більше, ніж поясів

смертників» [2]. Зрозуміло, що і раніше у ізраїльських спецслужб був досвід протидії терористам-смертникам, однак нині справа полягала в іншому рівні терористичної загрози. «Ми не уявляли, що це може відбуватися в таких величезних масштабах, – говорив генерал-майор Іцхак Бен-Ісраель, начальник управління розвитку озброєнь і технологічної інфраструктури Міністерства оборони. – Навіть коли ми зрозуміли, що це є для нас головною загрозою, ми не мали рішення ні з погляду військової доктрини, ні з погляду озброєнь. Що ви можете зробити зі смертником, який уже гуляє вашими вулицями» [2].

Ця масова терористична практика була кваліфікована як стратегічна загроза державі. Досі словосполучення «стратегічна загроза» резервувалося для визначення бойових дій ворога, які створювали небезпеку для значної частини населення і/або території Ізраїлю та могли призвести до руйнування держави як, наприклад, військова агресія арабських країн у 1973 році.

В умовах відсутності дієвої антитерористичної стратегії та відповідей на питання, як протидіяти тотальному наступу терористів-смертників, спецслужби продовжували робити те, що робили завжди: ліквідували тих, хто організовує і здійснює терористичні акти. Згодом з'ясувалося, що такі цільові ліквідації не спрацьовують досить ефективно і необхідно удосконалювати загальну антитерористичну стратегію. З 2000-х років ізраїльські спецслужби зосередили свої зусилля на так званій «інфраструктурі», що існувала навколо атак (оскільки терорист-смертник є лише однією з ланок терористичної мережі, що очолювалася військовими керівниками, які, своєю чергою, підпорядковувалися політичним лідерам організації). У цьому конфлікті одна зі сторін виходила з того, що будь-яка особа, тим чи іншим чином причетна до терористичної діяльності, могла бути ідентифікована як ціль превентивної ліквідації. У 2003 році ізраїльськими спецслужбами була розроблена таємна операція під кодовою назвою «Збираючи анемони», головною метою якої були цільові ліквідації політичних лідерів та ідеологів ХАМАС і «Палестинського ісламського джихада». Рішення про ліквідацію аргументувалося не тим, що особа є політичним лідером, а насамперед тим, що причетна до політичного екстремізму та тероризму. «Головне положення, з якого Ізраїль виходив у прийнятті цієї програми, – те, чого лідери джихадистських організацій вимагали від своїх адептів – терористичних атак смертників, – набуло абсолютно нової ціни: ціни на життя самих цих лідерів» [2]. Операція виявилася доволі ефективною, ізраїльським спецслужбам вдалося зупинити масштабну хвилю атак терористів-смертників, що тривала з 1990-х років. Отже, водночас із рішенням щодо проведення цільової ліквідації керівного складу тривали масові операції щодо всіх інших учасників терористичної організації.

Здається, що нова система організації цільових ліквідацій формально та змістовно не містили у собі нічого інноваційного: на підставі отриманих розвідданих прем'єр-міністр давав санкцію, а сили на місцях здійснювали акцію, як це і було у 1970-х та 1980-х роках у Західній Європі та на Близькому Сході. Однак Р. Бергман у своєму дослідженні зауважує на важливих відмінностях: «уся справа – у масштабах діяльності». Зосередження у єдину систему всіх розвідувальних структур, підтримуване кращими комунікаційними і комп'ютерними системами разом із новітніми досягненнями у сфері озброєння, значно збільшило кількість операцій, одна підготовка яких раніше могла тривати роками. Водночас Ізраїль переформатував інформаційний супровід антитерористичної діяльності (зокрема, став визнавати відповідальність за здійснені цільові акції). Внаслідок такого масового застосування «цільових» превентивних ліквідацій окремих виконавців (та в ході операції «Збираючи анемони», що була спрямована проти ідеологів екстремізму), масштабну «хвилю» акцій терористів-смертників вдалося зупинити.

Разом із тим застосування такої тактики поставило низку проблемних питань. До інтифади «цільові» ліквідації були секретними операціями, що здійснювалися невеликими групами, які працювали на «Моссад» поза межами Ізраїлю. Однак «те, що спочатку санкціонувалося як винятковий акт, стало регулярною практикою». Такий досвід протидії тероризму викликає цілу низку важливих запитань, зокрема щодо допустимості використання описаних методів в етичному та правовому відношенні. Отже, йшлося про забезпечення внутрішньої і зовнішньої законності та легітимації антитерористичної діяльності. Військові юристи мали віднайти обґрунтування щодо використання подібної тактики та стратегії у палестино-ізраїльському конфлікті, про забезпечення своєрідного балансу «між правом людини на життя та обов'язком служб безпеки захищати громадян своєї країни». Врешті, Департаментом міжнародного права Головної військової прокуратури Ізраїлю було визначено низку принципових положень цільових ліквідацій. Зокрема, зазначалося, що ціллю такої ліквідації може бути лише особа, прямо причетна до терористичної діяльності. Для останнього була розроблена процедура «кадрування» для надчіткої ідентифікації. Такий метод санкціонувався, коли була відсутня альтернатива у вигляді арешту. Залишалися в дії такі звичні правила ізраїльських спецслужб, як мінімізація шкоди цивільному населенню та заборона щодо визначення як можливих цілей осіб єврейського походження.

У цьому контексті особливо цікавою була інтерпретація та заміна основних понять, що активно використовувалися в процесі антитерористичної боротьби. Так, інтифада визначалася як «конфлікт, близький до стану війни», до якого застосовувалися закони воєнного часу. Якщо раніше інтонаційно «інтифада» була наближена до масового протестного руху, то нині інтерпретувалася як «війна терористів-смертників». Смерть цивільних осіб під час проведення операцій визначається як nezek agavi – «випадкова шкода», а «вбивство з політичною метою», або ліквідація, як sikul memukad – «цільовий превентивний акт».

З точки зору учасників спецоперацій цільова ліквідація – це необхідний акт для забезпечення безпеки Ізраїлю та життя його громадян. Р. Бергман, автор згаданого нами документального розслідування, наголошує, що у ліквідації терористів-смертників нема політичного мотиву, лише міркування безпеки, та вважає, що в контексті протидії тероризму важливо говорити про ізраїльський досвід та про те, які моральні та правові дилеми пов'язані з цією протидією [2].

Отже, перед спецслужбами Ізраїлю у протидії тероризму стояло завдання збереження безпеки держави. Одним із методів забезпечення цього було і є запобігання та припинення терористичних атак за допомогою цільових превентивних операцій. Цільові превентивні ліквідації (у тому числі політичних лідерів) як тактичний інструмент стали атрибутивним елементом антитерористичної стратегії. В одній із доповідей з військово-юридичних питань, що була представлена прем'єр-міністру Ізраїлю, генеральному прокурору, начальнику Генерального штабу, а також директору Шин Бет було зазначено: «Аналіз законності «ініціативного припинення» виявив, що такі акції здійснюються з метою збереження життя ізраїльських громадян та особового складу сил безпеки. Таким чином, у принципі ця діяльність ґрунтується на моральній позиції, що стосується самооборони і виражається у фразі з Талмуду: «Якщо хтось прийде убити тебе, повстань і убий його першим» [2].

Спираючись на дослідження Р. Бергмана та досвід спецслужб Ізраїлю, ми розглянули окремі аспекти протидії тероризму. Антитерористична стратегія держави Ізраїль визнається як одна з найефективніших у світі. При цьому ізраїльські спецслужби використовують так звані цільові ліквідації осіб, що визначаються як причетні до терористичної діяльності.

Один з основних проблемних аспектів полягає у тому, що ефективні цільові превентивні ліквідації з тактичного засобу були перетворені на стратегічний. Цей антитерористичний інструмент на певному етапі конфлікту набув пріоритетного значення.

Список використаної літератури

1. Бар-Зохар М., Ніссім М. Моссад. Найвидатніші операції ізраїльської розвідки. Наш Формат, 2021. 384 с.
2. Бергман Р. Восстань и убей первым. Тайная история израильских точечных ликвидаций. Азбука, Колибри, 2020. 736 с.
3. Caplan N. The Israel-Palestine Conflict: Contested Histories. Kindle Edition, 2011. 337 p.

THE MAIN DIRECTIONS OF COUNTERING TERRORIST ACTIVITIES (ON THE EXAMPLE OF ISRAEL)

Olena Polovko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Politology
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

The article examines the main strategic aspects (in the case of Israel) of countering terrorist activities. The State of Israel's counter-terrorism strategy is recognized as one of the longest-lasting and most effective in the world. Based on Ronn Bergman's work "Rise and Die First: The Secret History of Israel's Targeted Assassinations", the peculiarities of the counter-terrorism activities of Israeli special services are highlighted.

One of the main tenets of this activity was to avoid large-scale combat engagements, with priority given to a series of limited time and space targeted operations. In the historical context, some tactical aspects of the fight against terrorism, in particular the practice of so-called "targeted preventive purges", are considered. While representing Israel's current experience in the field of counter-terrorism, the use of various counter-terrorism methods is critically evaluated. The method of preventive targeted operations has proven to be quite effective, and Israeli special services have succeeded in curbing the large-scale wave of suicide terrorist attacks that has continued since the 1990s. At that time, this practice of mass terror was defined as a strategic threat to the state. At the same time, the application of these methods has raised a number of problematic issues. Before the intifada, targeted killings were covert operations carried out by small groups working for the Mossad outside of Israel.

One of the main problematic aspects is the transformation from a tactical tool into a strategic tool of effective targeted preventive elimination. This, in turn, required internal and external legitimacy and legitimacy, legitimacy, for the use of such a strategy, especially in the Palestinian-Israeli conflict. The legality analysis revealed that such actions were undertaken to save the lives of Israeli citizens and security forces personnel.

Key words: political conflicts, extremism, terrorism, terrorist activities, anti-terrorism, preventive targeted liquidations.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 186–191
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 186–191

УДК 327.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.24

ГІБРИДНІ ЗАГРОЗИ ТА ГІБРИДНІ ВІЙНИ: СУТНІСТЬ ТА АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ

Тетяна Рева
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв,
Інститут практичної культурології та арт-менеджменту,
кафедра культурології та міжкультурних комунікацій
вул. Лаврська, 9, 02000, м. Київ, Україна

У статті аналізуються визначення, етимологія та основні риси таких споріднених понять, як «гібридні загрози» та «гібридні війни».

Метою статті є розкриття сутності, основних рис та взаємозв'язку понять «гібридні загрози» та «гібридні війни».

Охарактеризовано основні підходи до розуміння гібридних війн у політичній науці XXI століття шляхом рефлексії різних концепцій переосмислення класичного концепту війни та його трансформацій у сучасних соціально-політичних та інформаційних умовах, а саме концепції необмеженої війни, війни четвертого покоління та комбінованої війни. Висвітлено теорію «старих» та «нових» війн М. Кальдор, моделі ієрархічної та неієрархічної моделі Дж. Шміда, розуміння гібридної війни Ф. Гофмана та Дж.-Н. Маттіса.

Проаналізовано поняття «гібридні загрози» та його основні риси у науковому дискурсі, наведено різні підходи до дефініції цього поняття, що представлені в європейських нормативних документах та наукових публікаціях у сфері національної безпеки та міжнародної політики.

Встановлено, що гібридні загрози та гібридні війни мають спільні суб'єкти, а саме державні та недержавні актори різних рівнів. Також визначено синтетичний характер методів досягнення цілей, який передбачає комбінування традиційного та нетрадиційного інструментарію впливу; домінування невійськових засобів досягнення стратегічних і тактичних цілей; асиметричний характер впливу, тобто нелінійні, багаторівневі та латентні атаки на різноманітні сфери життєдіяльності суспільства від функціонування демократичного політичного режиму до моральних установок у суспільстві. Висвітлено, що поняття «гібридні загрози» охоплює різноманітні явища, що несуть деструктивний характер для демократичного режиму завдяки застосуванню комбінацій різних методів, де гібридні війни виступають одним з найефективніших засобів впливу.

Ключові слова: гібридні загрози, гібридні війни, демократія, асиметричний характер, когнітивний вплив, державні та недержавні актори.

У сучасних соціально-політичних умовах розвитку та зважаючи на політичну міжнародну кризу, що спричинена порушенням міжнародної безпеки як державними акторами, так і проблемами, пов'язаними із COVID-19, демократичні суспільства стикаються з латентними формами загроз, для яких вживають термін «гібридні загрози», що детерміновано варіативністю розуміння та інтерпретації цього терміну в різних науках та галузях. Це зумовлює аналіз кореляції понять «гібридні війни» та «гібридні загрози».

Питання гібридних війн та загроз розглядали у своїх наукових працях багато українських та зарубіжних дослідників у контексті різноманітних сфер функціонування суспільства: економіки, політики, безпеки, культури тощо. Гібридні загрози стали предметом досліджень з питань національної безпеки, однак вони розглядаються у взаємозв'язку з іншими соціально-економічними явищами. Наприклад, З. Гбур [1] аналізує це

© Т. Рева, 2022

комплексне явище в економічному середовищі, а В. Ієрусалимов [4] висвітлює ґендерний аспект. Гібридні війни розкрито у працях В. Горбуліна [7], С. Зубченка [3], М. Кальдор [11], Є. Магда, Дж. Маттіс [8], Ф. Гофман [8], О. Курбан, О. Литвиненко, О. Рижук [5], О. Сенченко [6], Дж. Шмідт [14] та інших. Незважаючи на велику кількість публікацій, питання сутності та основних рис потребує поглибленого аналізу.

Термін «гібридні загрози» походить від поняття, що з'явилося раніше, «гібридні війни», або "hybrid warfare"/"hybrid war", адже саме наприкінці XX – початку XXI століття відбувається переосмислення концепту «війни» у працях західних дослідників, серед яких – М. Кальдор, Дж. Маттіс, Ф. Гофман, Дж. Шмідт.

Британська дослідниця Мері Кальдор у своїй статті «Безпека людини: практичні можливості» виокремлює два типи війни – «старі війни» та «нові війни». Перші представляють нам концепт Карла фон Клаузевіца, де війна – це типові міждержавні війни XIX–XX століття, що базуються на політичному протистоянні засобами озброєння, вертикальною структурою та вирішальними битвами. Водночас М. Кальдор підкреслює їх різницю з колоніальними війнами, де протистояння відбувалося між урядом та повстанцями з уникненням масштабних битв. У рефлексії «старих війн» дослідниця зазначає концепцію Чарльза Тіллі, яка полягала в тому, що, незважаючи на страшні втрати та велику деструктивність, «старі війни» мали трансформаційний характер, тобто вони вели до вдосконалення системи міжнародної безпеки, дипломатії, економічних відносин та розповсюдження демократичних цінностей, як наприклад «весна народів», яка охопила Європу після Наполеонівських війн [11].

«Нові», або сучасні війни, на думку М. Кальдор, подібні до соціального стану або навіть спільного підприємства, ніж до змагань. Вони охоплюють багатоманітні збройні формування, що досягають своєї цілі та отримують прибуток від насилля самого по собі, а не від перемоги чи поразки. Ці формування являють собою мережу державних та недержавних акторів, які діють на глобальному та локальному рівнях. Їхньою метою є доступ до державних ресурсів. Незважаючи на прагматизм, свою боротьбу такі угруповання виправдовують з релігійної або етнічної точки зору, тобто завдяки «маніхейському» світогляду здійснюється детермінація етнічних чисток, знищення культурних символів, ґендерної політики тощо. Однією з головних рис, на думку М. Кальдор, таких формувань є уникнення великих збройних сутичок, натомість перенаправлення агресії та насильства на цивільне населення. Це зумовлене тим фактом, що перш за все засобами впливу цих груп є політичні, ідеологічні методи, а вже потім силовий тиск. Другою рисою, на думку дослідниці, є трансформація актора від маскулійності до фемінізації, що відображено в терористичних актах, де почали частіше використовуватися жінки. Іншими рисами виступають стійкість та тенденція до поширення, що відображається у розповсюдженні їхньої ідеології шляхом таких засобів, як біженці, транснаціональна злочинність тощо. Прикладом таких формувань може слугувати ліванська група «Хезболла», що активно брала участь у подіях у Сирії поряд з урядовими силами [11].

Американські військові Джеймс Маттіс та Френк Гофман у своєму виступі у 2005 році «Майбутня війна: сходження гібридної війни» зауважують, що, аналізуючи сучасні війни, варто звернути увагу на процес технологічного вдосконалення та зростання нетрадиційних методів ведення війни. Цей «безпрецедентний синтез» різних комбінацій технологій, тактик, засобів, де одну з домінуючих ролей відіграватимуть недержавні іррегулярні формування, дослідники називають гібридними війнами. Також вони підкреслюють тенденцію розширення акторів від держав до транснаціональної злочинності [8].

Європейський експерт з національної безпеки Джоан Шмідт аналізує особливості гібридних війн, порівнюючи ієрархічну та неієрархічну моделі війни з точки зору центру

удару (гравітація) [14, с. 571]. Перша модель – ієрархічна, що являє собою систему, де на основну ціль впливають військовими засобами, яким підпорядковуються всі інші інструменти впливу та ресурси, до них належать: політика, інформація, розвідка, економіка, культура, мораль, технологія, дипломатія, законодавство, психологія та інші. Дж. Шмідт називає її військово-центричною моделлю (див. рис. 1.).

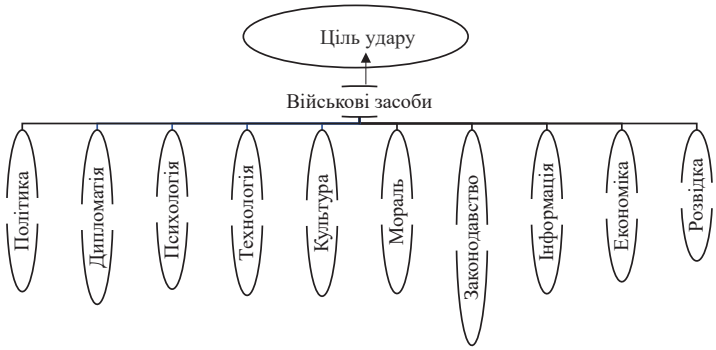

Рис. 1. Ієрархічна модель війни

Неієрархічна модель розкриває асиметричний характер сучасних війн, звертаючи увагу, що нові війни фокусуються не на військових засобах, а на комплексному впливі на різні сфери функціонування політичної системи держави від культури до законодавства. Таку модель Дж. Шмідт називає гібридними війнами [14, с. 573].

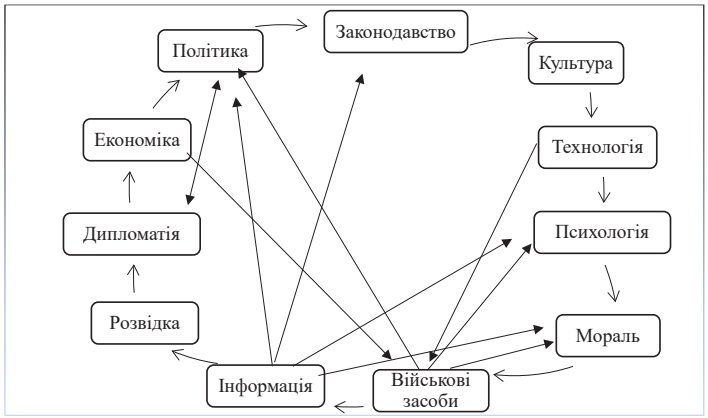

Рис. 2. Неієрархічна (асиметрична) модель війни

Порівнюючи ці системи, Дж. Шмідт виокремлює три особливості гібридних війн:

– Основна мета – вплив на вирішення конфлікту невійськовими засобами, тобто спрямованість на досягнення успіху в психологічному, моральному та правовому середовищі, а не у військовому тиску.

– Латентне та багаторівневе поєднання різних типів, форм та концепцій війни та ведення бойових дій. Латентна форма полягає у асиметричному впливі та маніпулюванні

механізмами прийняття рішень завдяки контролю семантичного поля або габітусу суспільства, тобто формується необхідна когнітивна платформа у об'єктів впливу. Багаторівневість втілюється у одночасному впливі на різних рівнях функціонування суспільства та охоплює різні сфери, що можна побачити на рисунку 2. Неієрархічна модель війни, де відсутній єдиний засіб атаки, на який спрямовані всі ресурси, натомість паралельно використовуються всі інструменти, що зумовлюють один одного і атака стає не спрямованою на одну ціль, а багатоаспектною.

– *Розмиття встановлених категорій порядку шляхом навмисного функціонування у сірих зонах* різних інтерфейсів, тобто шляхом впливу на аксіологічний стан суспільства та його політичну культуру відбувається трансформація громадських настроїв та дискредитація демократичної системи прийняття рішень та цінностей [14, с. 576–577].

У контексті дискурсу розуміння сутності гібридних війн виокремлюють три підходи до характеристики гібридних війн:

1. Необмежена війна – це підхід, який визначає нову війну як необмежену комбінацію технологій, засобів впливу та методів.

2. Війна четвертого покоління, що розглядає сучасні війни як результат еволюції війни. Цей підхід виокремлює чотири покоління, що були характерні різним епохам та визначались ключовими факторами, а саме: людський ресурс, вогнева міць, стратегія та тактика, мережа. Основним ресурсом у першого покоління війн були кількість військ, тобто людських ресурсів, друге покоління визначалось зброєю та її вогневою потужністю, третє – розробкою стратегії та тактики, а четверте – системою мереж.

3. Комбінована війна, що характеризується асиметрією, активним використанням та координуванням діяльності нерегулярних та регулярних сил (ресурсів).

Гібридна війна – це синхронізоване використання різноманітних інструментів влади, підібраних відповідно до специфіки вразливостей у повному спектрі соцієтальних функцій у досягненні синергетичних ефектів. Їхніми основними характеристиками є комбінування інструментів для асиметричної атаки на слабкі місця; синхронізована комплексна атака як на горизонтальну, так і вертикальну будову суспільства; акцент на креативність та двозначність для досягнення синергетичного ефекту (включно когнітивну сферу) [12, с. 12–13].

Гібридна війна охоплює сукупність ворожих дій, за допомогою яких замість класичного великомасштабного військового вторгнення, атакуюча держава прагне підірвати її опонента шляхом різних дій, що охоплюють підривні розвідувальні операції, саботаж, хакерство та розширення можливостей нерегулярних угрупувань (повстанських груп). Це також включає поширення дезінформації, економічний тиск та енергетичний шантаж [13, с. 14].

Гібридна загроза – це загальний термін, що охоплює широкий спектр наявних негативних явищ та тенденцій (тероризм, міграція, піратство, корупція, етнічні конфлікти тощо), які адаптативно та системно використовуються для досягнення політичних цілей. При цьому суб'єктами таких загроз виступають недержавні та державні актори [13, с. 14].

Гібридні загрози – це концепт, спрямований на охоплення комбінації силових та підривних традиційних та нетрадиційних методів (наприклад, дипломатичні, військові, економічні, технологічні), які можуть використовуватися скоординовано державними та недержавними акторами для досягнення певних цілей поза офіційним оголошенням війни [10].

Глосарій з гібридних загроз презентує визначення гібридних загроз фінського Центру протидії гібридним загрозам Європи, який визначає їх як «скоординовані та синхронізовані дії, які навмисно спрямовані на системні вразливості демократичних держав та інститутів, за використанням широкого кола засобів» [2, с. 16].

У монографії «Світова гібридна війна: український фронт» Інституту стратегічних досліджень за редакцією В. Горбуліна гібридні загрози визначаються як «синергетичні

загрози, породжені змінами у глобальному безпековому довкіллі, що виникають унаслідок можливості одночасного поєднання застосування традиційних конвенційних збройних методів з нетрадиційними засобами насильства у сукупності з перетворюваними на зброю традиційно невійськовими засобами впливу» [7, с. 490]. При цьому відзначається, що поєднання різних типів засобів є найефективнішим в умовах ескалації напруги у суспільстві, або деструктивізму.

Аналізуючи гібридні загрози та їх вплив на демократичні політичні системи, фінський дослідник Майкл Вігелл виокремлює такі цілі гібридних загроз:

– деструктивізм суспільства та синхронізований вплив на нього, тобто використання комплексу різних засобів для створення розділення (роздробленості) у суспільстві;

– стратегія латентного маніпулювання іншими державними стратегічними інтересами;

– вплив актора на механізм прийняття рішень з метою отримання бажаного результату (рішення) [15, с. 260–262].

Таким чином, проаналізувавши споріднені поняття «гібридні загрози» та «гібридні війни», на нашу думку, варто відзначити певні аспекти їх кореляції. По-перше, однією з основних спільних рис є спільні актори цих двох термінів, а саме обидва охоплюють діяльність державних та недержавних акторів різних рівнів. По-друге, синтетичний характер методів досягнення цілей, який передбачає комбінування традиційного та нетрадиційного інструментарію впливу. По-третє, домінування невійськових засобів досягнення стратегічних та тактичних цілей. По-четверте, асиметричний характер впливу, тобто нелінійні, багаторівневі та латентні атаки на різноманітні сфери життєдіяльності суспільства від функціонування демократичного політичного режиму до моральних установок у суспільстві. Порівнюючи ці поняття, необхідно відзначити, що поняття «гібридні загрози», на нашу думку, є ширшим за поняття «гібридні війни», тобто охоплює різноманітні явища, що несуть деструктивний характер для демократичного режиму завдяки застосуванню комбінацій різних методів, де гібридні війни виступають одним з найефективніших засобів впливу.

Стаття підготовлена в межах реалізації проєкту Erasmus+ «Академічна протидія гібридним загрозам» (Academic Response to Hybrid Threat, WARN) 610133-EPP-1-2019-1-FI-EPPKA2-CBHE-JP, що фінансується за підтримки Європейської Комісії.

Список використаної літератури

1. Гбур З.В. Актуальні гібридні загрози економічній безпеці України. *Інвестиції: 100 практика та досвід*. 2018. № 7. С. 97–100.
2. Глосарій з гібридних загроз. / За ред. Гришко С.В. Харків : ХНУРЕ, 2021. 113 с. URL: https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/.
3. Зубченко С.О. Сучасний гуманітарний інструментарій протидії гібридній війні РФ проти України. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 4 (45). С. 207–214.
4. Ієрусалимов В. Гібридні ґендерні загрози як елемент дестабілізації діяльності Верховної Ради України. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 2 (26). С. 109–115.
5. Рижук О. Інформаційні та гібридні війни в глобальному інформаційному суспільстві. Науковий журнал *«ПОЛІТИКУС»*. 2017. № 5. С. 101–105.
6. Сенченко О. «М'яка сила» книги у гібридній війні Росії проти України. *Вісник Книжкової палати*. 2018. № 4. С. 30–38.
7. Світова гібридна війна: український фронт. / За ред. Горбуліна В.П. Київ : Інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.
8. Hoffman F., Mattis James N. Future Warfare: The Rise of Hybrid Wars. USMCR(Ret.), 2005. URL: http://milnewstbay.pbworks.com/f/MattisFourBlockWarUSNINov2005.pdf.

9. Hybrid threats as a concept. Hybrid CoE(a), 2021. URL: https://www.hybridcoe.fi/hybrid-threats-as-a-phenomenon/.
10. Joint Communication to the European Parliament and the Council "Joint Framework on countering hybrid threats the European Union response". 2016. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016JC0018.
11. Kaldor M. Human Security: Practical Possibilities. *LSE Public Policy Review*. 2020. 1(2), P. 7. DOI: http://doi.org/10.31389/lseppr.15.
12. Monaghan S. (Ed.) MCDC Countering Hybrid Warfare Project: Countering Hybrid Warfare. Shutterstock, 2019. 94 p. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/784299/concepts_mcdc_countering_hybrid_warfare.pdf.
13. Sadık Giray. Introduction: Hybrid Threats and European Security. Europe's Hybrid Threats: What Kinds of Power Does the EU Need in the 21st Century? Cambridge Scholars Publishing, 2017. P. 1–11.
14. Schmid Johann. Der Archetypus hybrider Kriegführung. Hybride Kriegführung vs. Militärisch zentrierte Kriegführung. In: *Österreichische Militärische Zeitschrift (ÖMZ)*, 2020. Heft 5/2020, P. 570–579.
15. Wigell Mikael. Hybrid interference as a wedge strategy: a theory of external interference in liberal democracy. *International Affairs*, Volume 95, Issue 2, March 2019, P. 255–275.

HYBRID THREATS AND HYBRID WARFARE: ESSENCE AND ASPECTS OF THEIR INTERACTION

Tetiana Reva
National Academy of Culture and Arts Management,
Institute of Applied Cultural Studies and Art Management,
Department of Cultural Studies and Intercultural Communications
Lavrska str., 9, 02000, Kyiv, Ukraine

The article analyses the definitions, etymology and main features of such related concepts as "hybrid threats" and "hybrid warfare/ hybrid war".

The purpose of the article is to highlight the essence, main features and interrelation of the concepts of "hybrid threats" and "hybrid warfare". The main approaches of the hybrid warfare understanding in the political studies of the XXI century are described by analysing the different theories of rethinking the classical concept of war and its transformations in modern socio-political and informational conditions, namely the concept of unlimited war, the fourth-generation war, and the combined warfare. M. Kaldor's theory of "old" and "new" wars, J. Schmid's hierarchical and non-hierarchical models of war, F. Hoffman's and J.-N. Mattis conception.

The concept of hybrid threats and its main features in scientific discourse are analyzed. Various approaches to the definition of "hybrid threats" are presented in the European documents and scientific publications in the field of national security and international policy. The author states that hybrid threats and hybrid warfare have common actors, namely state and non-state actors at different levels. The author highlights the synthetic nature of methods of achieving goals, involves a combination of traditional and non-traditional tools of influence, dominance of non-military means of achieving strategic and tactical goals, asymmetric nature of influence, which means non-linear, multilevel and latent attacks on various spheres of society from the functioning of a democratic political regime to moral attitudes in society. It is stated that the concept of hybrid threats includes a variety of phenomena that are destructive to the democratic regime with combinations of different methods, where hybrid wars are one of the most effective means of influence.

Key words: hybrid threats, hybrid wars, democracy, asymmetric nature, cognitive influence, state and non-state actors.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 192–197
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 192–197

УДК 327(437.1/.2)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.25

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СЛОВАЦЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПІДГОТОВКИ ДИПЛОМАТИЧНИХ КАДРІВ НА ПОЧАТКУ 90-Х РР. ХХ СТ.

Андрій Савчук
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна

У статті висвітлено особливості становлення й розвитку дипломатичної служби та підготовки дипломатичних кадрів у Словацькій Республіці (СР) у 90-х рр. ХХ ст. Зазначено, що на цей процес впливало низка як зовнішніх, так внутрішніх чинників. Оскільки СР офіційно з'явилася на карті світу лише 1 січня 1993 р., цей факт істотно вплинув на розбудову дипломатичної служби та дипломатичної освіти. Формування державних структур відбувалося паралельно зі створенням дипломатичної служби та національної системи підготовки дипломатичних кадрів.

Підкреслено, що особливість кадрової політики в галузі дипломатії полягала в тому, що Міністерство закордонних справ СР виникло на базі Міністерства міжнародних відносин Словацької Республіки, яке було сформоване ще 1990 р. у Чехо-Словацькій Федеративній Республіці. Упродовж 1990–1993 рр. його діяльність була орієнтована загалом на розвиток культурних і регіональних відносин, менше – на співпрацю з урядами інших держав. Зроблено висновок, що на розвиток дипломатичної системи у СР негативно вплинуло й те, що багато словацьких дипломатичних працівників перейшло на службу до Чеської Республіки. Це позначилося на характері системи підготовки дипломатичних кадрів. Найбільшою проблемою стала відсутність відповідних закладів, у яких би готували дипломатів. На початку 90-х рр. ХХ ст. частково це актуальне питання розв'язували шляхом навчання майбутніх дипломатів у Київському університеті імені Івана Франка на міжнародному факультеті та в Московському державному інституті міжнародних відносин (МДІМВ). Тоді ж у СР було створено два спеціальні заклади освіти, які займалися підготовкою дипломатичних кадрів: Інститут міжнародних відносин та адаптації права на базі юридичного факультету Університету ім. Я.А. Коменського в Братиславі (1991 р.), що відкрило нові можливості післявузівської форми навчання та підготовки фахівців для дипломатичної сфери, міжнародного права, а також факультет політології і міжнародних відносин Університету ім. Матея Бела в м. Банська Бистриця (1995 р.), який готував фахівців у галузі міжнародних відносин, міжнародної політики і державного управління, для яких це була перша вища освіта.

Ключові слова: дипломатична система, Словацька Республіка, підготовка дипломатичних кадрів, Університету ім. Я. А. Коменського в Братиславі, факультет політології і міжнародних відносин Університету ім. Матея Бела в м. Банська Бистриця.

На становлення і розвиток дипломатичної служби будь-якої держави впливають не тільки загальні закономірності розвитку дипломатії як інструменту реалізації зовнішньополітичних інтересів, державно-політичного устрою, самооцінка і реальна роль країни в системі міжнародних відносин, активність і розгалуження її міждержавних зв'язків, а й великою мірою особливості історичного розвитку держави. Для розуміння специфіки зовнішньополітичного життя сьогоднішньої Словацької Республіки (СР) необхідно

© А. Савчук, 2022

враховувати деякі факти з історії цієї країни, розвитку її дипломатичного корпусу, особливостей підготовки дипломатичних кадрів.

На становлення та розвиток дипломатичної освіти СР, як і всіх держав-учасниць Вишеградської четвірки, впливала низка чинників (більш докладно про це йдеться в нашій окремій публікації [1]). Особливо складними ці процеси відбувалися в Словацькій Республіці, оскільки тут потрібно брати до уваги особливості її історичного розвитку. Оскільки СР офіційно заявила про себе світові лише 1 січня 1993 р., цей факт істотно вплинув на розбудову дипломатичної служби та дипломатичної освіти. Формування державних структур відбувалося паралельно зі створенням дипломатичної служби та національної системи підготовки дипломатичних кадрів. Зазначимо, що вже наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. на карті Центральної Європи з'являються нові держави. Щодо розподілу Чеської і Словацької Федеративної Республіки (Чехо-Словацької Федеративної Республіки, ЧСФР), як про можливе вирішення подальшої долі держави, тоді і не йшлося. Перемовини відбувалися щодо того, як знайти таку оптимальну форму співіснування чехів та словаків у складі федерації, яка б задовольнила обидві сторони і яка б водночас забезпечила нормальне функціонування ЧСФР, однак цей процес зайшов у глухий кут [2]. Лише наприкінці липня 1992 р. учасники перемовного процесу досягли згоди щодо того, що ЧСФР буде розділена на дві суверенні держави – Чеську Республіку та Словацьку Республіку, які повинні укласти низку міжнародних угод, що регламентуватимуть їхню співпрацю та зовнішньополітичні стосунки. Згідно із законом «Про поділ Чеської і Словацької Федеративної Республіки», ухваленим Федеральним Зборами 25 листопада 1992 р. безпосередньо перед його розпуском цього органу, 31 грудня 1992 р. ЧСФР як держава припинила своє існування. Відповідно всі її повноваження перейшли до Чеської Республіки (ЧР) та Словацької Республіки (СР) як суверенних держав. Це «оксамитове розлучення» відбулося абсолютно добровільно, без будь-якого насилля з боку обидвох сторін, згідно із досягнутими домовленостями [2]. Цей час став точкою відліку становлення і розвитку словацької дипломатичної системи та організації вітчизняної дипломатичної системи освіти.

До процесу формування державної політики СР було залучено не тільки найвищий законодавчий орган (Національну Раду), найвищий виконавчий орган (уряд), до складу якого ввійшли прем'єр-міністр, керівники всіх державних відомств і заступники глави уряду, спеціально призначені Президентом СР як очільником держави, а й Конституційний і Верховний суди, окремі міністерства, які виконували державну службу відповідно до закону № 453/1992 Зборів законів СР про організацію міністерств та інших органів державної служби [3, p. 192–196]. Отже, становлення словацької дипломатичної служби відбувалося паралельно зі створенням центральних органів, які відповідали за реалізацію міжнародної політики СР: інституту президента, уряду, парламенту, міністерства закордонних справ. У державній структурі СР центральним органом, який відповідав за здійснення міжнародної політики, стало Міністерство закордонних справ (СЗС) СР, яке не лише забезпечувало захист, підтримку, просування інтересів держави та її громадян за кордоном, а також і представництво органів влади СР за кордоном, зв'язку з органами інших держав і їх представництвами в Словаччині, підготовку, координацію угод, укладення, ратифікацію і імплементацію міжнародних угод, діяльність дипломатичних представництв СР в інших державах і при міжнародних організаціях тощо.

Важливо підкреслити, що, здобувши 1 січня 1993 р. незалежність, і СР, і ЧР успадкували зобов'язання за всіма міжнародними угодами ЧСФР, які повинні були неухильно виконувати й надалі [4]. Власне, ці зобов'язання і визначили зовнішньополітичну орієнтацію Словаччини ще до того, як вона з'явилася на карті Європи як суверенна держава, і наклали відбиток на зміст підготовки дипломатичних кадрів.

Перед молодою словацькою дипломатичною системою стояло завдання – забезпечити фаховими кадрами своє представництво в міжнародному співтоваристві, оскільки вже 1 січня 1993 р. СР стала членом ОБСЄ, 19 січня 1993 р. – членом ООН, 9 лютого – членом ЮНЕСКО, 12 квітня 1993 р. – членом Міжпарламентської асамблеї Європи, 30 червня 1993 р. – членом Ради Європи [2]. Позаяк між ЧР і СР як правонаступників колишньої ЧСФР не виникало істотних конфліктних ситуацій у зв'язку з таким форматом «оксамитового розлучення», обидві суверенні держави спрямували свої зусилля на розв'язання комплексу зовнішньополітичних та численних внутрішньополітичних проблем (ідеться насамперед про створення необхідних інституцій, їх кадрове забезпечення тощо).

Перед новоствореним МЗС СР (формально виникло 1 січня 1993 р.) стояла низка завдань: розробити стратегію зовнішньополітичної діяльності, ужити заходів щодо міжнародного дипломатичного визнання СР та ін. У зв'язку із цим ключовим питанням стало забезпечення інституційних, адміністративних та кадрових ресурсів зовнішньої політики держави. Особливість розвитку словацької дипломатії на зорі створення суверенної СР полягала в тому, що в СР не було дипломатичних традицій, досвід щодо міжнародної діяльності теж був відсутній. Важливим кроком МЗС СР було визначитися із зовнішньополітичними пріоритетами: вступ до ЄС та НАТО. Успіх міжнародної діяльності був значною мірою узалежнений від випрацювання загальної шкали цінностей, курсу на демократизацію внутрішньої політики, мобілізації зусиль для забезпечення кадрових ресурсів. Нагальність розв'язання кадрових питань у галузі дипломатії прискорювало й те, що вже до 1 травня 1993 р. СР здобула дипломатичне визнання з боку 99 світових держав, за дуже стислі терміни (до пів року сформулювала пріоритети зовнішньої політики, здобула міжнародне визнання та фактично домоглася того ж міжнародного статусу, що й інші члени Вишеграду (Польща, Угорщина, Чехія).

Виокремлюємо ще одну особливість кадрової політики в галузі дипломатії, яка полягала в тому, що МЗС СР виникло на базі Міністерства міжнародних відносин Словацької Республіки, яке було сформоване ще 1990 р. унаслідок поділу компетенцій у рамках відповідних відомств ЧСФР. Упродовж 1990–1993 рр. його діяльність була орієнтована радше на розвиток культурних і регіональних відносин, аніж на співпрацю з урядами інших держав, і координувалася федеральним Міністерством закордонних справ ЧСФР у Празі. 1 січня 1993 р. Міністерство міжнародних відносин СР трансформувалося в Міністерство закордонних справ, яке із цього часу почало відповідати за реалізацію зовнішньої політики СР як самостійної та незалежної держави.

На процес розбудови дипломатичної освіти у СР вплинув і той факт, що, на відміну від ЧР, у столиці якої були концентровані всі центральні державні органи, структури, зокрема й навчальні заклади, які готували дипломатичних працівників, у СР відчувалася істотна нестача і відомств, і необхідних кадрів [5]. Щодо матеріального забезпечення дипломатичних установ, то ситуація почала вирівнюватися внаслідок поділу майна ЧСФР як федеративної держави між ЧР і СР: уже 1 січня 1993 року СР змогла відкрити свої дипломатичні представництва в 53 державах світу, а також 4 постійні місії при міжнародних організаціях.

Щодо кадрового забезпечення дипломатичних установ, відповідних відомств, представництв у міжнародних організаціях тощо, ситуація була доволі драматичною. Після поділу ЧСФР її мешканці мали право вільно вибирати громадянство. Зрозуміло, що працівники МЗС ЧСФР мали право такого вибору: або працювати в МЗС ЧР, або перейти на службу до МЗС СР. Як засвідчують джерела, більшість чехів та словаків, які тривалий час пропрацювали в Празі, вибір зробили на користь чеського МЗС, унаслідок чого СР втратила вже на старті дипломатичних працівників. Це негативно вплинуло на розвиток

дипломатичної системи у СР та позначилося на характері системи підготовки дипломатичних кадрів. До прикладу, з одного боку, відсутність високоосвічених, з іншого боку, досвідчених дипломатів, окрім іншого, призвела до гальмування процесу кадрового забезпечення як загалом зовнішньополітичного відомства (МЗС СР), так і відповідних чиновників усіх рівнів. Отже, це стало однією з найсерйозніших проблем розвитку дипломатичної служби та актуалізувало питання дипломатичної освіти в СР. Прикладом може слугувати той факт, що впродовж 1993–2004 рр. на посаді очільника МЗС змінилося шестеро осіб [3].

За таких обставин важливу роль відіграли постаті авторитетних дипломатів, які мали достатній професійний досвід, щоб стати в авангарді розбудови міжнародної діяльності молодої держави, зокрема МЗС СР. На увагу заслуговує діяльність Едуарда Кукана, який з 1998 р. очолив МЗС СР. Висококваліфікований дипломат, за плечима якого міжнародна дипломатична діяльність: з 1964 р. – праця в посольстві в Лусаці (1968-1973 рр. аташе, пізніше повірений у справах), з 1977–1981 рр. – заступник посла у Вашингтоні, 1985–1988 рр. – посол у Ефіопії, 1990–1993 рр. – член Постійної місії ЧСФР при ООН. З березня до грудня 1994 р. Е. Кукан обіймав посаду міністра закордонних справ ЧСФР, згодом [6]. Із цього часу дипломат повністю присвятив свою діяльність службі СР. Відбувся як політик (очільник Демократичної спілки Словаччини, депутатом парламенту СР (у грудні 1994 р.), після парламентських виборів 1998 р. знову очолив МЗС СР. 7 травня 1999 р Е. Кукан був призначений спеціальним представником Генерального секретаря ООН Кофі Аннана на Балканах. Під час вступу на посаду Е. Кукан актуалізував проблему підготовки дипломатичних кадрів у СР, яка тривалий час була важливим питанням словацької дипломатичної служби, сповільнювала розвиток словацької дипломатії [6].

Особливістю розвитку дипломатичної служби СР стало й те, що великий відсоток працівників МЗС Словаччини – молоді фахівці, які не мали досвіду дипломатичної роботи. Це було закономірним явищем, зумовленим тим, що в соціалістичній ЧСФР не було жодного вищого навчального закладу, який готував би фахівців-міжнародників. Ряди дипломатичних кадрів зазвичай поповнювали юристи, економісти, історики, філологи-поліглоти. Мало хто із числа дипломатичних працівників здобув спеціальну освіту. Отже, особливістю підготовки дипломатичних кадрів у СР стало те, що тут не було жодних вітчизняних традицій дипломатичної освіти.

Зазначимо, що проблему кадрового забезпечення дипломатичної галузі розв'язували шляхом навчання у стінах Київського університету імені Івана Франка на міжнародному факультеті та в Московському державному інституті міжнародних відносин (МДІМВ). Між Міністерством освіти ЧССР і Міністерством вищої освіти СРСР була укладена відповідна угода, яка регламентувала навчання громадян ЧСФР у стінах МДІМВ, де, до слова, навчався і Е. Кукан [6].

На зорі становлення словацької державності було створено два спеціальні заклади освіти, які займалися підготовкою дипломатичних кадрів. Це, зокрема, Академія міжнародних відносин та адаптації права (така спрямованість закладу була зумовлена зближенням словацької правової системи з правовою системою Євросоюзу), яку створили на базі правового (юридичного) факультету Університету ім. Я.А. Коменського в Братиславі. До Академії міжнародних відносин та адаптації права могли вступати тільки ті особи, які вже мали першу гуманітарну освіту та склали державні іспити з двох мов. Тому до змісту освіти майбутніх дипломатів не входили загальноосвітні предмети, а тільки ті, які проєктували на вузьку спеціалізацію в галузях міжнародних відносин, міжнародного права, міжнародної економіки, важливе місце в професійній підготовці дипломатичних працівників відводили мовній освіті. У зв'язку із цим великого значення надавали кадровому складу

академії. Ретельний добір висококваліфікованих фахівців із числа колишніх дипломатів, очільників МЗС, професорів Віденської дипломатичної академії тощо забезпечив належний рівень дипломатичної освіти [5]. Професійна підготовка майбутніх дипломатичних працівників тривала два роки, навчання проводилося двома мовами: словацькою та англійською. Щорічно братиславська академія готує 20–25 майбутніх дипломатичних працівників, більшість з яких найбільше затребуваних МЗС СР [7].

На відміну від братиславської Академії міжнародних відносин та адаптації права, факультет політології і міжнародних відносин Університету ім. Матея Бела в м. Банська Бистриця, який був заснований 1995 р., готував фахівців у галузі міжнародних відносин, міжнародної політики і державного управління, для яких це була перша вища освіта. Підготовка дипломатів здійснювалася силами кафедри міжнародних відносин. Навчальна програма була розрахована на п'ять років, дисципліни для студентів читалися іноземними мовами. Щороку зі стін Університету ім. Матея Бела виходило близько 100 дипломованих фахівців у галузі міжнародних відносин [8; 9, с. 123].

Отже, процес становлення й розвитку дипломатичної служби та підготовки дипломатичних кадрів у Словацькій Республіці (СР) у 90-х рр. XX ст. пройшов складний шлях. Оскільки СР офіційно з'явилася на карті світу лише 1 січня 1993 р., тому цей факт істотно вплинув на розбудову дипломатичної служби та дипломатичної освіти. У СР формування державних структур відбувалося паралельно зі створенням дипломатичної служби та національної системи підготовки дипломатичних кадрів. На розвиток дипломатичної системи у СР негативно вплинуло й те, що багато словацьких дипломатичних працівників перейшло на службу до Чеської Республіки. Це позначилося на характері системи підготовки дипломатичних кадрів. Найбільшою проблемою стала відсутність відповідних закладів, у яких би готували дипломатів. На початку 90-х рр. XX ст. було створено два навчальні заклади, які здійснювали підготовку дипломатичних кадрів: Інститут міжнародних відносин та адаптації права на базі юридичного факультету Університету ім. Я.А. Коменського в Братиславі (1991 р.), та факультет політології і міжнародних відносин Університету ім. Матея Бела в м. Банська Бистриця (1995 р.), де готували фахівців у галузі міжнародних відносин, міжнародної політики і державного управління. Таким чином, проблема кадрового забезпечення дипломатичної галузі СР, яка складається загалом молодих за віком працівників, поступово розв'язувалася.

Список використаної літератури

1. Савчук А. Основні вектори зовнішньої політики Чеської Республіки на шляху до міжнародної інтеграції (1993–2004 рр.). Вісник Львівського університету. *Філософсько-політологічні студії.* 2020. Випуск 33. С. 151–156.
2. Stein E. Czecho/Slovakia; Ethnic conflict, constitutional ussure, negotiated breakup. Michigan: University of Michigan Press, 1997. 386 p.
3. Posluch M., Cibulka L. Štátne právo Slovenskej republiky. Bratislava, Heuréka 2006. 206 p.
4. Zakony. Ustava Slovenskej republiky 6.460/1992 Zb. ako vyplyva zo zmien a doplneni vykonanych ustavnym zakonom 6.9/1999 Z.z. a ustavnym zakonom и. 90/2001 Z.z. (uplne znenie vyhlasene pod t. 135/2001 Z.z.). URL: http://www.nrsr.sk
5. Mattoš B. Svetové diplomatické školy – Diplomatische Akademie Wien. Zahraničná politika a diplomacia Slovenskej republiky v kontexte európskej. Bratislava, 2007. P. 163–167.
6. Minister Eduard Kukan. URL: http://www.foreien.gov.sk.
7. Diplomatic academy. URL: https://dakademy.flaw.uniba.sk/en/course-history/.
8. Fakulta politických vied a medzinárodných vzahov UMB. URL: http://www.fpvmv.umb.sk.
9. Дипломатия иностранных государств. Учебное пособие / под ред. Т.В. Зоновой. Москва : Московский государственный институт международных отношений (Университет), 2004. 352 с.

FEATURES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF SLOVAK DIPLOMACY THROUGH THE PRISM OF DIPLOMATIC STAFF TRAINING IN THE EARLY 90'S OF THE XX CENTURY

Andrii Savchuk
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of International Relations
Shevchenka str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

The article highlights the features of the formation and development of the diplomatic service and diplomatic staff training in the Slovak Republic (SR) in the 90s of the XX century. It is noted that this process was influenced by a number of both external and internal factors. Since the SR officially appeared on the world map only on January 1, 1993, this fact significantly influenced the development of the diplomatic service and diplomatic education. The formation of state structures took place along with the establishment of the diplomatic service and the national system of diplomatic training. It is emphasized that the peculiarity of the diplomatic staff policy was that the Ministry of Foreign Affairs of the Slovak Republic was established on the basis of the Ministry of International Relations of the Slovak Republic, which was formed in 1990 in the Czechoslovak Federal Republic. During 1990-1993, its activities were focused on the development of cultural and regional relations, to less extent - on cooperation with governments of other countries. It is concluded that the development of the diplomatic system in the Slovak Republic was negatively affected by the fact that many Slovak diplomats joined Czech Republic. This affected the nature of the diplomatic training system. The biggest problem was the lack of appropriate institutions to train diplomats. In the early 90's of the XX century. This topical issue was partly resolved by training future diplomats at the International Faculty of Ivan Franko University of Kyiv and at the Moscow State Institute of International Relations (MGIMO). At the same time, two special educational institutions were established in the Slovak Republic to train diplomatic personnel: the Institute of International Relations and Adaptation of Law on the basis of the Faculty of Law of Comenius University in Bratislava (1991), which opened new opportunities for postgraduate education and training for diplomacy, international law, as well as the Faculty of Political Science and International Relations of Matej Bel University in Banska Bystrica (1995), which trained specialists in international relations, international politics and public administration, for whom this was their first specialty.

Key words: diplomatic system, Slovak Republic, diplomatic staff training, Comenius University in Bratislava, the Faculty of Political Science and International Relations at Matej Bel University in Banska Bystrica.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 198–204
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 198–204

УДК [327:330.34](529:510)“20”
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.26

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТАЙВАНЮ ЯК ДЕ-ФАКТО ДЕРЖАВИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Ольга Теленко
Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна

У статті досліджено особливості розвитку Тайваню як сучасної де-факто держави. Окреслено історичні обставини політичного відокремлення Тайваню від материкової частини Китаю. Зазначається, що становище Тайваню в міжнародних відносинах є унікальним, адже в умовах лише часткового дипломатичного визнання йому вдалося досягти значних результатів у різноманітних сферах життя суспільства. Тайвань успішно розвивається в економічній сфері і має ефективну систему управління та демократично обраний уряд. Завдяки розвитку науки й технологій на острові йому вдалося налагодити велику мережу комерційних зв’язків по всьому світу. Наголошено, що Тайвань є важливим виробником напівпровідників, демонструє великий прогрес у розвитку біотехнологій та використанні відновлюваних ресурсів. Зазначено, що боротьба Тайваню з COVID-19 є доволі успішною і може слугувати прикладом для інших держав світу. Охарактеризовано розвиток демократії на Тайвані, а також особливості його поступового переходу від авторитаризму до демократичного режиму. Однією з найсерйозніших проблем внутрішнього розвитку острова є старіння нації, яке зростає швидкими темпами. Окреслено, що Китайська Народна Республіка, яка вважає острів своїм сепаратистським регіоном, перешкоджає входженню Тайваню в систему міжнародних відносин у якості повноправного члена. Про це свідчить політика КНР, націлена на відкликання дипломатичного визнання Тайваню низкою держав, перешкоджання його вступу в ООН та інші багатосторонні інституції. Розглянуто загострення відносин КНР і Литви в контексті зближення Вільнюсу і Тайбею. Охарактеризовано роль геополітичного розташування Тайваню, його значення для Китайської Народної Республіки, Сполучених Штатів Америки, Філіппін. Зазначено, що Тайвань встановив дипломатичні відносини з невеликою кількістю держав, однак має низку неофіційних зв’язків по всьому світу, які сприяють його успішному розвитку. Наголошено, що існує декілька сценаріїв розвитку Тайваню, реалізація кожного з них великою мірою залежить від політики КНР щодо цієї де-факто держави. Зазначається, що від подальшого політичного статусу Тайваню частково залежить боротьба США та КНР за глобальне лідерство.

Ключові слова: Тайвань, Республіка Китай, де-факто держава, міжнародне визнання, дипломатичні відносини.

Постановка проблеми. Тайвань (офіційна назва Республіка Китай) є доволі успішною де-факто державою Східної Азії. Китайська Народна Республіка вважає Тайвань сепаратистським регіоном, однак він ефективно розвивається в політичній, економічній та соціальній сферах як самостійне політичне утворення, демонструє вагомі досягнення у сфері науки і технологій. Тайвань, попри його дипломатичне визнання невеликою кількістю держав, які розташовані головно в карибському і тихоокеанському регіонах, став одним з найважливіших економічних гравців на міжнародній арені та одним з найпотужніших виробників комп’ютерних технологій. Велика кількість торговельних і культурних

© О. Теленко, 2022

зв'язків дає цій де-факто державі можливість залишатися в системі міжнародних відносин навіть за умов дипломатичної невизначеності. Геополітичне значення Тайваню важко переоцінити, оскільки від його політичного розвитку великою мірою залежать позиціонування Китайської Народної Республіки і Сполучених Штатів Америки в Азії, реалізація амбіцій Китаю щодо забезпечення територіальної цілісності своєї держави, поширення впливу Вашингтону на території, розташовані в географічній близькості від КНР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тайвань як де-факто держава перебуває в центрі уваги як українських, так і іноземних учених. Різним аспектам його розвитку присвячені роботи таких дослідників, як П. Білак, К. Бін, Н. Бутирська, Р. Буш, Б. Бартмен, Ч. Керолен, К. Купмен, Дж. Кертіс. У зв'язку із загостренням відносин між Китаєм і США в контексті дискусій про можливе вторгнення Китаю на Тайвань у майбутньому це питання активно обговорюється не лише в наукових колах, а й у засобах масової інформації.

Мета дослідження. Метою статті є дослідити особливості розвитку Тайваню як де-факто держави в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політичне відокремлення Тайваню від материкової частини Китаю відбулося внаслідок громадянської війни 1927–1949 рр. на території Китаю між силами правлячого націоналістичного уряду на чолі з партією Гоміньдан і китайськими комуністами. Після перемоги комуністичних сил на більшій частині Китаю була заснована Китайська Народна Республіка, а лідери колишньої керівної партії Гоміньдан були змушені переїхати на острів Тайвань, де вони зберегли владу.

Спочатку уряд Тайваню мав міжнародне визнання і виступав представником китайського народу в Організації Об'єднаних Націй. Однак після того, як Китайська Народна Республіка, що провадила активну політичну боротьбу за своє дипломатичне визнання, 1971 р. стала членом ООН, Тайвань втратив своє місце у цій універсальній організації й опинився в дипломатичній ізоляції, фактично перетворившись на де-факто державу. Як зазначає К. Купмен, відтоді «Тайвань існує як держава в невизначеному стані, ні під контролем Китаю, ні незалежна» [1, с. 224]. КНР вважає Тайвань своєю провінцією, а влада острова неодноразово заявляла, що готова захищати суверенітет Тайваню, його демократію і свободу навіть збройним шляхом.

Тайвань є де-факто державою з добре розвиненими неофіційними зв'язками по всьому світу. За словами Б. Бартмена, «нинішній міжнародний статус Тайваню є, можливо, найяскравішою аномалією в міжнародній системі» [2, с. 114]. Ч. Керолен оцінює Тайвань як де-факто державу з «невизначеним існуванням», що має стабільну економічну систему, «зрілий демократичний уряд і кваліфіковане населення, яке відповідає сучасним вимогам» [3, с. 429–430]. Цікаво, що Тайвань ніколи офіційно не проголошував своєї незалежності в межах кордонів територій, підконтрольних владі острова, однак, на думку президента Тайваню Цай Інвень, формальна декларація незалежності не важлива, оскільки острів і без неї є незалежною державою [4].

Зараз на Тайвані проживають 23,5 млн осіб. Це одна з найбільш прогресивних держав світу з якісною вищою освітою, ефективною медичною системою й новітніми галузями промисловості. Система охорони здоров'я Тайваню є взірцем для інших країн, про що свідчить успішна боротьба з COVID-19, яку забезпечують відлагоджена робота центрального епідемічного командного центру, прикордонні і карантинні процедури, відстеження контактів, велика кількість тестувань, оформлення сертифікатів про одужання, зазначення історії подорожей в картках медичного страхування тощо. Діяльність уряду в медичній сфері є скоординованою, виваженою і прозорою, враховується досвід боротьби з коронавірусом SARS 2003 р. [5; 6, с. 1]. Усі перелічені заходи дали можливість звести кількість

хворих і смертність від COVID-19 до відносно невеликої кількості. До того ж, з метою зменшення негативного впливу на екологію, на Тайвані з використаних захисних масок, які в природі розкладаються дуже довго, виготовляють зарядні пристрої для телефонів: із 10 тисяч масок – 40 тисяч зарядних пристроїв для телефонів [7].

Міжнародні експерти високо оцінюють рівень розвитку демократії на Тайвані. До 1987 р. на території цієї де-факто держави панувала однопартійна авторитарна система на чолі з партією Гоміньдан, однак під громадянським тиском, спрямованим на політичну лібералізацію режиму, відбувся поступовий і мирний перехід до представницької виборчої системи [5; 8]. Як вважає П. Білак, саме «демократизація Тайваню сприяла розвитку окремої тайванської ідентичності та прагненням частини населення острова «проголосити незалежність» [9, с. 57]. У партійній системі Тайваню вирізняються дві великі партії – Гоміньдан і Демократична прогресивна партія. Кожна з них має підтримку з боку малих партій і груп, які формують два політичні табори, названі за кольорами прапорів ключових партій – Синій на чолі з партією Гоміньдан і Зелений, очолюваний Демократичною прогресивною партією [5]. Згідно з дослідженням Дому свободи «Свобода в світі 2020», яке визначає рівень демократії в різних державах, Тайвань є вільною, тобто демократичною державою. Він отримав 1 бал за рівнем підтримання політичних і громадянських свобод, де 1 – їх найвищий рівень, а 7 – найнижчий [10, с. 1456]. Вибори на Тайвані є вільними, справедливими і висококонкурентними, а явка на президентських перегонах зазвичай перевищує 70% [5]. Отже, залучення Тайваню до «клубу демократичних держав» на противагу авторитарному Китаю, збільшує розрив між ними та робить перспективи їх об'єднання примарними.

Авторитарна система, яка панувала в цій де-факто державі до кінця 80-х років XX ст., залишила по собі головною мовою мандаринську з традиційними китайськими ієрогліфами, тоді як у КНР використовується їх спрощена версія. Понад 95% тайванців є етнічними ханьцями, включаючи ханьські субетноси хокло і хакка, а також тих, хто переїхав з материкового Китаю наприкінці 40-х років XX ст. разом з лідерами партії Гоміньдан [11]. За словами Ч. Керолена, населення Тайваню й населення материкового Китаю схожі з етнічної точки зору, однак «в силу обставин острів і материкова частина обрали різні шляхи» розвитку [3, с. 431]. Показово, що етнічний чинник, який зазвичай є однією з причин утворення де-факто держав, не ліг в основу утворення Тайваню, який виник головно під впливом політичних факторів.

Найбільшими демографічними проблемами на Тайвані є старіння нації та низька народжуваність. За прогнозами, до 2026 р. Тайвань стане суспільством з великою кількістю жителів літнього віку: там буде щонайменше 20% осіб у віці 65 і більше років. Приблизно 2065 р. категорія осіб у віці 65 років і більше сягне 40% населення, а отже, співвідношення осіб літнього віку до осіб репродуктивного віку буде 1:1,2 відповідно, в той час як 2018 р. це співвідношення становило 1:5 [12].

Тайвань входить до двадцятки найпотужніших економік світу [13]. Тайвань пройшов складний шлях економічного розвитку від етапу імпортозаміщення у 50-х – на початку 60-х років XX ст. до етапу експортної орієнтації. Науковий і технологічно орієнтований розвиток розпочався повною мірою у 80-х роках XX ст. Частково економічного успіху Тайваню вдалося досягти завдяки ранній мобілізації сільськогосподарського сектору острова, переходу від вирощування рису і виробництва цукру до вирощування грибів і спаржі, які були нетрадиційними культурами для острова і доволі трудомісткими у вирощуванні, і відповідній переорієнтації експорту [14, с. 38]. Сільське господарство, виконавши свою історичну місію, більше не є головним каталізатором розвитку острова.

Монтування електронної техніки, виробництво текстилю та одягу, інші галузі легкої промисловості були з часом перенесені за кордон, головно на материковий Китай, завдяки тому, що тайванські іноземні інвестиції сприяли створенню дешевого ринку в сусідніх країнах [14, с. 42–43].

Важливу роль на Тайвані відіграють високотехнологічні галузі – виробництво напівпровідників, біотехнологій і відновлюваних ресурсів [13]. Н. Бутирська називає Тайвань «глобальним економічним центром», адже тайванські компанії постачають 63% напівпровідників у світі. Компанія Taiwan Semiconductor Manufacturing Co (TSMC) є виробником більш як половини світових чипів на замовлення і близько 90% сучасних процесорів [15]. Такі тайванські підприємства, як Quanta і Foxconn, є найбільшими світовими контрактними виробниками електроніки та комп'ютерів [11].

Отже, вдало визначені пріоритети в економічній сфері та розвиток науки дали Тайваню можливість стати незамінним актором на ринку високих технологій. Можлива дестабілізація політичної чи економічної ситуації на острові загрожує не лише добробуту його населення, а й ринку технологій у сучасному діджиталізованому світі.

Відносини Тайваню з Китайською Народною Республікою залишаються складними. КНР прагне трансформування острова у спеціальний адміністративний регіон КНР за формулою «одна держава, дві системи», відповідно до якої існує лише один «Китай», і будь-яка держава, яка прагне налагодити дипломатичні відносини з КНР, повинна підтримати претензії КНР на Тайвань. Допомога з метою розвитку і торговельні угоди з КНР часто залежать від підтримки певною державою цього принципу [16]. Останнім часом у політичних і військових колах активізувалась риторика щодо можливого захоплення Китаєм Тайваню. Наприклад, адмірал США Ф. Девідсон вважає, що Тайвань перебуває у центрі уваги китайських військових і протягом наступних декількох років КНР може заволодіти ним збройним шляхом, оскільки приєднання Тайваню є одним з його найбільш амбіційних планів [17].

Відносини між Тайванем і КНР ефективно розвивалися в 2008–2016 рр., однак суттєво погіршилися після приходу до влади на Тайвані уряду Цай Інвень – лідерки Демократичної прогресивної партії. Новообраний уряд відмовився схвалити формулу, відому як «консенсус 1992 р.», за якою партія Гоміньдан, яка тоді була правлячою на острові, і Комуністична партія Китаю погодились, що Тайвань і материковий Китай є частинами «одного Китаю», без узгодження того, що означає слово «Китай» [8].

КНР намагається різними способами перешкоджати розширенню міжнародних зв'язків Тайваню. Про це свідчить нещодавній конфлікт між КНР і Литвою, спричинений тим, що, незважаючи на спротив з боку Китаю, у Вільнюсі почав роботу представницький офіс Тайваню. Це призвело до ослаблення дипломатичних відносин між Китаєм і Литвою, тиску КНР на компанії з вимогою припинення ними використання компонентів литовського виробництва, блокування в'їзду до своєї країни литовських вантажів. Попри зазначені перешкоди, Тайвань оголосив про запуск кредитної програми на суму 1 млрд дол. США для фінансування спільних проєктів литовських і тайванських компаній у шести категоріях бізнесу. Навесні 2022 р. Литва планує відкриття торгового представництва на території цієї де-факто держави [18].

Тайвань є стратегічно важливим завдяки своєму геополітичному розташуванню. Разом із Японією на півночі і Філіппінами на півдні Тайвань є частиною «першого ланцюга островів», що тягнеться уздовж берегів Китаю і перешкоджає доступу КНР до Тихого океану. У разі окупації Тайваню Китай забезпечить собі вільний вихід у Тихий океан і його військові літаки, кораблі та ракети великої дальності зможуть загрожувати таким територіям США, як Гуам чи навіть Гавайські острови. Китай також зможе контролювати

регіональні морські шляхи й загрожувати Японії, перебуваючи в зоні досягнення острова Окінава, де розташований великий військовий контингент США (понад 25 тис. персоналу). Розташовані на півдні Філіппіни також мають привід для хвилювання, оскільки південний край Тайваню знаходиться на відстані усього понад 230 миль від північного берега найбільшого острова Філіппінського архіпелагу Лусон [11]. Отже, контроль над Тайванем не лише відкривав би нові можливості для впливу Китаю в азійському регіоні, а й сприяв би його становленню як глобального лідера.

На сьогодні Тайвань має дипломатичні відносини лише з чотирнадцятьма державами – членами ООН. З 2016 р. декілька держав відкликали своє дипломатичне визнання Тайваню. Серед них африканська держава Буркіна-Фасо і центральноамериканські Панама та Сальвадор. Це сталося внаслідок кампанії КНР, спрямованої на відкликання іноземними державами визнання після погіршення відносин між Пекіном і Тайбеєм. Тайвань має неофіційні представництва 59 держав на своїй території, однак КНР наполягає на тому, щоб ці представництва не включали слово «Тайвань» у свої назви [19; 20]. З ними Тайвань пов'язують неофіційні комерційні зв'язки. Головним неофіційним союзником і захисником Тайваню є Сполучені Штати Америки. Закон про відносини з Тайванем, затверджений Конгресом США навесні 1979 р. у відповідь на визнання адміністрацією Дж. Картера Китайської Народної Республіки, зобов'язує захищати Тайвань у випадку агресії з боку Китаю [8; 21].

Участь Тайваню в роботі міжнародних організацій є обмеженою. У деяких міжнародних організаціях, зокрема у Світовій організації торгівлі та Азійсько-Тихоокеанському економічному співробітництві, Тайвань фігурує під назвою «Китайський Тайбей». Під такою ж назвою він традиційно бере участь у олімпійських іграх [21, с. 3]. Тайвань усунутий від засідань Міжнародної організації цивільної авіації, незважаючи на те, що на острові є важливі аеропорти, зокрема Таоюаньський міжнародний аеропорт, один із десяти найбільш завантажених аеропортів світу [6, с. 2–3]. Тайвань має статус спостерігача у Всесвітній організації охорони здоров'я (ВООЗ), однак його участь у Всесвітній асамблеї охорони здоров'я, яка є щорічним форумом для прийняття рішень ВООЗ, з 2016 р. заблокована Китаєм [20, с. 16].

Майбутнє Тайваню важко спрогнозувати. Зазвичай окреслюють три можливі сценарії його політичного розвитку. Перший – це успішна декларація незалежності з широким міжнародним визнанням і схвалення Китаєм нового статусу острова. Другий – довготривале перебування у нинішньому хиткому становищі. Третій – застосування Китаєм сили з метою об'єднання КНР і Тайваню. У. Браттон визначає ще один можливий сценарій, за яким Китай може використати підхід США до Куби й «задушити» Тайвань економічно [19]. Однак цей сценарій видається малоймовірним, зважаючи на те, що між Китаєм і Тайванем, попри суперечності стосовно політичного статусу останнього, існують тісні економічні зв'язки, ослаблення яких завдасть економічних збитків обом сторонам.

Висновки. Тайвань уже протягом тривалого часу перебуває у невизначеному дипломатичному статусі, однак, незважаючи на це, досяг чималих успіхів у політичному та економічному розвитку. Він має демократичний уряд, широкий спектр комерційних зв'язків і вважається найрозвиненішою в економічному плані державою серед країн, що розвиваються. Водночас обмежене міжнародне визнання не дає йому змоги посісти гідне місце в системі ООН та інших міжнародних організаціях. Головною перешкодою на цьому шляху є претензії КНР на територію Тайваню. Пекін усіляко намагається обмежувати міжнародну діяльність Тайваню за допомогою як економічних важелів, так і дипломатичного впливу. У майбутньому політичний статус Тайбею великою мірою залежатиме від політики КНР щодо острова, її геополітичних планів стосовно здобуття лідерських позицій на політичній карті світу.

Список використаної літератури

1. Koopman K.Y. Taiwan's path to independence: resolving the "one China" dispute. *Cardoso Journal of Conflict Resolution*. 2016. Vol. 18.1. P. 221–248.
2. Bartmann B. Between de jure and de facto statehood: revisiting the status issue for Taiwan. *Island Studies Journal.* 2008. Vol. 3. № 1. P. 113–128.
3. Carolan Ch.J. The «Republic of Taiwan»: a legal-historical justification for a Taiwanese declaration of independence. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75. № 2. P. 429–468.
4. Китай пригрозив Тайваню війною через прагнення до незалежності. *BBC News. Україна*. 30.01.2021. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-55870463.
5. Bush R.C. Taiwan's democracy and the China challenge. *Brookings*. 22.01.2021. URL: https://www.brookings.edu/articles/taiwans-democracy-and-the-china-challenge/.
6. McCuaig-Johnston M. Enhancing Taiwan's role in international organizations. *Canadian Global Affairs Institute*. 2021. 7 p. URL: https://www.cgai.ca/enhancing_taiwans_role_in_international_organizations.
7. Кузенко П. На Тайвані з використаних масок навчилися робити зарядні пристрої. *Уніан*. 02.02.2022. URL: https://www.unian.ua/ecology/na-tayvani-z-vikoristanih-masok-navchilisya-robiti-zaryadni-pristroji-video-11691322.html.
8. Taiwan: political and security issues. *Congressional Research Service*. 29.11.2021. URL: https://sgp.fas.org/crs/row/IF10275.pdf.
9. Білак П.П. Демократизація Тайваню та її вплив на перспективи розв'язання «тайванської проблеми». *Наукові записки*. 2007. Т. 69. С. 53–58.
10. Freedom in the world 2020 / ed. by S. Repucci. Lanham, Boulder, New York, London : Rowman & Littlefield, 2021. 1474 p. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2021-08/FIW2020_book_JUMBO_PDF.pdf.
11. Yip H. Taiwan is more than a pawn to be sacrificed to China. *Foreign Policy*. 28.10.2020. URL: https://foreignpolicy.com/2020/10/28/taiwan-threat-invasion-china/.
12. Strong M. Taiwan will be a super-aged society by 2026. *Taiwan News*. 12.02.2019. URL: https://www.taiwannews.com.tw/en/news/3636704.
13. Бутирська Н. Чи ризикне Китай захопити Тайвань силою? *ZN,UA*. 14.10.2021. URL: https://zn.ua/ukr/international/chi-rizikne-kitaj-zakhopiti-tajvan-siloju.html.
14. Taiwan in the 21st century. Aspects and limitations of a development model / ed. by R. Ash, J.M. Greene. London and New York : Routledge Taylor & Francis Group, 2007. 304 p.
15. Бутирська Н. Бунтівний острів підкорює ЄС, поки США і Китай дискутують навколо Тайваню. *ZN,UA*. 06.11.2021. URL: https://zn.ua/ukr/international/buntivnij-ostriv-pidkorjuje-jes-poki-ssha-i-kitaj-diskutujut-navkolo-tajvanju.html.
16. Been K. The difficult case of Taiwan's sovereignty. *Global Risk* Insights. 16.06.2021. URL: https://globalriskinsights.com/2021/06/the-difficult-case-of-taiwans-sovereignty/.
17. Захопити Тайвань і стати світовим лідером. Адмірал США попередив про амбіції Китаю. *HB*. 12.04.2021. URL: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/kitay-hoche-zahopiti-tayvan-i-svitove-liderstvo-prognozuye-admiral-ssha-ostanni-novini-50153485.html.
18. Тайвань проінвестує 1 мільярд доларів у Литву. *Економічна правда*. 12.01.2022. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/01/12/681341/.
19. Bratton W. Will Taiwan be the next Cuba? *The Diplomat*. 09.02.2021. URL: https://thediplomat.com/2021/02/will-taiwan-be-the-next-cuba/.
20. Curtis J. Taiwan: country profile and international relations. *House of Commons Library*. 23.06.2021. URL: https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9254/CBP-9254.pdf.
21. Colin A. What the «One China» principle means for future of Taiwan. *The Week*. 06.12.2021. URL: https://www.theweek.co.uk/news/world-news/asia-pacific/955058/what-the-one-china-principle-means-for-future-of-taiwan.

PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF TAIWAN AS DE FACTO STATE IN THE MODERN WORLD

Olha Telenko
Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations,
Department of International Relations and Diplomatic Service
Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine

The article deals with peculiarities of development of Taiwan as a modern de facto state. Historical circumstances of Taiwan's political secession from mainland China are outlined. It is noted that its position in international relations is unique as under conditions of partial diplomatic recognition Taiwan managed to achieve significant results in various spheres of the development of society. Taiwan is successful in the economic sphere, has an effective management system and democratically elected government. Due to the development of science and technology on the island, it managed to set up a large network of commercial links around the world. It is highlighted that Taiwan is an important manufacturer of semiconductors, demonstrates a great progress in the development of biotechnology and the use of renewable resources. The article states that Taiwan's fight against COVID-19 is quite successful and can be an example for other countries. The development of democracy in Taiwan as well as features of gradual transition from authoritarianism to democracy are characterized. One of the most serious problems of the internal development of the island is nation's aging which is growing rapidly. It is outlined that the People's Republic of China considers the island its separatist region and prevents Taiwan from joining the system of international relations as a full member. This is evidenced by the policy of the PRC aimed at withdrawing diplomatic recognition of Taiwan by a number of states, preventing Taiwan's joining to the UN and other multilateral institutions. The aggravation of relations between China and Lithuania in the context of rapprochement between Vilnius and Taipei is considered. Geopolitical location of Taiwan and its significance for the PRC, the USA and the Philippines is characterized. It is noted that Taiwan has established diplomatic relations with a small number of states but has a number of informal ties around the world that contribute to its successful development. It is indicated that there are several scenarios concerning development of Taiwan, the implementation of each of which largely depends on China's policy towards this de facto state. The struggle of the USA and the PRC for global leadership partly depends on the future political status of Taiwan.

Key words: Taiwan, the Republic of China, de facto state, international recognition, diplomatic relations.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 205–214
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 205–214

УДК 32.019.51
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.27

КОГЕРЕНТНІСТЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ГРОМАДЯН ЯК ЧИННИК СТІЙКОСТІ ДО ПРОПАГАНДИ

Сергій Шаповалов
Національний інститут стратегічних досліджень,
Центр суспільних досліджень
Відділ гуманітарної політики та розвитку громадянського суспільства.
вул. Пирогова, 7а, 01054, м. Київ, Україна

Сучасні дослідження велику увагу приділяють механізмам створення та поширення російської пропаганди, однак важливо розуміти також і причини вразливості громадян до пропагандистських кампаній. При цьому важливо не тільки знати, якою мірою громадяни поділяють той чи інший окремий меседж. Важливо й розуміти, наскільки послідовно вони поділяють групи меседжів, що об'єднуються у наративи. Послідовність підтримки різних меседжів свідчить про ступінь сформованості у громадян інтерпретативних рамок, через які вони сприймають події суспільно-політичного життя країни. Високий рівень сформованості інтерпретативних рамок у громадян сприятиме зменшенню ефективності інформаційних інтервенцій зовнішніх акторів.

Використовуючи матеріали репрезентативного опитування, проведеного у восьми областях Півдня та Сходу України, за допомогою факторного аналізу було сформовано три головних групи меседжів проросійської пропаганди, які найактивніше поширюються в Україні. По-перше, це група меседжів, пов'язана зі ставленням до курсу розвитку країни після 2014 року (інтерпретація подій Революції Гідності, ролі РФ у конфлікті на Донбасі), по-друге, це група меседжів, пов'язана з чинниками культурної ідентичності, які використовуються РФ для посилення розколів між мешканцями різних регіонів України (оцінка державної мовної політики, політики історичної пам'яті). По-третє, це умовна група меседжів щодо «зовнішнього управління» Україною (ставлення до антикорупційних органів, співпраці України з МВФ тощо).

Аналіз опитування показав, що лише близько 20% мешканців Півдня та Сходу України послідовно обирали або проросійські, або прозахідні інтерпретації означених подій. Решта громадян демонструють різною мірою непослідовні інтерпретації ключових суспільно-політичних подій в Україні, обираючи одночасно проросійські тлумачення для одних подій та прозахідні тлумачення для інших подій. Подібні непослідовності у інтерпретації подій суспільно-політичного життя України свідчать про можливість зовнішніх впливів на громадську думку. А тому актуальною є потреба глибше вивчати джерела формування політичного світогляду громадян України.

Ключові слова: пропаганда, меседж, вразливість, опитування, дезінформація, світогляд, наратив.

Інформаційна війна є важливою складовою гібридної війни, яку Російська Федерація вже 8 років веде проти України. Вплив на громадську думку українців дозволяє РФ невійськовими засобами провокувати внутрішню нестабільність чи деморалізацію українського суспільства; впливати на електоральні орієнтації українців та збільшувати політичну вагу лояльних до РФ політичних партій тощо.

Після 2014 року російські інформаційні інтервенції в Україні стали предметом численних досліджень неурядових організацій (наприклад, Інститут масової інформації [1], Детектор медіа [2] [3], Український кризовий медіа-центр [4] тощо). Ця проблема була усвідомлена й на державному рівні. 2017 року ухвалено нову Доктрину інформаційної

© С. Шаповалов, 2022

безпеки України, а у 2021 році створено два нових держоргани: Центр протидії дезінформації, підпорядкований РНБО [5], а також Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики [6].

Автори досліджень велику увагу приділяють механізмам створення та поширення російської дезінформації, однак важливо розуміти також і причини вразливості громадян до дезінформаційних кампаній. Адже вразливість громадян прямо пов'язана зі здатністю дезінформаційних кампаній впливати на громадську думку, а отже і спонукати громадян до певних колективних дій, в тому числі й до підтримки певного кандидата на виборах.

Для розуміння вразливості громадян України до російської дезінформації важливо не тільки знати, якою мірою вони поділяють той чи інший ізольований меседж [7]. Важливо й розуміти, наскільки послідовно вони підтримують ті чи інші наративи.

Послідовність підтримки різних наративів свідчить про ступінь сформованості у громадян інтерпретативних рамок [8], через які вони сприймають події суспільно-політичного життя країни. Високий рівень сформованості інтерпретативних рамок у громадян сприятиме зменшенню ефективності інформаційних інтервенцій зовнішніх акторів (адже громадяни відкидатимуть меседжі, які суперечать їх світогляду).

У випадку несформованості таких інтерпретативних рамок, через які людина сприймає події суспільно-політичного життя (тобто, у випадку непослідовних суспільно-політичних орієнтацій) реакція громадян на інформаційні інтервенції також буде непослідовною, що створює вразливості до зовнішніх впливів.

Зокрема це актуально для Півдня та Сходу України, де поширеність проросійських настроїв є відносно більшою [9], аніж у Центральному та Західному регіонах України. Тому метою цього дослідження є з'ясування, якій частці громадян Півдня та Сходу України властива послідовна підтримка проросійських чи прозахідних інтерпретацій актуальних суспільно-політичних подій.

Послідовність суспільно-політичних орієнтацій громадян Півдня та Сходу України

Емпірична база дослідження

Для дослідження послідовності підтримки проросійських наративів було використано дані репрезентативного опитування, проведеного ГО «Детектор медіа» у восьми південних та східних областях України: Донецькій, Луганській, Запорізькій, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській, Миколаївській та Харківській. Опитування проведене Київським міжнародним інститутом соціології з 12 листопада до 1 грудня 2020 року.

Для кожної області обсяг вибірки становив 408 респондентів, а отже загальний масив даних дослідження містить інформацію про відповіді 3264 респондентів. Статистична похибка вибірки не перевищує 1,7% для всієї вибірки, а на рівні окремих областей похибки вибірки не перевищує 5% [10, с. 9].

Анкета опитування включає низку запитань щодо суспільно-політичних орієнтацій респондентів. Загалом дослідження містить 11 суджень, які свідчать про інтерпретацію респондентом певних подій у країні. Кожне з суджень пропонує респонденту два альтернативних тлумачення актуальних подій суспільно-політичного життя в Україні та варіанти «Жодне» і «Важко відповісти», якщо респондент не підтримує обидва запропоновані анкетою судження.

У кожному із 11 суджень дві альтернативні інтерпретації містять проросійський пропагандистський меседж (пропагандистська теза) та протилежне судження (антитеза). Наприклад, у судженні про інтерпретацію сучасної мовної політики України, у якості пропагандистської тези запропонований варіант відповіді *«В цілому український уряд проводить політику витіснення російської мови з більшості сфер життя, навіть у побуті»*, натомість антитезою вважається судження *«В цілому український уряд підтримує українську мову в державних і бюджетних установах, але не утискає російську мову в більшості сфер життя та побуті»*.

Повний перелік суджень та варіантів інтерпретацій, які використовуються у рамках цього дослідження наводиться у наступній таблиці. Формулювання запитання однакове для всіх суджень: *«З нижче наведених тверджень оберіть, будь ласка, те, яке найбільше відповідає Вашій особистій думці, поглядам?»*.

Таблиця 1

Судження, щодо яких респондентам пропонувалося обрати одну з двох альтернативних інтерпретацій у опитуванні

Альтернативи щодо інтерпретації явища	Зміст явища
1. У цілому український уряд проводить політику витіснення російської мови з більшості сфер життя, навіть у побуті; 2. У цілому український уряд підтримує українську мову в державних і бюджетних установах, але не утискає російську мову в більшості сфер життя та побуті;	М1. Сприйняття державної мовної політики
1. Політика «декомунізації» спрямована на переписування історії та заперечення досягнень і подвигів у часи СРСР. 2. Політика «декомунізації» спрямована на відновлення історичних фактів, усунення легітимізації тоталітарного радянського режиму.	М2. Ставлення до політики історичної пам'яті
1. Попри зміну президента і парламенту в 2019 році, націоналісти та праворадикали мають вирішальний вплив на владу в державі 2. Після зміни президента і парламенту в 2019 році, проросійські сили отримали більший вплив на владу в країні.	М3. Роль націоналістів/ проросійських сил у політичному процесі
1. Починаючи з 2014 року, найважливіші рішення в державі ухвалюються під впливом західних держав (США, ЄС) 2. Починаючи з 2014 року, найважливіші рішення в державі залежать переважно від українських політиків.	М4. Вплив західних держав на політику України
1. Добровольці, які воювали на Донбасі на боці України, переважно йшли на фронт за пільгами, наживою та високою зарплатою. 2. Добровольці, які воювали на Донбасі на боці України, переважно йшли на фронт захищати свої сім'ї, незалежність держави та переконання.	М5. Мотиви українських добровольців у війні на Донбасі
1. Протести у Білорусі – це спроба Заходу повалити законно обраного президента Лукашенка 2. Протести у Білорусі – це народне повстання проти фальсифікації виборів Лукашенком	М6. Інтерпретація протестів у Білорусі
1. Нові антикорупційні органи (НАБУ, НАЗК, ВАКС) – це інструменти зовнішнього управління Україною. 2. Нові антикорупційні органи (НАБУ, НАЗК, ВАКС) – це незалежні структури, які борються з корупцією в державі.	М7. Ставлення до антикорупційних органів
1. Події на Майдані у кінці 2013 – на початку 2014 року – це справедливе повстання народу проти диктатури 2. Події на Майдані у кінці 2013 – на початку 2014 року – це незаконний державний переворот	М8. Сприйняття Майдану 2013-2014 років
1. Співпраця України з Міжнародним валютним фондом дає Україні необхідну економічну допомогу 2. Співпраця України з Міжнародним валютним фондом ставить Україну під зовнішнє управління	М9. Ставлення до співпраці України з МВФ
1. Конфлікт на Донбасі – це російська агресія з використанням місцевих бойовиків 2. Конфлікт на Донбасі – це внутрішній український конфлікт, громадянська війна	М10. Сприйняття конфлікту на Донбасі
1. Заборона окремих артистів і російських фільмів в Україні є необхідним кроком для захисту держави 2. Заборона окремих артистів і російських фільмів в Україні обмежує права громадян та є неприпустимою	М11. Оцінка заборони окремих фільмів і артистів з РФ

Застосування факторного аналізу для зменшення кількості змінних, які пояснюють світогляд респондентів

Аби з'ясувати послідовність підтримки респондентами пропагантистських тез чи антитез доречною виглядає побудова таблиць спряженості для різних запитань анкети. Таблиці спряженості дозволять з'ясувати, чи та людина, яка підтримує проросійську пропагандистську тезу з одного питання, підтримує такі тези і з інших питань.

Однак для побудови таких таблиць спершу необхідно зменшити кількість змінних в аналізі, адже таблиця спряженості для 11 запитань буде заплутаною та малоінформативною. Для обрання таких змінних необхідно за допомогою методу факторного аналізу виокремити декілька груп змінних (факторів), які характеризуються спільними глибшими вимірами світогляду людей.

Факторний аналіз для роботи потребує щонайменше псевдоінтервальних шкал, якими можуть виступати порядкові шкали [11, с. 8]. Тому дані опитування було перекодовано так, щоб категорії утворювали порядок. У новому представленні кожна змінна (кожне запитання) відображає ступінь прихильності респондентів до проросійських пропагандистських меседжів. На прикладі запитання про оцінку сучасної мовної політики держави, нове кодування змінних виглядає так:

Таблиця 2

Приклад набору альтернативних інтерпретацій для кожного із суджень після перекодування

З нижче наведених тверджень оберіть, будь ласка, те, яке найбільше відповідає Вашій особистій думці, поглядам?

У цілому український уряд проводить політику витіснення російської мови з більшості сфер життя, навіть у побуті	1
Важко сказати	2
У цілому український уряд підтримує українську мову в державних і бюджетних установах, але не утискає російську мову в більшості сфер життя та побуті	3

Тобто варіант з проросійською пропагандистською тезою відображає найбільший ступінь прихильності респондента до проросійського меседжа з цього питання. Варіант «Важко сказати» (включає відповіді «Важко сказати» і «Жодне» з оригінального формулювання запитання) відображає менший ступінь прихильності до проросійського меседжа з певного питання (у цьому випадку – мовна політика). Варіант з антитезою відповідно відображає найменший ступінь прихильності респондента до проросійського меседжа.

Результати факторного аналізу: виділення груп меседжів, підтримка яких обумовлюються схожими світоглядними установками

Одним з головних елементів факторного аналізу, на якому базуються подальші розрахунки факторів, є побудова кореляційної матриці для спостережених ознак (власне, конкретних меседжів, які вимірювалися у дослідженні). Для 11 меседжів, кореляційна матриця виглядає наступним чином:

У таблиці для позначення назв змінних використані умовні назви, що використовувалися у Таблиці 1. Ліва частина таблиці містить значення кореляційного коефіцієнту, права – рівень статистичної значущості зв'язку.

Як видно з кореляційної матриці, хоч і з різною силою, але усі змінні попарно корелюють між собою (парні зв'язки усіх змінних між собою є статистично значущими). Це означає, що існує чинник, який на загальному рівні обумовлює схильність респондентів підтримувати всі запропоновані пропагандистські меседжі. Однак цей один чинник важко чітко окреслити, а по-друге, деякі змінні корелюють між собою сильніше, ніж інші. Факторний аналіз і покликаний з'ясувати ці групи меседжів.

Таблиця 3

Кореляційна матриця для 11 змінних, які відображають відповіді респондентів на питання анкети про інтерпретації актуальних подій

	M1	M2	M3	M4	M5	M6	M7	M8	M9	M10	M11
M1	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
M2	0.37	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
M3	0.32	0.35	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
M4	0.28	0.36	0.27	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
M5	0.28	0.28	0.27	0.23	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
M6	0.27	0.35	0.30	0.26	0.34	1.00	0.0	0.00	0.00	0.00	0.00
M7	0.23	0.25	0.24	0.22	0.23	0.26	1.00	0.00	0.00	0.00	0.00
M8	0.27	0.29	0.28	0.22	0.43	0.35	0.21	1.00	0.00	0.00	0.00
M9	0.22	0.29	0.23	0.28	0.26	0.25	0.21	0.36	1.00	0.00	0.00
M10	0.26	0.27	0.31	0.17	0.35	0.32	0.21	0.40	0.29	1.00	0.00
M11	0.24	0.29	0.28	0.21	0.29	0.20	0.19	0.36	0.38	0.38	1.00

Для проаналізованої вибірки значення тесту Кайзера-Майєра-Олкіна дорівнює 0,894, що означає придатність даних до застосування факторного аналізу. Було обрано косокутне обертання даних (англ. *oblimin*), оскільки таке обертання припускає кореляцію факторів, що дуже імовірно у нашому випадку, і в принципі у соціальних науках майже не існує явищ, зовсім не пов'язаних одне з одним [12].

Видобування факторів за автоматичним критерієм власних значень (*eigenvalue*) більше 1 дозволило виокремити два фактори, які сумарно пояснюють близько 45% дисперсії даних. Таблиця факторних навантажень (кореляцій виділених факторів із окремими змінними [13]) виглядає наступним чином:

Таблиця 4

Факторні навантаження при виділенні двох факторів за критерієм власного значення (eigenvalue) більше 1

Pattern Matrix		
	Components	
	1	**2**
1. Оцінка державної мовної політики	0.654	
2. Ставлення до політики історичної пам'яті	0.720	
3. Оцінка ролі націоналістів чи проросійських сил у політичному процесі	0.534	
4. Вплив Західних держав на внутрішню політику України	0.759	
5. Мотиви добровольців у війні		-0.579
6. Інтерпретація протестів у Білорусі	0.445	
7. Ставлення до антикорупційних органів	0.531	
8. Сприйняття Майдану 2013-2014 років		-0.763
9. Ставлення до співпраці України з МВФ		-0.567
10. Сприйняття конфлікту на Донбасі та ролі в ньому РФ		-0.753
11. Оцінка заборони в Україні трансляції окремих російських фільмів і виступів окремих артистів		-0.722

Як видно з таблиці факторних навантажень, до першого фактору потрапляють різні за тематикою пропагандистські меседжі: ставлення до урядової мовної політики, декомунізації, «радикалів», два меседжі щодо зовнішнього управління та інтерпретація подій в Білорусі. До другої групи змінних, за якими стоїть певна латентна змінна (світоглядна установка), також потрапили доволі різні меседжі: сприйняття ролі добровольців у війні та сприйняття конфлікту на Донбасі загалом, ставлення до МВФ та заборони російських артистів, розуміння Майдану 2014 року.

Інтерпретація груп пропагандистських меседжів стає чіткішою, якщо вручну створити запит на виокремлення з даних більшої кількості факторів, власні значення (англ. *eigenvalue*) яких можуть бути дещо меншими за 1. Штучне виділення з наявних даних 5 факторів створює таку таблицю факторних навантажень:

Таблиця 5

Факторні навантаження при виділенні п'яти факторів

Pattern Matrix					
	Components				
	1	**2**	**3**	**4**	**5**
1. Сприйняття мовної політики					0.728
2. Ставлення до політики історичної пам'яті					0.509
3. Роль націоналістів/ проросійських сил у політичному процесі					0.751
4. Вплив Західних держав на внутрішню політику України		0.766			
5. Мотиви українських добровольців у війні на Донбасі	0.764				
6. Інтерпретація протестів у Білорусі	0.730				
7. Ставлення до антикорупційних органів				1.006	
8. Сприйняття Майдану 2013-2014 років	0.690				
9. Ставлення до співпраці України з МВФ			0.704		
10. Сприйняття конфлікту на Донбасі та ролі в ньому РФ	0.447				
11. Оцінка заборони окремих фільмів і артистів з РФ			0.767		

Як бачимо, кількість змінних, які «навантажують» той чи інший фактор істотно знизилася. **Перший фактор**, який пов'язаний із чотирма змінними, можна інтерпретувати як *«ставлення до курсу розвитку країни після 2014 року»*. Події Революції Гідності та війна на Донбасі стали поворотними подіями в історії незалежної України у 2014 році, а отже й ставлення до цих подій великою мірою обумовлюватиме сприйняття громадянами й менш вагомих подій суспільно-політичного життя. До цього ж фактору відноситься і меседж про події в Білорусі, підтримка якого найімовірніше пов'язана з тим, як громадяни розуміють українську Революцію Гідності.

Ще один фактор об'єднує змінні, що відображають ставлення громадян до сучасної мовної політики в Україні, декомунізації як складової сучасної політики національної пам'яті, а також ставлення до меседжу про «радикалів-націоналістів». Інтерпретувати цей фактор можна як *«чинники культурної ідентичності, які використовуються РФ для посилення розколів між мешканцями різних регіонів України»*. Зокрема, ці меседжі використовуються РФ для посилення в українців Півдня та Сходу України почуття культурної відмінності від мешканців Західної України. Звідси ж і меседж про «радикалів-націоналістів», які «насильно насаджуватимуть свою культуру» мешканцям Сходу та Півдня.

Окрім того, **ще три фактори (стовпчики 2-4 таблиці) сформовані фактично однією змінною кожен**. З огляду на зміст змінних, які складають основне навантаження цих факторів, не важко зрозуміти, що ці змінні є різними аспектами великого російського наративу про зовнішнє управління Україною [14]. Однак те, що ці меседжі не об'єднуються в один фактор, свідчить, що підтримка українцями меседжів антикорупційні органи, МВФ та вплив західних держав є вельми непослідовною. А отже, можна говорити, що у свідомості громадян України не сформовано послідовного наративу про зовнішнє управління, який би дозволяв їм послідовно формувати ставлення і до МВФ, і до антикорупційних органів тощо.

До цих же факторів «зовнішнього управління» відноситься і змінна, яка стосується меседжу про заборону в Україні окремих російських фільмів та артистів. Зміст цієї змінної вибивається з логічного ряду інших трьох змінних, які стосуються зовнішнього управління. Хоча, неважко уявити, що у свідомості громадян такі заборони якраз і сприймаються як вияв зовнішнього управління («такі заходи Україна здійснює на шкоду собі, але на догоду західним країнам»).

Послідовність підтримки пропагандистських меседжів

Таким чином, виділивши три групи меседжів, можна побудувати таблицю спряженості для меншої кількості змінних, кожна з яких представляє одну з виділених груп меседжів. Змінною, яка представляє перший фактор (групу меседжів, що відображають ставлення до курсу розвитку країни після 2014 року), обрано змінну про ставлення до ролі добровольців у війні, оскільки ця змінна має найбільше факторне навантаження для цього фактору.

Змінною, яка представляє групу меседжів про культурні чинники ідентичності, обрано змінну про ставлення громадян до сучасної державної мовної політики (змінна про «радикалів-націоналістів» хоч і має дещо вище факторне навантаження для цього фактору, але альтернативи для цього питання сформульовано таким чином, що дозволяють багато проміжних інтерпретацій, які не охоплені обома запропонованими альтернативами). Змінною, яка представляє серію наративів про зовнішнє управління, обрано змінну про ставлення до антикорупційних органів.

Таблиця 6 спряженості для обраних змінних виглядає наступним чином:

Кожна з трьох змінних має по три градації (пропагадистська теза – важко сказати – антитеза), а отже утворюється 27 можливих «профілів» респондентів [15], тобто усіх можливих комбінацій відповідей респондентів на ці запитання. Для кожного «профілю» відображені частоти (кількості громадян у вибірці, які відповіли на ці три питання певним чином), а також відсотки (частки респондентів, для яких справдилася певна комбінація відповідей, від усього обсягу вибірки).

Як можна побачити у таблиці, 11,5% громадян Півдня та Сходу України демонструють послідовність у підтримці всіх трьох російських пропагандистських тез щодо ролі добровольців у війні, мовної політики в Україні та антикорупційних органів. Послідовно підтримують сучасні українські інтерпретації всіх цих трьох явищ 9%. **Для решти 80% громадян Півдня та Сходу України властиві змішані ставлення щодо цих трьох питань.**

Якщо зробити критерій когерентності світогляду менш строгим та припустити, що до когерентних світоглядів обох полюсів можуть належати профілі, що містять одну відповідь «Важко сказати», то кожен з полюсів представлятимуть по чотири профілі респондентів (у таблиці виділені сірим).

Таким чином, відносно послідовними прихильниками проросійських тез є 23% мешканців Півдня та Сходу України, і також 23% мешканців цих регіонів є відносно послідовними прихильниками сучасних українських інтерпретацій. Решта 54% респондентів при відповіді на ці три маркерні запитання давали непослідовні відповіді, одночасно підтримуючи пропагандистські тези та прозахідні інтерпретації подій суспільно-політичного життя України.

Таблиця 6

Таблиця спряженості для трьох маркерних запитань, що репрезентують виділені групи пропагандистських меседжів

M5 (добровольці)	M1 (мова)	M7 (антикор. органи)	К-сть респондентів	% від вибірки
Пропагандистська теза	Пропагандистська теза	Пропаганд.теза	365	11.5%
		Важко сказати	163	5.1%
		Антитеза	44	1.4%
	Важко сказати	Пропаганд.теза	31	1.0%
		Важко сказати	43	1.3%
		Антитеза	6	0.2%
	Антитеза	Пропаганд.теза	179	5.6%
		Важко сказати	102	3.2%
		Антитеза	62	2.0%
Важко сказати	Пропагандистська теза	Пропаганд.теза	168	5.3%
		Важко сказати	140	4.4%
		Антитеза	22	0.7%
	Важко сказати	Пропаганд.теза	32	1.0%
		Важко сказати	84	2.6%
		Антитеза	7	0.2%
	Антитеза	Пропаганд.теза	82	2.6%
		Важко сказати	137	4.3%
		Антитеза	51	1.6%
Антитеза	Пропагандистська теза	Пропаганд.теза	172	5.4%
		Важко сказати	92	2.9%
		Антитеза	79	2.5%
	Важко сказати	Пропаганд.теза	67	2.1%
		Важко сказати	136	4.3%
		Антитеза	38	1.2%
	Антитеза	Пропаганд.теза	249	7.8%
		Важко сказати	341	10.7%
		Антитеза	286	9.0%

Джерела формування суспільно-політичних орієнтацій: перспективи подальших досліджень

Відсутність у значної кількості громадян стійких інтерпретативних рамок, за допомогою яких вони тлумачать події суспільно-політичного життя України, лишає простір для насадження цим громадянам тих чи інших інтерпретацій, в тому числі це насадження може відбуватися з боку іноземних політичних акторів.

Тому важливими є подальші дослідження джерел формування політичного світогляду громадян України, особливо тих, які не мають стійких переконань та можуть піддаватися зовнішнім впливам. Які джерела інформації впливають на політичні орієнтацій та електоральні вподобання цих громадян? Якими логіками вони керуються при виборі джерел, яким можна довіряти? Які властивості інформаційних повідомлень є важливими для впливу на електоральний вибір цих громадян?

Ці питання є важливими, оскільки ці громадяни також є учасниками виборчого процесу та з огляду на їх чисельність можуть істотно чи навіть вирішальним чином впливати

на формування політичних еліт країни. Потенціал кількісних методів дати відповіді на ці запитання є обмеженим, натомість ефективним методом у цьому випадку є якісні методи, зокрема глибинні інтерв'ю та фокус-групи, які дозволять глибше розкрити окреслені вище дослідницькі питання.

Список використаної літератури

1. Фейки і наративи. *Інститут масової інформації.* URL: https://imi.org.ua/monitorings/fakes-and-narratives (дата звернення: 20.01.2022).
2. Єгорова А. 37% проросійської дезінформації в українських медіа спрямована проти західних країн — дослідження IMI та «Детектора медіа. *Детектор Медіа.* 2021. URL: https://bit.ly/3w8XBpR (дата звернення: 15.01.2022).
3. Бурковський П. Медведчук – кум, але «Північний потік» дорожчий. Огляд проникнення російської пропаганди у травні 2021 року. *Детектор Медіа.* 2021. URL: https://bit.ly/3hibAEo (дата звернення: 10.01.2022).
4. Огляд основних інформаційних операцій Російської Федерації щодо пандемії COVID-19. *Український кризовий медіа-центр.* 2021. URL: https://bit.ly/3qHr09E (дата звернення: 23.01.2022).
5. Президент затвердив Положення про Центр протидії дезінформації. *Президент України*. 2021. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-zatverdiv-polozhennya-pro-centr-protidiyi-dezinfor-68317 (дата звернення: 15.01.2022).
6. Презентовано Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. *Кабінет Міністрів України.* 2021. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-centr-strategichnih-komunikacij-ta-informacijnoyi-bezpeki (дата звернення: 15.01.2022).
7. Why Conspiratorial Propaganda Works And What We Can Do About It: Audience Vulnerability and Resistance to Anti-Western, pro-Kremlin Disinformation in Ukraine. *ARENA programme*. 2021. URL: https://cutt.ly/cmdzqaE (дата звернення: 17.01.2022).
8. D. Snow, R. Benford. Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*. 2000. Vol. 26. P. 611–639.
9. Що пережили Україна та світ у 2020 році й чого нам чекати 2021-го: політичні й економічні прогнози. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. 2021. URL: https://bit.ly/3hoSPiD (дата звернення: 15.01.2022).
10. По той бік екрана: аналіз медіа споживання та дезінформації в українському інформаційному середовищі. *Детектор Медіа.* 2021. URL: https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/188114/On_the_other_side_DM_final_UKR_WEB.pdf (дата звернення: 15.01.2022).
11. Ильясов Ф.Н. Шкалы и специфика социологического измерения. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*. 2014. № 1. С. 3–16.
12. Factor Analysis Using SPSS. *Dr. Todd Grande.* 2014. URL: https://youtu.be/pRA3Wapx7fY (дата звернення: 19.01.2022).
13. Главные компоненты и факторный анализ. *StatSoft. Электронный учебник по статистике.* URL: http://statsoft.ru/home/textbook/modules/stfacan.html (дата звернення: 19.01.2022).
14. У семи послов: Откуда пошло и как работает внешнее управление на Украине. *Российская газета*. 2021. URL: https://rg.ru/2021/08/18/u-semi-poslov-otkuda-poshlo-i-kak-rabotaet-vneshnee-upravlenie-na-ukraine.html (дата звернення: 21.01.2022).
15. 3d Loglinear 1 / 3-мерный логлинейный анализ. *Алексей Ротмистров.* 2015. URL: https://youtu.be/skOkJwJA-M4 (дата звернення: 19.01.2022).

COHERENCE OF CITIZENS' SOCIO-POLITICAL ORIENTATIONS AS A FACTOR OF RESISTANCE TO PROPAGANDA

Serhii Shapovalov
National Institute for Strategic Studies,
Center for Society Studies, Department for Research of Civil Society and Reintegration
Pyrohova str., 7a, 01054, Kyiv, Ukraine

Contemporary research pays a great deal of attention to the mechanisms of Russian propaganda creation and dissemination. However, it is also important to understand the reasons why citizens are vulnerable to propaganda campaigns. It is important not only to know how much citizens agree with this or that message, but also to understand how consistently they share groups of messages that are combined into narratives. The consistency of support for different messages indicates that citizens have formed an interpretative framework through which they perceive events in the socio-political life of the country. The formation of a clear interpretative framework among citizens will help to reduce the effectiveness of information interventions on the part of external actors.

Using the data of a representative survey conducted in eight regions of the South and East of Ukraine, a factor analysis was used to identify three main groups of messages of pro-Russian propaganda, which are most actively disseminated in Ukraine. First group of messages is related to the attitude to the course of the country's development after 2014 (interpretation of the events of the Revolution of Dignity and the role of Russia in the conflict in Donbas). Second group of messages related to the factors of cultural identity, which are used by the Russian Federation to strengthen the cleavages between the residents of different regions of Ukraine (the attitude to the state language policy and the policy of historical memory). Third group of messages is related to the "external management" of Ukraine (attitude to anti-corruption bodies, Ukraine's cooperation with the IMF).

The analysis of the survey showed that only about 20% of residents of the South and the East of Ukraine consistently chose either pro-Russian or pro-Western interpretations of the mentioned events. The rest of the citizens demonstrate somewhat inconsistent interpretations of the key socio-political events in Ukraine, choosing simultaneously pro-Russian interpretations of some events and pro-Western interpretations of other events. Such inconsistencies in the interpretation of events in the socio-political life of Ukraine testify to the possibility of external influences on public opinion. That is why it is important to study the sources of formation of the political worldview of Ukrainian citizens more deeply.

Key words: propaganda, message, susceptibility, opinion poll, disinformation, outlook, narrative.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 40, с. 215–223
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 40, p. 215–223

УДК 304.2:329.63 (4)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2022.40.28

«НОВА ПОЛІТИКА» ЯК НАСЛІДОК ЦІННІСНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ: ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ІНСТИТУЦІЙНОГО РОЗВИТКУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

Геннадій Шипунов
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

Вікторія Швець
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

Глобальні трансформації суспільного життя в цілому та політичного процесу зокрема, що відбулися наприкінці XX ст., та зумовлені ними наслідки стали причиною підвищеного інтересу науковців до феномену «нової політики». Стрімкий соціально-економічний розвиток та культурний прогрес зумовили ускладнення структури ціннісно-світоглядних та прагматично-раціональних орієнтирів політичної діяльності. Через таке оновлення основ політичної діяльності «стара політика» вже не могла повною мірою задовольняти потреби громадян та відповідати віянням часу. Як наслідок, виникає якісно інший вимір політичної діяльності, який відповідає сучасному соціоекономічному та політичному контексту.

Саме перехід передових індустріальних країн на постіндустріальну стадію існування та розвитку ознаменувався формуванням так званої «нової політики». В останні десятиліття спостерігається явна демократизація групових дискурсів, на політичну арену виходять нові актори, а на порядку денному акценти зміщуються на нематеріальні постіндустріальні проблеми. Утім і старі матеріальні питання не втрачають своєї актуальності. Питання особливостей вияву та взаємозв'язку між проблематикою «нової» та «старої» політики залишається актуальним. Тож у статті досліджено феномен «нової політики», його ґенезу, особливості трансформації, тенденції розвитку та особливості вияву в межах політичних систем країн Західної Європи як регіону в рамках якого формуються постіндустріальні тенденції світового розвитку.

Ключові слова: «нова політика», «нові ліві», «нові праві», тиха революція, матеріальні та постматеріальні цінності, цінності виживання, цінності самовираження.

Сучасний світ з його динамічними трансформаційними процесами ставить перед науковою спільнотою досить багато питань, що потребують глибокого осмислення та детального дослідження. Одним із них є специфіка політичних процесів, тенденції його змін та розвитку в сучасних, постіндустріальних суспільствах. Трансформації, які відбуваються в сучасному світі, породили зовсім новий тип людини та сформували принципово новий тип мислення та спілкування.

Науково-технічна революція в середині XX ст. зумовила кінець індустріалізму. Як наслідок, відбувається процес витіснення фізичної праці у промисловості та сільському господарстві. У провідних країнах світу в цих галузях залишилося працювати не більше 10% зайнятих у національному господарстві. Розвинені країни Заходу перейшли до якісно нового стану економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на

© Г. Шипунов, В. Швець, 2022

користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Економіка стає соціально орієнтованою. Поглиблюється інтернаціоналізація та глобалізація господарського життя, а отже, зростає залежність країн від світової торгівлі та діяльності транснаціональних корпорацій.

Крім того, плани класичних ідеологічних проєктів виявились надмірно глобальними та негнучкими. Ліберальний проєкт забезпечення універсальних прав і свобод для всіх був поставлений під сумнів через діяльність окремих груп, які в боротьбі за власні права, просувають свої інтереси та відстоюють побудову лише власної культури та ідентичності, нівелюючи значення інших суспільних утворень. Марксистський проєкт всесвітньої революції був замінений на локальну боротьбу та сконцентрувався на більш скромних реформістських цілях. Усі ці трансформації мали значний вплив на індивідів та специфіку їхнього мислення. Зміна цінностей, вибух нігілізму та хаос, який породив постмодерн, не могли не відобразитись на світогляді суспільства та його фундаментальних цінностях.

Тож можна цілком обґрунтовано стверджувати, що проблема дослідження якісного переформатування традиційних політичних інститутів як наслідку кардинальної трансформації сутнісних характеристик суспільства, його політичної структури, є актуальним дослідницьким завданням сучасної політології. Важливим напрямом такого роду наукових пошуків є визначення та теоретичне осягнення тих змін, яких зазнали політичні партії як невід'ємні елементи сучасних політій, зокрема їхня соціальна база, ідеологічна основа та організаційна структура. Особливої актуальності це питання набуває з огляду на необхідність здійснення подальших досліджень щодо визначення наявності, стану й перспектив розвитку політичних партій та рухів «нової політики» у перехідних суспільствах пострадянського простору, зокрема й в Україні.

Підходи до трактування та дослідження особливостей становлення «нової політики» вивчали К. Гільдебрандт, Р. Далтон, Ф. Мюллер-Роммель, В. Мілер, Т. Левітан, Т. Погунтке, Р. Інглхарт. Необхідно наголосити, що західна політична наука представлена цілим комплексом ґрунтовних досліджень еволюції політичних партій та партійних систем в умовах формування «нової політики» постіндустріального суспільства. Про це свідчать праці, зокрема, Р. Далтона, Т. Погунтке, Р. Хармела, С. Фланагана, Х. Кітшельта, П. Ігнаці, М. Тевіттс, А. Сікка. Натомість можемо констатувати, що визначена проблема є мало дослідженою у рамках української політології. Окремі її аспекти аналізують у своїх працях Ю. Шведа, А. Романюк, М. Кармазіна, А. Шеховцов, Ю.Остапець.

Тож, попри те, що існує значна кількість досліджень вияву «нової політики» в західноєвропейською політичному полі (як-от дослідження нових партій та рухів), питання ціннісних трансформацій та їхнього впливу на політичну сферу в країнах Західної Європи залишається недостатньо дослідженою.

Саме тому метою статті є дослідження культурних та ціннісно-ідейних трансформацій, що зумовили формування та утвердження «нової політики», а також з'ясування особливостей цього феномену як нового виміру політичного поля в країнах Західної Європи.

Одним із перших таку зміну аксіологічних орієнтирів в межах суспільно-політичного життя обґрунтував у 1971 р. Р. Інглхарт: «Ця трансформація, здається, змінює основні ціннісні пріоритети даних поколінь внаслідок зміни умов, що впливають на їхню основну соціалізацію» [13, с. 991]. У повоєнний період уряди усіх країн були сконцентровані на подоланні проблем, пов'язаних із економічним зростанням, стабільністю та безпекою. Консолідовані зусилля усіх політичних акторів дали змогу врегулювати ці аспекти. Як наслідок, зі зникненням цих конфліктів із поля зору, а також завдяки економічному зростанню та щедрим системам соціального забезпечення після Другої світової війни громадяни розвинених індустріальних товариств могли сприймати стан безпеки та стабільності

як належне. Це спровокувало поступове зростання популярності постматеріальних цінностей, які підкреслюють індивідуальну самостійність, самовираження та екологічну стабільність [12, с. 22].

«Такий культурний перехід відбувається у провідних індустріальних суспільствах; він починається від покоління, що виросло за умов, в яких виживання сприймається як очевидне. Ці цінності пов'язані з усе більшою увагою до захисту довкілля, руху жінок і зростаючих вимог участі у процесі прийняття рішень в політичному й економічному житті. За останні двадцять п'ять років ці цінності істотно поширилися у всіх провідних індустріальних країнах» [17, с. 4]. Подальші дослідження та висновки Р. Інглхарта ґрунтувались на серії транснаціональних опитувань, що проводились у десятках країнах по всьому світу щороку, починаючи з 1973 р. Саме на основі цих емпіричних даних, які збирались та аналізувались не один рік, Р. Інглхарт створив одну з найбільш повних теорій для розуміння сучасної моделі політичних змін [14].

Дослідник у своїх працях керується такою тезою: «Розвиток пов'язаний з синдромом передбачуваних змін від абсолютних соціальних норм до більш раціональних, толерантних, довірливих та постмодерних цінностей» [17, с. 4]. Він виділяє два основні параметри міжкультурної варіації: традиційні/світсько-раціональні цінності і цінності виживання/самовираження. Параметр виживання/самовираження стосується аспектів, що характеризують постіндустріальне суспільство. Один з центральних компонентів стосується поляризації між матеріальними і постматеріальними цінностями. Саме тому ми здебільшого звертатимемось до цього виміру теорії в нашому дослідженні.

За твердженням Р. Інглхарта, «високий рівень умов життя – результат тенденцій, що виникли відносно недавно: наразі це прослідковується лише у постіндустріальних суспільствах. У деяких державах, що розвиваються, ці вияви лише починають з'являтись за умови наявності стабільного економічного зростання» [17, с. 14]. Суспільства, у яких превалюють матеріальні цінності (тобто цінності виживання), «демонструють відносно низький рівень суб'єктивного добробуту, низький рівень здоров'я та низький рівень міжособистісної довіри, вони є відносно нетолерантними щодо груп поза суспільством, слабо підтримують гендерну рівність, наголошують на матеріалістичних цінностях, мають відносно високий рівень віри в науку та технології, виявляють відносно низьку активність щодо захисту довкілля та є відносно прихильними до авторитарного управління». У той час як держави, громадяни яких акцентують увагу здебільшого на постматеріальній проблематиці, «мають схильність виявляти протилежні преференції у цих питаннях» [17, с. 27].

Серед основних змін, причинами яких є актуалізація постматеріальних цінностей, особливо помітним, за Р. Інглхартом, є спад політичного конфлікту, що базується на традиційних розколах лівих-правих та соціальних класів; підйом нових соціальних рухів та «зелених» політичних партій, зростання уваги до питань індивідуальної автономії та способу життя, вразливість держав загального добробуту [12, с. 12].

Усе це, на думку дослідника, лежить в основі зміни сутності політичного процесу і виникнення феномену «нової політики». Р. Інглхарт стверджує, що переважно саме «постматеріальні цінності лежать в основі багатьох нових соціальних рухів, адже постматеріалісти підкреслюють принципово інші ціннісні пріоритети від тих, які домінували в індустріальному суспільстві протягом багатьох десятиліть» [12, с. 373]. Громадяни, основою світогляду яких є цінності самовираження, беруть активнішу участь у різного роду неінституційних рухах та протестах. Крім того, навіть криза держави загального добробуту та підвищення недовіри громадян до своїх національних урядів, характерні «новій політиці», є відображенням впливу постматеріальних настроїв [21, с. 351].

Попри те, що теорія Р. Інглгарта ґрунтується на бінарній опозицій матеріальний/постматеріальний і він пов'язує їх зі «старою» та «новою політикою» відповідно, процеси, за допомогою яких «нові» культурні пріоритети чи політичні цілі часто можуть бути інтегровані у вже наявні політичні установки та орієнтації, відбуваються паралельно із політичною діяльністю на основі матеріальних цінностей. Тобто, цінності виживання (матеріальні) та цінності самовираження (постматеріальні), не є взаємозаперечними, радше доповнюють один одного. Проте один із аксіологічних кластерів є домінуючим, а який саме – залежить від економічного розвитку держави [17, с. 3].

Фактично сучасна вісь політичної боротьби – це два взаємопов'язані виміри: традиційний уклад «ліві-праві», який спирається на притаманні модерну соціально-економічні лінії поділу, та новий конфлікт між традиційними та постматеріальними суспільними цінностями. Тож ідеологія не тільки не застаріла, а й оновилась за рахунок нових питань постматеріального характеру [2, с. 103]. Через складну структуру ціннісних та ідеологічних орієнтацій, спричинену появою на політичній арені постматеріальних цінностей, партійні програми немов існують у декількох площинах, що значно ускладнює процес їхнього аналізу. Сьогодні доречно говорити саме про процеси, за яких більш обмежені і локальні ідеології створюють власні форми політичного дискурсу і визначають нові пріоритети політичної діяльності.

Теорія Р. Інглхарта про трансформацію ціннісних орієнтирів у постмодерних суспільствах та їхній розподіл на матеріальні та постматеріальні дає основи для розуміння специфіки аксіологічного аспекту «нової політики». Виникнення кластеру постматеріальних цінностей, про яку говорив дослідник, та їхня актуалізація в межах політичного поля призвели до трансформації традиційного ліво-правого партійно-ідеологічного поділу та доповнення класичних матеріальних конфліктів оновленими, тобто такими, які базуються на цінностях самоактуалізації. Такий плюралізм ідей, їхня асиметричність та непостійність і є однією із ознак «нової політики».

У європейській політичній науці одними з перших концепцію «нової політики» представили К. Гільдебрандт і Р. Далтон, які досліджували вибори у Німеччині 1976 р. Вчені розглядали це явище як доповнення або навіть заміну «старої політики». Вони трактували її крізь призму проблемних та аксіологічних орієнтирів, демонструючи спорідненість концепції «нової політики» з теорією культурно-ціннісних трансформацій Р. Інглхарта [6, с. 15]. Згодом Р. Далтон конкретизував попереднє визначення, акцентувавши саме на переході від «старої політики», яка базувалась на «цінностях економічного зростання, безпеки та традиційного способу життя» до цінностей «нової політики», яка ґрунтується на ідеях «індивідуальної свободи, соціальної рівності та підвищення якості життя» [8, с. 81].

На думку Т. Погунтке, «нова політика» характеризується такими основними ознаками: по-перше, часткова зміна політичного порядку денного призводить до того, що особливого значення набувають такі політичні питання, як захист навколишнього середовища, права людини, роззброєння, проблеми третього світу та самореалізація. По-друге, набувають все більшої легітимності та використання неконвеційні типи політичної участі: бойкоти, демонстрації, блокади, захоплення будинків та будівельних ділянок. По-третє, прихильниками «нової політики» є особливі соціальні групи: це, переважно, молоді люди з вищою освітою, новий середній клас, який відносно далекий від виробничих процесів [20, с. 77–78].

Крім того, за його твердженням, можна виділити п'ять способів впливу «нової політики» на партійні системи: 1) виникнення різноманітних нових соціальних рухів, які пов'язані з новими політичними вимогами, наприклад, пацифістські й екологічні рухи; 2) перехід малих партій під контроль прибічників «нової політики» та їхня трансформація

у партії «нової політики»; 3) розкол великих «старих» лівих партій на традиційні ліві партії та ліві групи постматеріалістів; 4) політичне відчуження орієнтованих на питання «нової політики» груп суспільства та їхня відмова від підтримки політичної системи. Таке відчуження відбувається у разі невдачі, якої зазнають нові соціальні рухи, та/або їхнього придушення владою; 5) створення нових політичних партій головно тими силами, які були активними у соціальних рухах [20, с. 79]. До цього переліку, на нашу думку, варто додати ще один пункт: 6) виникнення «нових правих» партій, які протиставляють себе як «новим лівим», так і традиційним правим [2, с. 54].

Отже, оновлена ціннісно-культурна лінія конфлікту «нової політики» стала важливим чинником структурування політичного поля країн Західної Європи. Фундамент «нової політики» був закладений «новими лівими» політичними силами. Зауважимо, що «нові ліві» відрізнялися від своїх попередників тим, що відмовились від політики, яка ґрунтувалася на класовому поділі суспільства, дотримувалися нових форм політичної участі та децентралізованих форм партійного членства. Тобто, поява «нових лівих» була спрямована одночасно проти «старих» правих і лівих партій [19, с. 386]. У межах нових рухів із самого початку виділилися два домінуючі напрями – неофеміністичні організації та організації/рухи, спрямовані на захист навколишнього середовища. Перша політична партія «зелених» була створена у ФРН у 1979 р. – Партія зелених. У 1993 р. «зелені» об'єднались зі створеною у НДР партією «Альянс 90», утворивши єдину політичну силу «Альянс 90/Зелені». Протягом 1980 рр. партії «зелених» були створені в кожній європейській країні [1, с. 167–174].

Як бачимо, на початкових етапах свого формування «нова політика» однозначно асоціювалась з діяльністю політичних сил лівого спрямування («нових лівих»). Тобто постматеріальні «нові питання» розглядались лише крізь таку ідеологічну призму [20, с. 79; 18, с. 194–195]. Однак концептуалізація «нової політики» лише «зліва», що особливо було характерно для досліджень 1970–1980 рр., є, на нашу думку, неповноцінним і помилковим підходом [2, с. 46]. У цьому контексті треба звернути увагу на те, що ще одним, не менш важливим, наслідком «тихої» (мирної) постіндустріальної революції стали зміни у правій частині партійно-ідеологічного спектра. Йдеться передусім про формування та значні електоральні успіхи нових ультраправих партій (наприклад, заснована у 1972 р. французька ультраправа партія «Національний фронт» (з 1 червня 2018 р. – «Національне об'єднання») на парламентських виборах 1986 р. здобула найбільшу за всю свою історію кількість депутатських мандатів – 35). Зазначимо, що П. Іганці зачисляє «Національний фронт» саме до нового (пов'язаного з «новою політикою») типу правих політичних партій, або «постіндустріальних правих», які утвердились на політичній арені Західної Європи у 1980 рр. [11, с. 2–6].

Тож можемо стверджувати, що ідеологічно-ціннісну основу «нової політики» становлять питання, артикульовані не тільки «новими лівими», а й «новими правими». У цьому контексті ми погоджуємось із тезою П. Ігнаці, що «зелені» та постіндустріальні «нові праві» є, відповідно, законними та небажаними дітьми «нової політики». Якщо «зелені» є продуктом «мирної революції» та поширення постматеріальних цінностей, то ультраправі партії виникли як реакція на це, тобто вони є результатом «мирної контрреволюції» [11, с. 3].

Отже, оновлені політичні програми «нових правих» були спричинені радше реакційною відповіддю на лібертаріанські рухи, які набирали популярності серед населення. Політичний вияв правого антиуніверсалістського потенціалу був не наслідком масової мобілізації в соціальних рухах, як це було у випадку з «новими лівими», а більше залежав від політичного керівництва. Зокрема, політичним акторам правих сил довелося знайти конкретні проблеми, навколо яких можна було б встановити спільну ідентичність і які могли б слугувати мобілізації традиціоналістського потенціалу. У 1990 рр., наприклад, правопопулістські партії

низки європейських країн порушили проблему колективних ідентичностей, що засновані на класі та релігії. Попри своє різноманітне походження, «нові праві» партії зійшлися на програмному рівні. По-перше, вони кидають виклик суспільним змінам, викликаним діяльністю «нових лівих», і ставлять під сумнів легітимність політичних рішень, що вводять універсалістські значення. По-друге, і що більш важливо, популістські праві просували нові проблеми та розробляли нові дискурси, наприклад, питання імміграції.

Тож, попри те, що «нові ліві» ініціювали першу трансформацію політичного простору в 1970 рр. і 1980 рр., мобілізація «нових правих» була рушійною силою другої трансформації що відбувалась або наприкінці 1980 рр., або в 1990 рр., залежно від країни [19, с. 931].

Як наслідок, основі проблеми, що лягли в основу партійних програм «нових лівих» та «нових правих» утворюють нову лінію конфлікту, яку умовно можна окреслити як протистояння лібертаріанського універсалізму та традиціоналістсько-комунітарної культури. «Нові ліві» надалі більше уваги зосереджують на досягненні соціальної справедливості, лобіювання інтересів незахищених або дискримінованих верств населення. Вони наголошують на важливості відкритого доступу до політичних засобів та ресурсів. «Свобода слова для меншин, доступ до механізму прийняття рішень у державі та можливість брати участь у політиці... стають не лише необхідними інструментами нової політики, а й її ціллю» [9, с. 492].

«Нові праві» партії, натхненні інтелектуальним метаполітичним рухом «нових правих», привнесли до політичного порядку денного «нові праві» питання [16, с. 1306, с. 1310], зокрема: необхідність повернення до традиційних цінностей; обмеження імміграції (антиіммігрантська політика); посилення та збереження національної ідентичності та культури за допомогою ізоляціонізму і зміцнення національної однорідності (згодом це розвинулось у негативне ставлення до мультикультуралізму – антимультикультуралізм); антиглобалізм та євроскептецизм; протидія пануванню іноземного фінансового капіталу («національний капіталізм»); забезпечення високого рівня життя, а також збільшення споживання громадянами, які належать до корінної нації; гарантування високого ступеня внутрішньої безпеки держави; протекціонізм, підтримка національного виробника, дрібного та середнього бізнесу за допомогою зниження податків; посилення ролі держави у справах забезпечення законності та порядку [2, с. 47].

Причому важливим є те, що коли йдеться про саме партійне представництво прихильників кластеру постматеріальних цінностей, то основна увага зосереджується на «зелених» (лівих) та антимігрантських (правих) партіях, адже переважно саме вони беруть активну участь в електоральній діяльності та формують структуроване інституційне представництво. Зокрема, А. Романюк симетрію партійного протистояння у країнах Західної Європи крізь призму поділів «нової політики» описує так: Австрія – «Зелена Альтернатива» з боку лівих і з боку правих – партія Свободи; Бельгія – ECOLO та AGALEV і опозиція Фламандський блок (VB) та Народний Фронт (FN); Данія – Об'єднаний список «Червоно-зелені» і Народна партія, яка у 1995 р. вийшла зі складу правонаціоналістичної Партії прогресу; Нідерланди – Зелені ліві та Список Піма Фортейна; Франція – Партія зелених і Національний фронт [1, с. 175].

Варто також розглянути, як саме поява нових партій вплинула на партійну систему держав в цілому. Хоча впливовість та політичні амбіції нових партій є не настільки високими, як представників «старої політики», утім вони також можуть мати важливий системний вплив. Хоча серед авторів поширеною є думка, що партії «нової політики» не є впливовими через недостатній електоральних успіх та низький рівень участі в паламентсько-урядовій діяльності, існують дослідження, які доводять, що деякі нові партії можуть і мають достатнє представництво, щоб потенційно вплинути на діяльність уряду. Наприклад, Ф. Мюллер-Роммель

зазначає, що нові партії можуть, порушуючи та просуваючи конкретні питання, змінювати порядок денний для партій старої політики. Х. Беррінгтон, стверджує, що деякі нові і дуже маленькі партії можуть використати партійну конфігурацію на свою користь і мати можливість впливати на дії партнерів в альянсі [10, с. 409–410, 414].

Яскравим прикладом може бути згадана партія «Альянс 90/Зелені». Вона вперше потрапила до парламенту ФРН у 1983 р. ще під назвою Партія зелених, отримавши 28 депутатських мандатів. Протягом 1998–2005 рр. партія «Альянс 90/Зелені» перебувала у правлячій коаліції разом із СДПН, а один із лідерів «зелених» – Й. Фішер – став віце-канцлером та міністром закордонних справ. Отримавши на дострокових виборах 2005 р. 51 мандат, з 2009 р. «Альянс 90/Зелені» демонструє впевнене зростання та стабілізацію підтримки на загальнонаціональних виборах: у 2009 р. партія здобула 68 мандатів; 2013 р. – 63 мандати; 2017 р. – 67 мандатів. Найуспішнішими за всю історію існування для партії стали вибори 2021 р., за результатами яких вона отримала 118 мандатів. «Альянс 90/Зелені» увійшла до правлячої коаліції разом із Вільною демократичною партією та СДПН, а співголови партії – Р. Харбек та А. Бербок – стали, відповідно, віце-канцлером, міністром економіки і проблем клімату та міністром закордонних справ [7].

Отже, зміни ціннісних орієнтирів громадян країн Західної Європи вплинули на саму суть суспільних та політичних конфліктів та специфіку їхнього формування. Як наслідок, у політичному полі держав згаданого регіону були сформовані соціополітичні поділи «нової політики». З оновленням ціннісно-нормативних орієнтацій суспільного життя та появою нових ліній соціокультурного розмежування виникла потреба у їхньому інституційному представництві, що спричинили формування «нових партій», які як основу своєї політичної доктрини обирають постмодерні цінності та зважають на нові культурні поділи. В межах західноєвропейських політичних систем актуалізація постматеріальних цінностей відбулась насамперед у партійних програмах «нових лівих». Вони здебільшого концентруються на питаннях ядерного роззброєння, протесту проти війни, охорони навколишнього середовища, захист та розширення прав жінок та національних меншин. Доповнивши свою антиринкову позицію вимогами щодо лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя, «нові ліві» виступають за розширення сфери політичної участі громадян та децентралізацію процедур ухвалення політичних рішень. Натомість «нові праві», що стоять на захисті капіталістичної системи та ринкової економіки, зайняли протилежну позицію. Вони дотримуються традиціоналістських, націоналістичних та авторитарних цінностей. Спільною ознакою партій «нової політики» є їхній протест проти «старої політики» з її акцентом винятково на матеріальних благах та прагненням до економічного прогресу, інституційним уособленням якої були традиційні «старі» політичні партії. Присутність партій «нової політики» у політичних системах країн Західної Європи має велике значення, адже вони структурують та інституціоналізують численні інтереси населення та володіють потенціалом чинити значний системний вплив на партійні системи країн Західної Європи.

Список використаної літератури

1. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Львів, 2008. 491 с.
2. Шипунов Г. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження : монографія. Львів : Простір-М, 2018. 470 с.
3. Шипунов Г. Постматеріалізм як ціннісна основа «нових лівих» політичних партій. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії.* 2016. Вип. 8. С. 23–30.

4. Шипунов Г. Концептуальні особливості визначення «лівих» та «правих» політичних партій в умовах постіндустріального суспільства. *«Грані». Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2017. № 1(141). С. 68–73.
5. Шипунов Г. Політичні партії «нової політики»: основні підходи до концептуалізації й індикатори визначення. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2018. Вип. 17. С. 248–255.
6. Bartolini S., Mair P. *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilization of European Electorates 1885–1985*. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 245 c.
7. Bundestag election. URL: https://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/2021.html (дата звернення: 03.02.2022).
8. Dalton R. Citizen Politics: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies. New York and London : Chatham House Publishers, 2002. 338 c.
9. Emanuele V., Chiaramonte A. Explaining the Impact of New Parties in the Western European Party Systems. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*. 2019. Vol. 29, Issue 4. P. 490–510.
10. Harmel R. On the Study of New Parties. *International Political Science Review*. 1985. P. 403–418.
11. Ignazi P. The Re-Emergence of the Extreme Right in Europe. *IHS. Reihe Politikwissenschaft.* 1995. № 21. S. 1–15.
12. Inglehart R. *Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton : Princeton University Press. 1990. 406 p.
13. Inglehart R. The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies. *The American Political Science Review.* 1971. Vol. 65. №. 4. P. 991–1017.
14. Inglehart R. The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1977. 482 p.
15. Inglehart R., Baker W. Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. American Sociological Review. 2000. Vol. 65, № 1. P. 19–51.
16. Inglehart R., Flanagan S. C. Value Change in Industrial Societies. *The American Political Science Review.* 1987. Vol. 81, Issue 4. P. 1289–1319.
17. Inglehart R., Welzel C. Changing Mass Priorities: The Link between Modernization and Democracy. *Perspectives on Politics*. 2010. Vol. 8, № 2. P. 1–24.
18. Kitschelt H. Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Party Systems. *World Politics.* 1988. Vol. 40, Issue 2. P. 194–234.
19. Kriesi H., Grande E., Dolezal M., Bornschier S., Frey T. Globalization and the Transformation of the National Political Space: Six European Countries Compared. *European Journal of Political Research*. 2006. Vol. 45, Issue 6. P. 921–956.
20. Poguntke T. New Politics and Party Systems: The Emergence of a New Type of Party? *West European Politics*. January 1987. Vol. 10, Issue 1. P. 76–88.

"NEW POLITICS" AS A CONSEQUENCE OF VALUE TRANSFORMATION OF MODERN SOCIETIES: THE FEATURES OF ITS ORIGIN AND TENDENCIES OF INSTITUTIONAL DEVELOPMENT IN WESTERN EUROPE

Hennadii Shypunov
Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

Viktoriia Shvets
Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The global transformations of the social sphere in general and the political process in particular, which took place in the XX century, and the consequences caused by them have increased the interest of scientists in the phenomenon of "new politics". Rapid socio-economic development and cultural progress are attributable to it have made the structure of values, worldviews, and pragmatic-rational guidelines for political activity more complex. Due to such a renewal of the foundations of political activity, the "old politics" could no longer fully meet the needs of citizens and keep up with the times. As a result, qualitatively different dimensions of political activity have arisen, which can correspond to the current socio-economic and political context.

The transition of advanced industrial countries to the post-industrial stage of existence and development was marked by the so-called "new politics" formation. In recent decades, we can observe the tendencies of group discourses democratization, new political actors arising, and the emphasis shifting to immaterial post-industrial issues. However, the old material issues do not lose their relevance as well. The question of the manifestation and the relationship between the problems of the "new" and the "old" politics is still relevant for the scientific community.

That is why, in our article, we explore the phenomenon of "new politics", its genesis, characteristics of transformation, development trends, and features of manifestation within political systems on the example of Western Europe as a region within which post-industrial trends are formed.

Key words: "new politics", "new left", "new right", silent revolution, material and postmaterial values, values of survival, values of self-expression.

НОТАТКИ